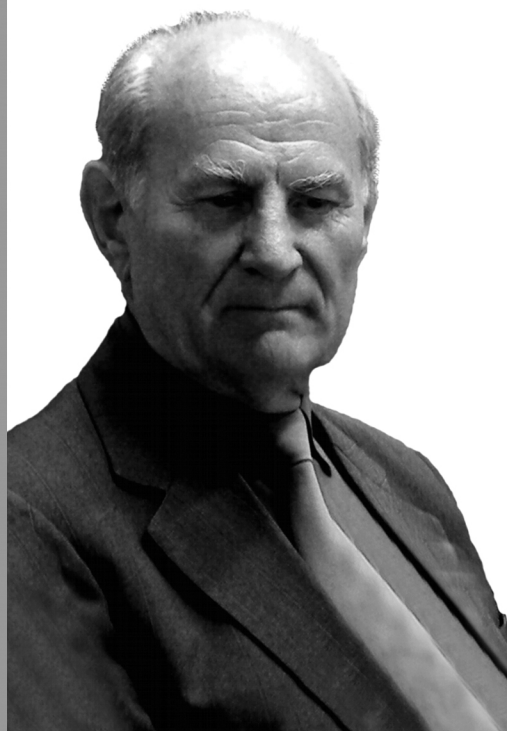


# INGENIA ET STUDIA



Tanulmányok  
a 80 esztendő  
Iványosi-Szabó Tibor  
tiszteletére

BÉKÉS JÓZSEF | PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA | BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET  
SZABÓ ATTILA | ROMSICS IGNÁC | GYENESEI JÓZSEF | APRÓ ERZSÉBET  
TÓTH ÁGNES | Ö. KOVÁCS JÓZSEF | BLAZOVICH LÁSZLÓ | TERENYI ÉVA

INGENIA ET STUDIA

Tanulmányok a 80 esztendőes Iványosi-Szabó Tibor tiszteletére

A kötet kiadását támogatta:



**Kecskemét**  
Megyei Jogú Város

# INGENIA ET STUDIA

Tanulmányok  
a 80 esztendő  
Iványosi-Szabó Tibor  
tiszteletére

Kecskemét, 2013



## KÖSZÖNTŐ

Iványosi-Szabó Tibor négy évtized óta töretlen lelkesedéssel tárja elénk városunk régmúlt évszázadainak történetét tudományos írásaiban, előadásiban. Kutatásainak kiindulópontjául mindenkor a Bács-Kiskun Megyei Levéltár szolgált, amelynek közel negyedszázadon át vezetője is volt. Kecskemét írott örökségének feldolgozását nyugállományba vonulása óta napjainkban is nagy intenzitással végzi az egykori levéltáros, levéltár-igazgató. Munkásságának komoly eredményeiről e kötet bibliográfiai ismertetője alapján bárki könnyen meggyőződhet. A történész szakmai felkészültségének magas fokát a 2002-ben megszerzett akadémiai doktori címe, tevékenységének elismerését pedig a városunk által 2003-ban odaítélt díszpolgári oklevél is jelzi.

A kiadvány, amelyet az Olvasó most a kezében tart, szerény ajándék Iványosi-Szabó Tibor részére, nyolcvanadik születésnapja alkalmából. A tanulmánykötet országos és helyi szakmai hírnévnek örvendő, egykori kollégák és pályatársak írásait tartalmazza.

Nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy Kecskemét város és e kötet létrehozásában szerepet vállaló valamennyi közreműködő nevében is köszöntsem városunk történetíróját e jeles évforduló alkalmából. Ezúton kívánok neki mindannyiunk nevében jó egészséget és további hosszú, sikeres alkotói pályát!

Kecskemét, 2013 novembere

*Dr. Zombor Gábor*  
Kecskemét Megyei Jogú Város polgármestere



## ELŐSZÓ

Íratlan kötelességét teljesíti a Bács-Kiskun Megyei Levéltár kollektívája, amikor nyolcvanadik születésnapja alkalmából köszönti az intézmény egykori igazgatóját, akinek levéltárunk oly sokat köszönhet. Dr. Iványosi-Szabó Tibor 1933-ban született Kecskeméten. A Katona József Gimnáziumban érettségizett 1952-ben, majd Szegedre járt egyetemre, ahol 1956-ban szerzett diplomát. Ezt követően a Katona József Gimnáziumban tanított 1973-ig. 1973 tavaszától 1996 nyaráig állt archívumunk élén, s e több mint két évtized alatt kialakította a levéltár szakmai arculatának máig meghatározó vonásait. Keze alatt olyan szakemberek nőttek fel, akik – személyes kvalitásaiknak köszönhetően – napjainkban a hazai történettudomány elismert személyiségei. Tanulmánygyűjteményünk szerzői között ott vannak e jeles tudósok, akik a kötet további közreműködőihez, egykori kollégákhoz, pályatársakhoz hasonlóan azonnali és önzetlen segítséget nyújtottak e csekély ajándék létrejöttéhez. Köszönet érte valamennyiüknek, továbbá köszönet Kecskemét városának a kötet megjelentetéséhez nyújtott anyagi támogatásért.

Végül ezúton szeretném tolmácsolni az ünnepeltnek jókívánságaimat az intézmény munkatársai nevében is. Tisztelt Igazgató Úr, kedves Tibor! Isten éltesen erőben, egészségben, kívánom, hogy általad még számos feldolgozással gazdagodjék Kecskemét történetének szakirodalmá!

Kecskemét, 2013. november 4.

*a Szerkesztő*





## KECSKEMÉT TÖRTÉNETÉNEK TÖRÖK FORRÁSAI HORNYIK JÁNOS MONOGRÁFIÁJÁBAN\*

A háború nemcsak egy táj, egy ország életében okoz pusztítást. Hasonló sors jut a történelem írott és tárgyi emlékeinek. Ha összevetjük a levéltári anyag megmaradt forrásait a 19. századi közlésekkel, akkor látható a nagymérvű pusztulás. Ez különös mértékben növeli a korábbi forrásközlések jelentőségét. A levéltári források a történeti megismerés alapját, esszenciáját alkotják. A török források kiadásának első jelentős korszaka a 19. századra esett, a 20. században a világhírű magyar oszmánisztika munkássága méltó folytatása volt a kezdeteknek.

### Elbeszélő források

Az elbeszélő források csak kevés, gyakran közvetett utalásokat tartalmaznak a város történetéhez. Evlia Cselebi török világutazó 1664–1666 között járt Magyarországon. Kecskemétről a következőket írja: *„A katonaság felét mellém vettem és sivatag helyeken 16 órán át menve Kecskemét pusztáin vízben szegény helyeket láttam s ezen éjjel szabad ég alatt mi is szomjan feküdtünk le. A következő nap reggelén 5 órán át délkelet felé menve Nagy-Kecskemét városába értünk. Nagy-Kecskemét városa. A budai vezírnek birtoka; nagy síkságon fekszik. Ezernél több náddal földött magyar háza, három temploma s itt-ott boltjai vannak. Felső-Magyarország egész lakossága idejön takarmányért. E Kecskemétnek szép magyar lányai és híres kertjei vannak. Kormányzója a bíró, ki kezében ezüst botot hord; előkelő hivatala van. Ebbe a városba ha vendég érkezik, nem mondják neki: „Muszulmán és magyar városrész van”, hanem akárhova megy örülnek neki s a muszulmán mellé kíséřőket adnak s mindenesetre szívességet tesznek vele.”<sup>1</sup>*

\* A tanulmány a Hornyik János születésének kétszázadik évfordulója alkalmából 2012. október 2-án rendezett emlékülésen elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Budapest, 1908. 214. o.

## Defterek

„A defterek zenélnek.” Ezt a találó megjegyzést Szakály Ferencről hallottam egy beszélgetésünk során, amely a bennük rejlő népesség-, település- és gazdaságtörténeti adatok bőségére utal. Feltárásuk a 19. század végén Velics Antal és Kammerer Ernő közléseivel indult meg. A legjelentősebb – nemzetközi szempontból is kiemelkedő – munkát Káldy-Nagy Gyula végezte ezen a téren, akinek a defterek átfogó elemzésén túl több szandzsák összeírásait közlétevé kiadásai is alapvető jelentőségűek, amelyekből Kecskemét korabeli pénzügyi-igazgatási állapota jól körvonalazható.<sup>2</sup>

A defter görög eredetű szó, perzsa közvetítéssel került az oszmán–török nyelvbe.

A mühimme defteri: a fontos ügyek deftere, a szultán, illetve a szultáni tanács által kiadott rendelkezések füzete, jegyzőkönyve.

A tahrir defteri: a szandzsák összeírások pénzügy-igazgatási jegyzéke.

A timár defteri: a szolgálati birtokok: a timár, ziamet, hász birtokok nyilvántartása. Kecskemétre vonatkozóan mindhárom deftertípusban találunk adatokat. Legtöbb a tahrir defterekben van.

## Levéltári források

Kecskemét város történetének legértékesebb forrásai Bács-Kiskun Megyei Levéltárban voltak és vannak. A kétidejű megfogalmazást indokolja, hogy a török írott emlékek igen jelentős mértékben eltűntek a II. világháború alatt. Az eltűnés körülményeiről megbízható, egyértelmű, konkrét adatok nem ismeretesek. Hasonló sorsra jutottak a helyi református levéltárban őrzött iratok is.

Ha egybevetjük Hornyik János várostörténetének oklevéltárában közölt anyagot a ma meglévő forrásokkal, akkor feltűnő, hogy a hiány óriási. Ez a körülmény különösen növeli Hornyik János monográfiájának értékét. A várostörténet oklevéltára közli a mára elveszett iratokat.

Az oszmán birodalom legfőbb szerve a szultáni vagy államtanács: a diván. Ez a legfőbb törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmat gyakorolta. A testület döntéseit a szultán nevében kiadott parancsok: a hüküm, a fermán, és az emr tartalmazták.

A török források között megkülönböztetett jelentőségűek a budai pasa és divánja által kiadott iratok. Az istanbuli központi és a budai török hivatali ügyvitel közötti párhuzamot Fekete Lajos mutatta ki.<sup>3</sup>

2 Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest, 1977. és uő: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Budapest, 1985.

3 Fekete Lajos: Párhuzam az istanbuli és budai török hivatali ügyvitel között. In: Levéltári Közlemények 18–19. 208–222. o.

Az államigazgatás négy oszlopon nyugszik a központban: nagyvezér, kádiaszker, defterdár, niszandzsi. A budai kormányzóságban is a központ sémája érvényesül. Diván a budai pasáknál is működött. A vilayetben vezir (pasa, bejlerbej), helyi kádi, helyi defterdár, pasai kiadványokban pencse vagy túra felrajzolója, ötödikként seyh-ül islam.

Szülejmán a budai beglerbéget rendkívüli hatalommal és jogkörrel ruházta fel. Nemcsak a saját, hanem a szultán nevében is adott ki a szultáni oklevelekkel azonos külsejű és hasonló tartalmú rendeleteket.

A török közigazgatás 3 célt jelölt fő feladatnak:

- A termelés, az adózás folyamatossága;
- A hadjáratok szervezései;
- A katonai megszállás biztosítása.

A török állam működésében összefonódik a polgári, a katonai és a jogi igazgatás. Szoros kapcsolatban van a vallás és a jogrendszer, a vallási török, a ser befolyásolja a polgári törvényt, a kánunt.

A török iratok kiemelkedő csoportja a fermán. Feltűnő ismertetőjele a túra. Ez a szultán címeinek rövid összevonásából keletkezik. A túra szövege a fiú, az apa és a nagypapa nevével határozza meg az uralkodót.

Túra nemcsak a szultáni divánban kelt oklevélen szerepelhet, hanem a beglerbég divánjában kiállított oklevélen is, minden esetben a fermánt kiadó szultáné szerepel.

A beglerbég divánja által kiadott szultáni túrás fermánra soha nem rakták a helyi hivatal pecsétgyűrűjét, a mühürt. A beglerbégnak nem volt joga megerősíteni vagy ellenjegyezni a szultáni túrás fermánt; szultáni túra lévén rajta, nem volt szüksége újabb hitelességi bizonyítékra.

## **Fermánok és védlevelek**

### **III. Mohamed**

1. 1597. október 22. (Rebbiülevvel 10.) a budai táborban. A háború miatt csökkent Kecskemét, Körös és Cegléd lakossága, számukhoz igazított, csökkentett adóztatást rendel el.
2. 1598. október 5. (Rebbiülevvel 4.) a váradi táborban. Kecskemét város adójából 75 000 oszporát elenged. (oszpóra = akcse)

### **IV. Mürád**

3. 1629. október 27. (Rebbiülevvel 10–20.) Budán. Rendelet a budai kádihoz, a három városban előforduló paráznságok büntetése iránt.

## **I. Ibrahim**

4. 1640. március 3–13. (Dzilkide 10.) Budán. I. Ibrahim szultán az előbbi rendelkezést megújítja.

## **IV. Mohamed**

5. 1676. december 17–27. (Sevval 10–20.) IV. Mohamed szultán rendelete a budai kádihoz, utasítja, hogy az adóbehajtási zsarolásokat a kecskeméti ellen ne folytassák.
6. 1677. február 4–14. (Dzihidze 1–10. 1087.) h. n. IV. Mohamed szultán rendelete a budai kádihoz. A kecskeméti követek letartóztatása ügyében vizsgálódják, a jövőben hasonló ne legyen. Református levéltárban lévő példány a közlés idején.
7. 1690. november 9. Vezér fermánja. *Tatár tábor agái* Túrról küldték. Magyar nyelvű másolat a város levéltárában. Hódolatot követel a halasi, kecskeméti, körösi, ceglédi, berényi bírák által.
8. 1593.? 1690. október (1102. Muharrem) *Tura, uralkodóneve nem szerepel*. A szultáni rendelet kelte nem lehet 1593., mivel akkor Kecskemét Budához, s nem a gyulai szandzsákhhoz tartozott. Az oklevélen a belgrádi tábor szerepel. Korabeli megjegyzés szerint az eredeti szultáni példánnyal megegyező. Ahmed ben Ali a jól őrzött Gyula városában Kádi. A tartalma alapján az 1690. évszám a valószínű.

## **IV. Mohamed szultán védlevele**

9. 1683. július 6. (Redzseb 10–20. 1094.) a győri táborban. A kecskeméti a rájuk kirótt tartozásokat beszolgáltatták. Tatár és egyéb seregek a kánun ellenére, szultáni parancs nélkül nem háborgathatják.
10. 1686. augusztus–szeptember (Sevval 1097) IV. Mohamed védlevele a jól őrzött Budán. Szeadet Giráj tatár szultánnak. A tatárok a kecskemétiektől élelmiszert, takarmányt ne zsaroljanak.
11. 1686 végén (Szefer hava 1098.) Belgrád. IV. Mohamed szultán védlevele. A kecskeméti a kincstári tartozásaikat mindenkor pontosan, idején megfizették „... az engedelmesség s hódoltság ösvényén kezdettől fogva megmaradtak”. Ne háborgassák, ne rabolják ki őket.

## **III. Szulejmán szultán védlevele**

12. 1688. május 11–21. (Redzseb 10–20. 1099) Belgrád. III. Szulejmán szultán védlevele. A végbeli oszmán seregek, továbbá Thököly Imre nem háborgathatják Kecskemét lakosait.

A török államigazgatás rendszere egységes volt az egész birodalom területén. Ugyanaz érvényesült mindenütt. A török iratok a központi (diván) apparátusnak megfelelő elvárások szerint keletkeztek a vilayetek és a szandzsákok hivatalaiban is. A helyi hivataloknak tehát a fermánokon és a védleveleken kívül figyelembe kellett venniük a mühimme defterekben lévő útmutatásokat.

A török iratok az élet szinte valamennyi területére fontos adatokat tartalmaznak. A gazdasági élet meghatározó tényezői a céhek. A kecskeméti céhek közül csak a török hadiellátás céljából fontos: szücs, szabó és kovács kézművesek tevékenységét, jogkörét szabályozták.

A szücsök és a szabók: 5 török nyelvű levél áll rendelkezésre.

1. 1569. május 16. – szabadalomlevél (vaszika), a céh javára korlátozza a báránybőr eladását (idegenek részére).
2. 1580. december – a céhen kívüliek részére korlátozza a bőr eladását.
3. [1590.] Fetva a szabók ellen: ne dolgozzanak a szücsök kárára.
4. 1590. január 17–27. – a szabók ne végezhessenek szücsmunkát.
5. 1590. január 17–27. – megerősíti az előző iratot, más idegen szücsök ne dolgozhassanak.

A kovács-céh iratai között 6 magyar és 2 török nyelvű van. A budai pasa hivatalában gyakran alkalmaztak magyar írnokokat.

1. 1653. július 23-án kelt magyar levél. A budai kincstartó rendelete: évenként három céhmestert kell választani. Hatáskörüket a cigányok és a kontárok ne korlátozzák. A kovácsokat a városi bíró oltalma alá rendeli.
2. 1654. március 12. – magyar nyelvű szabálylevél a céhmesterek választásáról, hatáskörükről; a kontárok és cigányok tevékenységének kizárásáról. Kalapácsokat adjanak szolgálatképpen.
3. 1654. március 17. – a budai pasa török nyelvű levele: céhmesterválasztást enged a kecskeméti kovács-céhnek.
4. 1654. február 23. – magyar nyelvű levél céhmester választásáról, a kontárok, cigányok korlátozásáról.
5. 1662. május 16. – török nyelvű levél: a budai vezirpasa védlevele a kecskeméti kovácsoknak. A kecskeméti kovácsok munkájukkal hadiszolgáltatásokat tesznek. Más munkára nem kényszeríthetők.
6. 1662. május 17. – magyar nyelvű levél: a kecskeméti kovácsok a rendes adózáson kívül nem kötelezhetők, az ágyúkhöz, hídhoz kötelezett munkák kivételével.
7. 1663. június 20. – magyar nyelvű levél a budai pasa hivatalából: a kecskeméti és a körösi bírákhoz: a kovácsokat szekeres vagy gyalogmunkára ne kötelezzék.
8. 1673. május 28. – magyar nyelvű levél a budai pasa hivatalából: a kecskeméti bíró, a városi tanács a kovácsmestereket ne terhelje paraszti munkával.

A török állam legfelső helyi képviselete a budai pasa és a környezetében működő diván, az előbb említett céhek működését szabályozó iratokon kívül 190 irat szerepel Hornyik monográfiájában. Ennek nagyobb részét a pasa és divánja által kiadott rendeletek képezik: összesen 93 iratot, a másik nagy csoportba 97 irat sorolható, ezek között vannak nyugták, különféle vámtételek, kincstári díjak, hagyatékok, haszonbérszerződések, fuvarszolgáltatások, büntetéspénzek, bírói végzések, útlevelek és ajánlólevelek. Ezen iratok között található a mektüb-i mohabbet-uslub is, vagyis az ún. „baráti” levelek – enyhén figyelmeztető stílusban. Állami ellenőri funkciót betöltő irat a müfettis. Különös megfogalmazásként előfordul a karácsonyi adó, vagyis a Jézus-napi adó: a bozsis virgüszü, továbbá különféle szolgáltatások gyalogmunkáról, tűzifa-szolgáltatásról, gabona-szolgáltatásról. Különleges irat a kővágatási engedély a bócsai kőtermelésre vonatkozóan, a református templom építéséhez.

A fenti iratok sokfélesége is mutatja, hogy a budai pasalik hivatalban a gazdasági élet szinte minden területét igyekeztek befolyásolni, szabályozni.

## KÖZEL 50 ÉV KECSKEMÉT SZOLGÁLATÁBAN (Hornyik János hivatalnoki évei)

„...A múlt század negyvenes éveiben egy vörösés szőke fiatalember kerül... a levéltárba. Kevés beszédű és halk szavú, szerzetesi igénytelenségű és hallatlan munkabírású. A levéltár poros aktái beszélni kezdenek hozzá, s ő a hitbefogadók megszállottságával hallgatja a hangtalan közléseket.” 1935-ben dr. Kiss Endre a Katona József Társaság akkori elnöke és Kecskemét város polgármestere így kezdte megemlékezését a Társaság által Hornyik János halálának 50. évfordulójára kiadott „Emlékönyv” bevezetőjében.<sup>1</sup>

Egy előszótól nem várható el, hogy pontos biográfiai adatokkal szolgáljon, a tény azonban az, hogy Hornyik János már egy évtizeddel korábban, a 30-as években került Kecskemét város önkormányzatának szolgálatába. Ennek is története van.

A család Trencsénből származott. Hornyik János nagyapja Hornyik Ádám csizmadia legényként került Kecskemétre 1740 körül. Itt kötött házasságot 1750-ben előbb Nemes Máriával, majd annak korai halála után 1764. február 26-án Kiss Ágnessel.<sup>2</sup> A második házasságból nyolc gyermek származott négy lány (Ágnes, Judit, Zsuzsanna, Éva) és négy fiú (István, János, Ádám, József). A mesterség apáról fiúra öröklődött, a fiúk közül kettő a csizmadia mesterséget vitte tovább: István és Ádám. Ádám kezdetben bátyjánál dolgozott, mint legény, a katonaidő letöltése után megnősült, 1804-ben feleségül vette bátyja feleségének húgát (Hajnal Katalint) és önálló lett. A feleség azonban négy gyermek világrahozatala után meghalt. Hornyik Ádám két évet várt az újranősüléssel, csak 1812. január 27-én kötötte össze életét Balázs Erzsébettel, akitől három gyermeke született. Az 1812. október 13-án született fiú a Ferenc János nevet kapta. Az 1814. január 4-én született lány Erzsébet lett, de ő még születése napján meghalt. Ugyanazon év végén, december 3-án született lányt ismét Erzsébetre kereszteltek (1855 előtt halt meg). Hornyik Ádámnak az első házasságá-

1 GARZÓ József, 1935. 3. o.

2 Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) XV. 6. Mikrofilm gyűjtemény. Kecskemét római katolikus anyakönyvek felvételei.



ból született két gyermeke: Terézia és Zsigmond Ádám, és a második házasságából született Ferenc János érte meg a felnőtt kort. Zsigmond vitte tovább az apai, nagyapai mesterséget, csizmadia lett. A már gyermek korában is csak a János nevet használó fiúval azonban az apának nagyobb tervei voltak látva eszességét, szorgalmát. A kecskeméti katolikus (vagyis piarista) gimnáziumba íratta be. Mind az alsóbb, mind a gimnáziumi tanulmányai során eminens tanuló volt, ezért fordulhatott apja Kecskemét város Tanácsához ajánlóleveléért, hogy a Helytartótanáctól stipendiumot (ösztöndíjat) kérjen fia számára:

„Nemes Tanács!

*Alol írott alázatosan folyamodom a Nemes Tanátshoz, hogy minekutánna Hornyik János fiam ki most itt helyben a harmadik Grammaticalis Oskolát olly jelesen végezte, hogy a mint az Oskolai ide zárt Tanubizonyság levele mutattya, első eminens lett, de ezelőtt is minden Oskolájában azon első helyet meg érdemlette, atyai gondoskodásomat meg kívánván hogy őtet továbbra is taníttassam, de rész szerént tsekély tehetségem, melly egy Házbul, és 15 Holdbul állo homokos szánto földből áll, rész szerént pedig négy apróbb gyermekeim nevelése, adosságokkal terhelve levén, azt gátolják ugy annyira, hogy ha tsak a felsőbb kegyes Intézeteknél fogva valamelly segedelemmel nem gyámolittatok, azon jo iparkodása fiamnak, kibül azonban méltán egy jeles hazafit reménylek, további taníttatását nagy keserűségemre félbe kénytelen leszek szakasztani, ugyan azért a Nagy Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanátshoz részére nyerendő stipendiumért kívánván folyamodni, alázatosan esedezek a Nemes Tanátsnál, hogy szegény sorsom mivoltáruul, és Házi körülállásaimruul, ugy arról is, hogy én betsületes, és jámbor életű Polgárja vagyok Városunknak, egy Tanubizonyság és egyszer s mind ajánló Levelet kiadni méltoztasson. Mellyért is hálaadó örökös Tisztelettel vagyok*

*A Nemes Tanátsnak.  
alázatos szolgája  
Hornyik Ádám  
4-ik Tizedbéli lakos,  
és Csizmadia mester”<sup>3</sup>*

Kecskemét város Tanácsa 1826. szeptember 30-án Ladányi Sándor tanácsnokot küldte ki a körülmények kivizsgálására, aki tájékozódott a család vagyoni körülményeiről és megvizsgálta az iskolai bizonyítványt is. Október 16-án beszámolt a tapasztalatairól. Tanúsította, hogy igen jelesen tanuló és jó erkölcsű deák a fiú. A Tanács elrendelte az ajánlólevelé kiadását.<sup>4</sup>

3 A levélen nem szerepel dátum, de a Tanácshoz érkezése után iktatták azt, s az iktatás dátuma 1826. szept. 30. BKML IV. 1504/c. Kecskemét város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. (a továbbiakban: IV. 1504/c.) 1826. 3. 28. Ajánló levelet adott az apának Dani Zsigmond piarista rektor is.

4 BKML IV. 1504/b. Kecskemét Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: IV. 1504/b.) 1826. II. kötet 189. o.

A diák Hornyik már tizenkét éves korában nagy érdeklődéssel olvasgatta Hal-ler János „*Hármas Istoriá*”-ját és Dugonics András történelmi tárgyú műveit.

A fiatal Hornyik János minden bizonnyal megkapta az ösztöndíjat, mivel sike- resen befejezte gimnáziumi tanulmányait, amit az 1829/30-as évtől Pesten a Magyar Királyi Tudomány-egyetemen bölcsészeti tanfolyamon folytatott. Az egyetemen Horváth István volt rá nagy hatással, aki 1823 novemberétől oklevél-, nemzetség-, pecsét- és címertant oktatott. Itt jutott hozzá néhány Kecskemét történetével kap- csolatos irathoz. Erre később Hornyik így emlékezett vissza: „*Még ifjú koromban, szülővárosom múltjáról hallott szóhadgyományok, s némi emlékiratok figyelmem any- nyira felfokozták, hogy e tárgyra vonatkozó adatok gyűjtése önkénytelenül főfelada- tommá lőn.*”<sup>5</sup>

1832-ben azonban három éve tartó tüdőbaja miatt tanulmányait kénytelen volt megszakítani, hazaköltözött Kecskemétre. Egészsége csak 1834-re állt helyre, de nem ment vissza Pestre. 1834-ben Kecskemét városnál kapott gyakornoki állást.

Feltehetően nagy szerepe volt ebben unokatestvérének, Decsi Jánosnak (1805–1881), aki diplomás ügyvédként a külső tanács, vagy Electa Communitas tagja, vá- lasztott polgár volt 1833-tól.<sup>6</sup> A választott község 1833. október 18-i ülésén tárgyalta és a városi tanács felé továbbította véleményét, hogy „...a városi Jegyzői és Ügyészi hivatalok mellé, az igen halmosan öszve tódult dolgok és foglalatosságok ponto- sabb vihetése végett a segítő kezek igen szükségesek volnának, de azt is jól tudván, hogy Tiszti Ujjításkor mindenféle hivatalra tsak akkor lehetne alkalmas Tagokat választani, ha a választandó Tagok, hivatalokban már valamely tapasztalást tettek, ezt pedig mindkettőt az által meg nyerni legkönnyebben lehetne, ha a hivatalok mel- lé Tiszteletbeli Tagok alkalmaztatnak, – ezeknél fogva a választott közönség azon Javallatot, hogy a városi Jegyzői és Ügyészi hivatalok mellé egy pár tiszteletbeli Tag, a városi számos ki tanult Ifjuság közzül neveztesen ki.”<sup>7</sup> A tanács 1833. no- vember 5-i ülésén azzal utasította el a külső tanács javaslatát, hogy a „Tiszteletbeli Tagok kineveztetése a Tiszti Választás esetére tartozván, mely már elmúlt, [...] a javaslat ezennel el nem fogadtatik.”<sup>8</sup> Ennek ellenére már az 1833/34. évi másodbírói számadáskönyvben (165. oldaltól) a napi bejegyzéseknél találkozunk Hornyik János kézírásával. Arra vonatkozóan nincs adat, hogy Hornyik János ezért bármi féle díja- zást kapott volna. Sőt maga a választott Község tiltakozott később, amikor a Tanács hivatalos iratok letisztázásáért fizetni akart Hornyik Jánosnak. 1836. január 18-án az Electa Communitas jegyzőkönyve ezt így örökítette meg: „*Szinte ekkor jelentetett, hogy a Tanátsi Jegyző Könyvek le tisztázására h[ites] ügyvéd Halasy Sándor úr és*

5 Hornyik János, 1860. Előszó XI. o.

6 Decsi János – apja szintén Decsi János, anyja Hornyik Ádám testvére, Hornyik Judit – ügyvédi diplomáját 1832. január 5-én hirdették ki. 1833-tól 1837-ig választott polgár, majd tanácsnok 1837/38. évben. Ezt követően 3 hónapig főjegyző, később 1839/40-ben pénztárnok majd ismét választott polgár. 1848-tól 1872-ig tanácsnoka volt Kecskemétnek. Péterné Fehér Mária gyűjté- se.

7 BKML IV. 1503/a. Kecskemét Város Választott Községének (Electa Communitas) iratai. (a to- vábbiakban: IV. 1503/a.) Jegyzőkönyv 1832–1836. 147–148. o.

8 BKML IV. 1504/c. 1833. 7. 17.

*Törvény gyakorló Hornyik János urak bizonyos jutalom mellett a Ns. Tanács által ki nevezettek. Minthogy e V[álasztott] Községnek megegyezése nélkül a Város pénztárra semmi új teher nem rovdhat még tsak be sem jelentődött, annál fogva annak világosan ellene mond s azt a közpénztár kiadásai közzé el nem fogadhatja.*<sup>9</sup> Nem is kapott díjazást Hornyik a 2 éves gyakornoki ideje alatt. Míg napközben a jegyzőkönyveket írta le szép, olvasható kézírással, szabadidejében magánszorgalomból jogot tanult és a latin nyelvet gyakorolta. Huszonnégy éves volt ekkor.

Túl a városi tanács és az Electa Communitas hatalmi rivalizálásán a város valóban nehéz anyagi helyzetben volt 1834-től. Ekkora már több mint 300 000 forintot fizetett ki a földesúri hatalom alóli megváltás címén Kecskemét egykori földesurainak. A legtöbbet éppen a Koháry–Coburg családnak. Kecskemét a 18. század elejétől igyekezett törvényes úton megszabadulni földesuraitól, hogy mind a város igazgatását, mind bíráskodását minden befolyás nélkül, maga intézhesse. Ezért 1724-től folyamatosan és fokozatosan egyezett meg a földesuraival és váltotta meg a földesúri terheket. Legelőször a Rákóczi örökséget bíró Aspremont családtól váltotta meg magát (1724-től 1818-ig 20 180 forintot fizetett ki a város a családnak.) 1834-ben a legnagyobb földesurával, a Koháryak örökösével, Coburg Ferdinánd herceggel egyeztek meg az örökváltás összegében, ami 171 568 forintot tett ki.<sup>10</sup> Ezt követően vethette bele magát Kecskemét a szabad királyi városi cím megszerzésért folytatott küzdelembe. (Hornyik unokatestvérét, Decsi Jánost, választott polgárként nem egyszer küldte ki földesurakkal megváltásra vonatkozó tárgyalásokra az ún. külső tanács.)

1836 novemberében Hornyik János végre tényleges hivatalnoki állást kapott a városi előjáróságnál. *„A Számvevői Hivatal mellett megürült Irnokságra Hornyik János úr, ki magát szorgalma és ügyessége által megesmertette, ki neveztetett oly határozással, hogy mivel már hosszabb idő óta ezen Hivatal mellett munkálódik, fizetése f. Hónap 1-ő napjától kezdve kifizettessen.*”<sup>11</sup>

24 évesen hivatalosan is a város tisztviselője lett évi 300 váltóforint fizetéssel (ami pengőben 120 forint volt). A főbíró – ekkor Szeless József – fizetése 1 125 váltóforint, a főjegyző – Nagy Lajos – fizetése 1 000 forint volt. Hornyik nem sokkal kapott kevesebbet, mint az évek óta írnoként tevékenykedő Bóbis Sándor, vagy Ferenczy Móricz, akik évi 375 váltóforintot kaptak.<sup>12</sup>

Mint számvevőségi írnoknak feladata volt a számvevői lajstromba, vagy számadáskönyvbe a megadott számlák tárgyának és összegének bevezetése, a számlák rendbe szedése, sorszámmal való ellátása. Egyenletes, szép, tiszta kézírása minden városi ügy irataiban könnyen felismerhető. 1838. október 22-én került át a Jegyzői Hivatalhoz, mint írók. Hivatalos iratok tisztázása, jegyzőkönyvi kivonatok készítése volt a feladata.

9 BKML IV. 1503/a. Jegyzőkönyv 1832–36. 383. o.

10 Iványosi-Szabó Tibor, 2002. 334–335. o.

11 A városi tanács 1836. november 28-i jegyzőkönyvében a tisztújítás alkalmával. BKML IV. 1504/b. 1836. II kötet 647. o.

12 BKML IV. 1510/a. Kecskemét város számadási iratai. Másodbírói számadások. (a továbbiakban: IV. 1510/a.) 1836/37. 43. o.

Már több éve volt írnok, amikor némi összeütközésbe került az Electa Communitással. A választott Község által készített Magyarországi térképét kölcsön kérte, és az írnoki hivatalába vitte – feltehetően tanulmányozás céljából –, s többszöri kérésre sem vitte vissza. Sőt amint a szószóló, Bóbis Sándor maga ment érte annak átvételére, vele tiszteletlenül viselkedett, „...a V[álasztott] Községet gúnyos kifejezéssel tudatlannak rágalmazni bátorkodott”. A külső tanács a Bírói Szék elébe citálta Hornyikot. A főbíró az írnok Hornyikot behivatván, „mintán az hibás tettét nem tagadhatta azért elébb kemény szavakkal megdorgálván, s mind Fő Bíró Úr, mind a jelen volt Tanács béli urak által is a V[álasztott] Község mint törvényes eljárói iránti tisztelet megadására intvén, felszólította a N[eme]s Bíróság a tudósító Küldöttséget, hogy a V[álasztott] Község illő megkövetésével meg elégedik e”. Az Electa Communitas ezt elfogadta. Hornyik 1840. január 29-én a Választott Község ülésén megjelent, „hibás tetteért a V. Községet egész illendőséggel megkövette”. A szószóló a testület nevében ezen túl „maga illendőbb viselésére” szólította fel az ifjú Hornyikot.<sup>13</sup> Ezzel a kínos ügy lezárult. Soha ezután semmi hasonló incidens nem fordult elő Hornyik életében tisztviselői pályafutása során.

Hat éve, s négy hónapja töltötte be írnoki állását Hornyik, amikor 1843. február 27-én – Ferenczy Móric halálával (február 25.) a levéltárnoki hivatal megürült. „Minthogy ezen hivatalnak be nem töltése által a levéltárban a kellő rend meg zavartatnék, – Hites Irnok Hornyik János Úr hosszas hivatalában eddig be bizonyított szorgalma méltánylása tekintetéből ideigleni levéltárnokká, helyébe pedig H[ites] Irnokká Vékony Károly Úr eddigi Számvevői Irnok kineveztetnek.”<sup>14</sup>

„Leveles tár”-a, vagyis levéltára, már a török hódoltság alatt is volt Kecskemétnek, ha akkor még nem is nevezték így a város számára fontos iratok őrzőhelyét. Ladányi Gergely 1801-ben készített városismertetésében erről így írt: „A Leveles Tárja, vagy is Archivuma ennek (t. i. Kecskemétnek) az Alföldön igen nevezetes volt, míglen azt 1707-dik esztendőben a városra véletlen rohanó Rátztság által fel nem dulatott, széjjel nem szóratott, és össze nem rongáltatott.”<sup>15</sup> A levéltárra vonatkozó városi rendelkezésekkel a 18. század elejétől találkozunk. 1777-ben tanácsi határozatot hoztak a felügyeletének megszigorítására, 1789-ben a városi ingóságok leltárában szerepel a levéltár helyiségének leírása. 1806-ban, amikor a városházát a Szent Miklós templom felől emeletesre bővítették, az emeleten kapott helyet a levéltár. 1815-ben már bizonyos fokú rendezési munkákat is végeztek a levéltárban, amikor külön gyűjtötték a város birtokait illető iratokat s egy ládában, két kulcs alatt helyezték el. 1820-ban, amikor Drégely István korábbi aljegyzőt második főjegyzővé választották, egyik hivatali teendőjévé vált a levéltár kezelése, majd főjegyzői hivataláról lemondván elvállalta, hogy két év alatt rendbe szedi a levéltárat. Drégely István korábban Pest vármegye levéltárában több évig munkálkodott, tehát volt gyakorlata. A levéltár rendszerét is a Pest megyei alapján kívánta kialakítani, külön választva a bíraskodás és a közigazgatás iratait. Két év alatt Drégely nem fejezte be teljesen a

13 BKML IV. 1503/a. Jegyzőkönyv 1839–1841. 38–39. o.

14 BKML IV. 1504/b. 1843. I. kötet 284. o.

15 BKML IV. 1504/c. 1790. 9. 10.

levéltár rendbe szedését, közben tanácsnoki szerepet is vállalt, s 1828-ban lemondott levéltári tisztéről. Ekkor a Tanács ismét a Jegyzői Hivatalra bízta a levéltárat. Még Drégely levéltári tevékenységének időszakában, 1823. november 7-én fogadta fel a város Ferenczy Móriczot tiszteletbeli írnoknak, ő 1827. május 27-től dolgozott a levéltárban. Drégely még csak foglalkozott a lemondás gondolatával, amikor Kecskemét város Tanácsa Pest megyéhez fordult egy „archivárius” állás rendszeresítéséért. A megye ezt nem hagyta jóvá, s Ferenczyt még 1837-ben is „csak” tiszteletbeli levéltárnoknak nevezték ki, aki továbbra is írnokként látta el levéltárnoki teendőit. Kecskemét város Tanácsa több alkalommal hiába kérvényezte a megyénél egy levéltárnoki állás rendszeresítését, 1848-ig nem tudta elérni.<sup>16</sup>

Hornyik ideiglenes levéltárnokká való kinevezésével kedvenc foglalatosságához, a várostörténeti adatok gyűjtéséhez került közvetlen közelségbe. Erre a korszakára város-monográfiájának bevezetőjében így emlékezett vissza: „... *midőn végleges hazaköltözésem után igénytelen személyem községi hivatalra alkalmaztatott, gyűjtési vágyam még inkább szárnyra kelt, – utóbb a városi levéltárral közelebbi érintkezésem, majd ennek közvetlen kezelése alá adatása nyílt tért szolgáltatott igyekezetem valósítására.*”<sup>17</sup> A levéltárban az iratok könnyebb visszakeresése céljából mutatókat készített, másolt pl. közigazgatási tárgyú iratok, végrendeletek, kisebb-nagyobb irat együttesekhez történeti összefoglalókat készített pl. dézsmával kapcsolatos iratok, régi oklevelek stb. (Egy év és nyolc hónapot töltött el itt.)

Hornyikot 1844. november 1-jén aljegyzőnek választották, de felügyelete alá tartozott továbbra is a levéltár. Barátai – köztük Horváth Döme – előtt nem egyszer komolyan kijelentette, hogy ha az általa gyűjtött adatokat valaha szülővárosa történelmének megírására feldolgozhatná, azt a fél világ boldogságával se cserélné el.<sup>18</sup>

1848-ig volt Kecskemét aljegyzője. Közben 1845-ben megnősült, feleségül vette Sikari Kovács Gáspár 17 éves leányát, Máriát. Hat gyermekük született.

Hornyik az évek múlásával egyre nagyobb betekintést nyert a város igazgatásába, a hivatali szervezet működésébe. Az 1840-es évek elején már az írnoki tevékenységen túl más ügyek személyes intézésével is megbízták. Pl. 1844 januárjában azzal küldték Pestre, hogy Vacs puszta város általi haszonbérbe vételének feltételeiről tájékozódjon. Ezzel és egyéb dolgok intézetével négy napot töltött. A város napidíjat fizetett számára és megtérítették útiköltségeit is.<sup>19</sup>

Az 1840-es években kezdte vagyonát gyarapítani Hornyik János. 1842-ben Hornyik – még írnokként – Özv. Máté Sándorné Veresmarti Lídiától a Budai út mellett (Ns. Nagy Mihály szomszédságában) 3 véka alá való veteményföldet vett 200 váltóforintért.<sup>20</sup> 1843-ban Szomor Máténé Bóbis Lídiától „*borozás szomszéd-*

16 Bálintné Mikes Katalin, 1987. 125–166. o.

17 Hornyik János, 1860. Előszó. XI. o.

18 Kovács Pál, 1894 126. o.

19 1844-ben a város 5 forint napidíjat fizetett hivatalnokainak. Hornyiknak ez alkalommal útiköltséggel együtt 23 forint 20 krajcárt fizettek. BKML IV. 1504/b. Tanácsulési jegyzőkönyv. 1844. január 22. I. kötet. 82. o.

20 BKML IV. 1504/u. Örökbevallási jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: IV. 1504/u.) 12. kötet (1842–1846) 69. o.

jától” az öreghegyben, a Hegedűs közre dülő négy pászta szőlőhelyet [2 pászta = 1 hold] és két hold veteményföldet vett 600 váltóforintért. (1844-ben fizette le a teljes vételárat.)<sup>21</sup> Ezt a területet 1845 februárjában újabb rész vásárlásával bővítette. A közetlen szomszédjától Somodi Sándortól megvette annak anyai örökségét a 111 útból, veteményföldből és „gunyhóból” álló mintegy 2 pászta szőlőföldjüket. (melyet már 2 év óta zálogban bírt) 225 váltóforintért (és két pár csizmáért).<sup>22</sup> Ugyancsak 1845-ben megvette Ns. Kovács Gergely választott polgár 40 hold területű szentkirályi haszonbéres földjét (2 750 váltóforintért). Az adás-vételt a városi tanácsnak be kellett jelenteni. A tanács az ügyletet a következő indoklással hagyta jóvá: „Aljegyző Hornyik János úr, mind a város körül tett sok évi pontos és hűséges hivataloskodása, mind pedig közönségessen ösmert egyéni szorgalmatossága tekintetéből beneficiális földek birtokára érdemesnek és alkalmasnak találtatván ezen föld nékie által iratni rendeltetik.”<sup>23</sup>

A következő évben matkói haszonbéres birtokáról viszont minden indoklás nélkül lemondott.<sup>24</sup>

Aljegyzővé való kinevezése fizetésén, és ezzel vagyoni helyzetén is nagyot lendített. Fizetésének alakulását írnokká történt kinevezésétől 1848-ig az alábbi táblázat szemlélteti, összevetve a város első embereinek bérezésével. A táblázatból kitűnik, hogy Kecskemét nem nagyon törekedett hivatalnokai bérének emelésére. (Kivéve, ha valaki előbbre lépett a ranglétrán.)

Hornyik János fizetésének alakulása (váltó forintban)<sup>25</sup>

Év	Főbíró fizetése		Főjegyző fizetése		Hornyik fizetése	
1836/37	Szeless János	1 125	Nagy Lajos	1 000	számvevőségi írnok	300
1837/38	Bfvi Kiss Mihály	1 125	Halasy Sándor	1 000	sz. írnok	300
1838/39	Ladányi Sándor	1 125	Nagy Lajos	1 000	jegyzői írnok	375
1839/40	Ladányi Sándor	1 125	Nagy Lajos	1 000	j. írnok	375
1840/41	Ladányi Sándor	1 125	Nagy Lajos	1 000	j. írnok	375
1841/42	Csányi János	1 125	Nagy Lajos	1 000	j. írnok	375
1842/43	Csányi János	1 125	Nagy Lajos	1 000	j. írnok	375
1843/44	Csányi János	1 125	Nagy Lajos	1 000	j. írnok	375
1844/45	Bódogh Antal	1 125	Nagy Lajos	1 000	közig. aljegyző	625
1845/46	Bódogh Antal	1 125	Nagy Lajos	1 000	közig. aljegyző	625
1846/47	Bódogh Antal	1 125	Nagy Lajos	1 000	közig. aljegyző	625
1848. jan.15- okt. 31.	Csányi János	421	Búza Kiss Mihály	375	főjegyző	375

21 BKML IV. 1504/u. 12. kötet. (1842–1846) 212–213. o.

22 Uo. 69. o.

23 BKML IV. 1504/b. 1845. október 3. II. kötet 338–339. o.

24 Uo. 1846. július 27. 1846. II. kötet 163. o.

25 BKML IV. 1510/a. Másodbírói számadások. 1836–1848.



1848. április 25-én Hornyik már feleségével S. Kovács Máriával közösen vett egy házat a 3. tizedben. A következő évben az adó alapjául szolgáló összeírásban Hornyik vagyonaként a következőket tüntették fel a 3. tized 871. házszám mellett: ház: 85 [□öl], szántóföld: 3 [hold], árendás föld: 192 [hold], szőlő: 1 1/2 [kapa]. (A házi teendőkhöz ekkor egy szolgáló is segített Hornyik feleségének.)<sup>26</sup>

Kecskemét a korábbi századok során viszonylag széles önkormányzati jogokat vívott ki a maga számára. A 18. század első felétől fokozatosan megváltotta földesúri szolgáltatásait, a legnagyobb földesúrtól – a Koháry örökösöktől – 1834-ben. A rendkívüli súlyos terhet jelentő megváltkozás előnyeit azonban nem tudta maradéktalanul élvezni a város. Óriási erőfeszítéseket tettek a szabad királyi városi cím és a vele járó gazdasági, jogi, politikai előnyök megszerzésére, de 1848-ig nem tudták azt megszerezni a nemesi vármegye gáncsoskodása miatt. A hódoltság korától folyamatosan ide költöző nemesek, illetve helyi cívisként nemesi címet szerzők városi terheiktől való szabadulásuk fő támogatóját a megyében látták. A beköltözők nemesi fundussal nem rendelkeztek, háztelküket, földjüket a tanácstól béreltek, vagy pénzen vettek, így nemesi kiváltságaikat a város nem ismerte el, a közszolgáltatást (előfogat, katonatartás) és adózást rájuk is kiterjesztették. A nemesek törekvése pedig folyamatosan ezen terhektől való szabadulás volt.<sup>27</sup> Ez a városi nemesség azonban nem volt egységes – s talán ez is volt egyik oka sikertelenségüknek –, hiszen képviselői ott voltak a városi magisztrátusban, ahova polgárjogon kerültek, voltak köztük hívei a liberális politikának is. Ezzel magyarázható, hogy az 1848-as forradalmat, a liberális nemesi politika győzelmét egyértelmű lelkesedéssel fogadta a város. Igaz, hogy Kecskemét már 1848 előtt megváltotta magát földesúri terhei alól, a jobbágy felszabadításból a lakosságnak így közvetlen haszna nem volt. Mégis 1848. március 15-ét a város lakosságának nagyobb része, mint a közteherviselés gondolatának, és a törvény előtti egyenlőség eszméjének megvalósulását ünnepelte.

Az 1848-as törvények hatályba lépése után Kecskemét sietett önállóságát realizálni, a törvény adta – korábnál szélesebb keretek között – új szervezetét kialakítani, tisztviselőit megválasztani. Az önkormányzati választás több szakaszban zajlott. 1848. június 10-én főbíróvá és polgármestert választottak. Amíg a főbíró a peres ügyeket intézte, ítélezett, a polgármester a közigazgatással kapcsolatos teendőket látta el. A főbíró Csányi János, a polgármester Hajagos Illés lett. Még a választások előtt hoztak egy rendelkezést az „alternatio” elvének betartásáról, vagyis, hogy a tisztviselőket, csak úgy, mint a képviselőtestület felét katolikus felekezetű, másik felét református egyénekből választják. A tisztviselők választásánál pedig a hármas jelölés elvét alkalmazzák. Az 1848-as népszámlálás szerint Kecskemét 40 250 fős lakosságából 1 054 személy volt jogosult a helyhatósági választásra. (A polgármester választáson 773 fő vett részt.)<sup>28</sup> Június 12-13-án választották meg a tanács tagjait.

26 A 3-ik Tizedbeli házzal bíró lakosok vagyonainak összeírása az 1849/50-ik évre. BKML IV. 1609/m. Összeírások 1. doboz

27 Iványosi-Szabó Tibor, 1990. 17. o.

28 BKML IV. 1601/a. Kecskemét Város Bizottmányi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: IV. 1601/a.) 32. o. Hornyik János kézírásával a közgyűlési jegyzőkönyvbe illesztették be a tisztújításról készült jegyzőkönyvet.

(Ezen a választáson 632 választó vett részt; 36 jelöltből 12 személyt választottak. Június 14-én került sor a tisztviselek választására (225 vett részt). Róm. katolikus főjegyzői hivatalra Hornyik János, Pacsu Leonidas és Simonyi Sándor lettek jelölve „... *Melly alkalommal Hornyik Jánost a jelen volt választók nagy része egyezők akarattal szavazás nélkül kikiáltotta*”. A tisztújítószék elnöke, Fejes János azonban figyelmeztette a szavazókat, hogy a törvény titkos szavazást írt elő. A 249 választó végül 229 szavazattal Hornyikot főjegyzőnek választotta. Református főjegyzőnek Búza Kiss Mihályt választották meg. Először választottak Kecskeméten ezen a napon levéltárnokot – szintén hármas jelölés után (Kalmár János, Koltai Károly, Sikari Kovács József) –, a többséget Kalmár János nyerte el, így ő lett Kecskemét első hivatalos levéltárnoka.<sup>29</sup> A képviselő testület megválasztást június 16-ára tűzték ki, de az országgyűlés összehívása miatt sürgetőbb volt az országgyűlési képviselőválasztás megtartása, ami június 18-án és 25-én megtörtént.<sup>30</sup> A 168 fős városi képviselő testület tagjainak megválasztására végül június 19-én, 21-én, 23-án és 25-én került sor.<sup>31</sup> A megalakult képviselőtestület július 2-án tartotta első ülését, és 1849. július 19-ig mindegy 44 alkalommal ült össze, döntött a várost érintő kérdésekben. Hornyiknak főjegyzőként egyik fontos feladata volt az ülések jegyzőkönyvének vezetése. A levéltárban ma is őrzött 306 oldalból álló jegyzőkönyv Hornyik János kézírása. A képviselő testület határozatai alapján leveleket írt a kormányhoz, annak megbízottaihoz, az országgyűléshez. A város mindennapjaival kapcsolatos jegyzői teendők, majd a szabadságharcot vívó ország igényeinek Kecskemétet érintő teljesítése jócskán igénybe vették Hornyik idejét és munkabírását. Tetemes elfoglaltságai közepette, 1848-ban jelent meg első történeti írása: „*Ráczok a kurucz világban*”.<sup>32</sup>

A szabadságharc leverését követő Habsburg önkénymalom, amely átszervezni készült az egész magyar közigazgatást és jogszolgáltatást, 1849 végén még meghagyta Hornyikot főjegyzői székében. Az új járásbíróóságok felállításakor azonban – minden vonakodása ellenére – 1851. április 7-én kinevezték a Kecskeméti Cs. Kir. Társas Járásbíróáshoz ülnöknek és segéd bírónak. Három évig és két hónapig töltötte be ezt a hivatalt, és csak szabadidejében élt kedvtelésének, a Kecskemét történetére vonatkozó adatok gyűjtésének. Erre az időszakra később így emlékezett vissza Hornyik: „... *s ámbár 1851–1855. évek alatt hivatalviselésem más irányt vőn is, ez maradt központja [ti. a várostörténeti adatok gyűjtése] minden igyekezetemnek, édes foglalkozása hivatali terheim körül kiszakasztott minden üres órámnak.*”<sup>33</sup>

29 BKML IV. 1601/a. 33–36. o. 1848. jún. 14-től 16-ig tartó napokon a következő tisztviseleket választottak: r.kat főjegyző: Hornyik János, ref. főjegyző: Búza Kiss Mihály r.kat. aljegyző: Pacsu Leonidas, ref. aljegyző: Sárközi Lajos tiszti főügyész: Bagi László, tiszti alügyész: Gyenes Ferenc, levéltárnok: Kalmár János, számvevő: Bene Sándor kapitány: Szokolai Sándor, mérnök: Horváth György orvos: Kocsis József sebész: Bábiczki Imre.

30 Péterné Fehér Mária, 1992. 165. o.

31 Uo.

32 Teljes címe: *Ráczok a kurucz világban*. Böngészet II. Rákóczy Ferenc szabadságháborúja korából, különös tekintettel Kecskemét város történetére. Megjelent az *Életképek* 1848. évi november, december havi füzeteiben.

33 HORNYIK János, 1860. Előszó. XI-XII. o.



Sok szabadideje nem lehetett, mert vezette a törvényszéki jegyzőkönyvet, ügyeket intézett. Annak ellenére nevezték ki, hogy nem volt jogvégezett, nem volt ügyvédi diplomája, ilyen képesítést nem szerzett. Az 1852. január 1-jétől június 30-ig terjedően fennmaradt egy kimutatása, konkrétan arról mennyi és milyen ügyeket intézett. Ez alatt az idő alatt keletkezett 378 ügyből elintéztett 246-ot. Az alábbi táblázatból kitérünk milyen ügyekkel foglalkozott:

Az ügyek típusa	Elintéztett ügyek száma	Elintézetlen maradt
polgári per	42	51
csődper	1	1
fenyítő per	16	10
árvaügy	4	2
keresetlevél	84	3
törvényszéki rendelet, észrevétel	99	65
összesen	246	132

A készített kimutatásra Hornyik saját kezűleg még rávezette: *„Ezen ülnök az itt kimutatott eljárásokon kívül a Társas Bíróság fenyítő törvényszéki jegyzőkönyvét, és a kézi pénztárt kezelte.”* Megjegyezte még, hogy 1852. március 7., 8., 9-én tartott kecskeméti országos vásár alkalmával vásárbíró is volt.<sup>34</sup> Mint ülnök az ügyek intézésének rendes menete érdekében pontos munkára szólította fel az ügyvédeket, levelet intézett hozzájuk:

*„Hivatalos felszólítás*

*Az alább megnevezett ügyvéd uraknál némely befejezetlen polgári perek még 1852-ik évről kint léteznek. – A mellőzhetetlen kezelési pontosság és rendtartás tekintetéből kérettenek tisztelt ügyvéd urak: hogy ezen pereket jelen felszólítás közlésétől számítandó 14. nap alatt hivatalomhoz beadni sziveskedjenek. – E lapot a közlés keltének kitételével saját kezűleg láttamoztatni kérem. Kecskemét, Január 4. 1854.*

*Hornyik János mk.  
Ülnök<sup>35</sup>*

34 BKML XIV. 66. Hornyik János kecskeméti főjegyző hátrahagyott iratai. (a továbbiakban: XIV. 66.) Hornyik járásbírósi működésével kapcsolatos iratok.

35 A levélen az értesítést „láttam” megjegyzéssel az alábbi ügyvédek vették tudomásul: Bagi László, Bencsik Sándor, Farkas Gergely, Gáspár Lajos, H. Kiss István, Horváth Pál, Keményffy Pál, Muraközy József, Szabó József. BKML XIV. 66. Hornyik járásbírósi működésével kapcsolatos iratok.; A járásbírósi kezdetben a városházán működött, de a város előjárása panasszal élt a Pesti Cs. Kir. Kerületi Főtörvényszék felé, hogy a városházán a járásbírósi által elfoglalt szobák miatt annyira összeszorultak, hogy dolgozni szinte lehetetlen volt. A Főtörvényszék elnöke írt a kerületi főispánnak, hogy a járásbírósi költözzön ki a városházáról, a főispán utasította a megyefőnököt, Horváth Mihály megyefőnök pedig elrendelte, hogy a járásbírósi a piaristák zárdájában bérelt helyiségekbe költözzön át. Így a közigazgatás és a bírászkodás ügyeinek intézése helyileg is végleg elkülönült Kecskeméten. BKML IV. 1609/a. Kecskemét Város

1854. október 31-ig volt ülnök a társas járásbírószágon. Ez alatt az idő alatt is megjelent egy történelmi tárgyú írása: „*Kecskemét viszonya a Kis- Kunsághoz*”, amelyet az új Magyar Múzeum c. folyóirat közölt 1853-ben.<sup>36</sup>

1854-ben a bírósági szervezet újabb átalakítására került sor Magyarországon, így Kecskeméten is. Ebben a szervezetben már nem szántak szerepet Hornyik Jánosnak. 1854. november 22-én a korábbi, 1848-as városi képviselőtestület szűkített hatáskörű és csökkentett létszámú ügynevezett városhatósági „bizottmány” kinevezett tagjai közé került. Újra a város napi ügyeivel foglalkozott. Egy évig töltötte be ezt a funkciót (ugyanezen egy év alatt a Kecskeméti R. Kat. Egyház főgondnokává is megválasztották.)

1855. november 26-tól Hornyik hivatalosan is kedves elfoglaltságának élhetett, kinevezték Kecskemét város levéltárnokának. 1855 novemberében a cs. kir. megyehatóság újjászervezte a városi hivatal rendszert. Osztályokat alakítottak ki az egyes szakterületekre. A városi közigazgatás irányítására létrehozták a Polgármesteri Hivatalt, Adó- és Pénzügyi Osztályt, Közigazgatási Osztályt, Gazdászati Osztályt, Közbátorsági Osztályt, Ipar- és Kereskedelmi Osztályt szerveztek. Létrejötték egy polgári közigazgatás alapjai. A megyehatóság a hivatalnokok egy részének közvetlenül adta át a kinevezési okmányt, néhányan a tanács 1855. november 29-i ülésén vették át. Polgármesterré Hajagos Illést nevezték ki (ő állt a Polgármesteri Hivatal élen évi 1 200 pengő forintos fizetéssel), alpolgármester Búza Kiss Mihály (900 pengő forint) főjegyző Gömör Frigyes lett (800 pengő forint). Hornyik János levéltárnokként és lajstromozóként évi 600 pengő forintos fizetést kapott.<sup>37</sup> Az 1855. november 29-i tanácsülésen a kinevezett tisztviselők letették a következő hivatali esküt. „*Es-küszöm a mindenható Istenre, s becsületekre és hűségemre fogadom, hogy Ő Felső-ge legkegyelmesebb Fejedelmünk és Urunk Első Ferencz József, Isten kegyelméből ausztriai császár, Magyar- és Csehország, Lombardia és Velence, Dalmát- Horváth- és Tótország, Galícia, Lodomeria és Illyria királya, Ausztria főhercege s. a. t. s legmagasb nemzetségéből és véréből utána következő örökösei iránt tántoríthatlan hűséggel és engedelmességgel fogok viseltetni:*

---

Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: IV. 1609/a.) 1852. január 30. 1852. I. kötet 166. o.

36 Új Magyar Múzeum, 1853. 1. kötet 324–343. és 442–447. o.

37 BKML IV. 1609/a. 1855. november 29. II. kötet 726–730. o.; Ebből az időszakból ismerjük, hogy Hornyik háztartásához tartozott egy béres, egy szolgáló és egy dajka. Egy levél hátoldalára jegyezte fel Hornyik (ceruzával) a velük kapcsolatos kiadásait: „*Trombitás Antal – bére 130 váltó forint, egy pár csizma, egy zsák alá való krumpli vetés. Csizmáját megkapta, ruhaváltásra 8 váltó forint, adó – Kállai Julis – bére 60 váltó forint, 2 kötő, egy pár csizma, egy fejre való kendő, egy pár topánka. Csizmáját megkapta, posztó szoknyára 1 váltó forint 30 krajcár, ugyanahhoz az anyyának 1 váltó forint, nagykendőre 7 váltó forint 30 krajcár, egy ruhát megvett 5 váltó forint, ennek varratása 1 váltó forint 40 krajcár, nyári [ruha] 1 váltó forint 40 krajcár, béllésére 1 váltó forint. Tóth Örsé Német Lászlónét dajkának megfogadván helyre állt Mártz. 15. 1853. April 23. – 10 váltó forint.*” BKML XIV. 66. Általa- és hozzá írott levelek.

*Esküszöm: hogy hivatalomban, különösen előszabott kötelességeimet lélekismeretesen teljesítendem, a mellett mindenkor csak Ő Felsége szolgálatának és az álladalomnak javát tartom szemem előtt, a törvények, valamint az előjáróimtól hozzám érkező meghagyások iránt kész engedelmisséget tanúsítandok, s a hivatali titkot híven megőrzendem.*

*Esküszöm, hogy a vezéreltemre bízott község javát, a törvény korlátain belül minden időben legjobb tudásom és lélekismeretem szerint előmozdítom s magamat a rámruházott hivatalos foglalkozások gyakorlatában sem magán tekintetek, sem abból rám hámoló előny avagy kár által, hanem csupán és egyedül hivatali kötelessége által vezéreltetem. Mindezeknek híven meg akarok és fogok felelni. Isten engem úgy segítjen.*<sup>38</sup>

Hornyik János, hogy a levéltár, s a levéltárban lévő történeti iratok rendszerezése, lajstromozása lett fő feladata, komolyam hozzálátott egyrészt a városra vonatkozó régi oklevelek gyűjtéséhez, az eredeti oklevelek lajstromba foglalásához (Pl.: Rákóczi kori iratok, dézsma iratok). Másrészt bizonyos tárgyú iratokhoz – a jobb használhatóság, visszakeresés érdekében – tárgymutatókat készített (közigazgatási iratok, végrendeletek). Levéltári tevékenysége alatt rengeteg oklevél, irat szövegét ismerte meg, írta le. Ezek lettek alapjai várostörténeti munkájának. A várostörténeti adatok gyűjtése, rendszerezése során Hornyik előbb oklevéltárat kívánt összeállítani. A Magyar Tudományos Akadémia még 1851. december 22-én felhívást tett közzé országszerte, amelyben a történeti adatok, okmányok gyűjtésére szólított fel. Hornyik az iratok rendezése során rájött, hogy „*az [...] adatok nagy része a jegyzőkönyvekben, a nélkül, hogy önálló oklevelet képeznének, elhintve levén, sem az itt lappangó okleveleket összeillesztés, sem a jegyzőkönyvi adatokat fölvilágosító alkalmazás nélkül közleni nem lehetett*”.<sup>39</sup> Így született meg egy várostörténeti monográfia megírásának gondolata. Ezt erősítette benne egyrészt az, hogy néhány város történetének megírására pályázatot hirdettek (Szeged, Dézs), másrészt barátja Horváth Döme buzdította őt erre. Hornyik döntésében segítségére volt maga a kor, a „*dicső múlt*” megörökítését célul kitűző történetírói mozgalom, amely környezetében élénken munkálkodott. Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Szilády Áron Nagykőrösön éltek, dolgoztak. Szilády Áron a nagykőrösi török oklevelek fordításával foglalkozott, Szabó Károly és Szilágyi Sándor megindították a községi és magánéletre vonatkozó történeti emlékek kiadását. Nem messze tőlük Gyárfás István a Jász-Kunság történetéhez gyűjtötte az anyagot. Ők nem egyszer találkoztak Hornyikkal, leveleztek egymással, kicserélték gondolataikat. Hornyik kérésére Kecskemét város tanácsa vállalta a nagyszámú török oklevél magyarra fordításának költségeit, sőt a várostörténet kiadásának költségeit is: „*A községi képviselő örömmel s méltányló elismeréssel fogadja városi levéltárnok Hornyik János úrnak azon korszerű vállalatát, mely szerint Kecskemét város nagyszerű múltját, egy jeles és kimerítő történeti önálló munkában napfényre hozni saját hazafiúi jóakaratóból magának czélul kitűzé. A mű, mely levéltári hiteles adatokból nyeré tiszta forrását, s szerzőnek 25*

38 BKML IV. 1609/a. 1855. november 29. II. kötet 729–730. o.

39 HORNYIK János, 1860. Előszó. VI. o.

évi búvárlata s gondos tanulmányozásából kifolyó szakavatottságát viselendi egész tartamán, bizonyosan közérdekű belbeccsel leend felruházva s kezeskedni fog életre valósága iránt, minél fogva: hogy közre bocsájtassék, a községi tanács nem e város, hanem a honi történelem érdekében is, hön óhajtja s egész mérvbeni pártfogása alá venni határozza. Hogy azonban más magyarhoni városok dicséretes példája nyomán szerzőt – a mű belbecchéhez mért – külön tisztelet díjazással méltóképpen nem jutalmazhatja, a jelen korszak általános szorított pénzvviszonyaiból könnyen megmagyarázható; azonban a mű kiadásának egész költségét magára vállalja”.<sup>40</sup> Hornyik azonban nem csak a városi levéltárban őrzött iratokból gyűjtötte a történeti adatokat, hanem más világi és egyházi levéltárakból is lemásoltatta a Kecskemétet említő okleveleket.

A lelkesítő, de tetemes munkát és időt igénylő feladat végzése közben Hornyik nemegyszer hanyatló önbizalmát barátja, Horváth Döme serkentette, szorgalmazta. Munkakedve lankadásához hozzájárultak személyes veszteségei. 1855-ben – a pusztító kolera járvány idején – egymást követő napokon hunyt el édesapja és édesanyja, 1856 áprilisában elvesztette szeretett feleségét és újszülött kisfiát. Magára maradt öt kisgyermekkel. Csak három év múlva nősült újra, 1859. január 16-án feleségül vette Rozákel József özvegyét, Szabó Rozáliát. (Közös gyermekük nem született.) Az 1850-es évek második felében gyarapodott földbirtoka. 1856-ben nevére került a Basa–Szárdi-féle szentkirályi földrész, majd a szentkirályi földje szomszédságában lévő Lázár János 25 holdnyi beneficiális földjét vette meg. Hornyik vagyona ekkor állt a 4. tizedben egy jól felszerelt házból, katonaló befogadására is alkalmas istállóval (kivette részét a katonai beszállásolásból), Szentkirályon volt több részletből álló földbirtoka, szőlője, veteményes kertje. Volt járó jószága, mellyel rendszeresen teljesített előfogat szolgálatot.<sup>41</sup> 1860 júliusában – nem tudni mi okból – arra kényszerült, hogy földbirtoka egy részét, Szentkirályon mintegy 120 holdat, eladjon. Horváth Döme vette meg tőle a birtokot.<sup>42</sup>

1860-ban készült el Hornyik „Kecskemét város története, oklevéltárral” c. művének első kötete.<sup>43</sup> A várostörténet 1000 példányban készült el Szilády Károly helyi nyomdájában.<sup>44</sup> A Habsburg-hatalom kül- és belpolitikai válsága, a magyar közhangulatot Kecskeméten is egyre nyíltabban Habsburg-ellenessé fokozta. 1860. április végén, Széchenyi István halálát követően a görögkeleti egyház istentiszteletét betiltotta, a templomból kijövőket katonasággal zaklatta. A megyefőnök erőszakoskodásokba torkolló intézkedései miatt a kecskeméti ellenkezése egyre nőtt. Az

40 BKML IV. 1609/a. 1860. március 26. I. kötet 466–468. o.

41 Uo. 1856. I. kötet 218–220. o. és 1857. I. kötet 244–245. o.

42 Uo. 1860. III. kötet 103. o.

43 A kötetben a Duna–Tisza közét a honfoglalás előtt lakó népek történetét, valamint a magyar államalapítástól a mohácsi vészig tartó korszak történetét foglalta össze. A kötetben közölt, Kecskemétet is érintő 40 oklevél dátuma azonban túlnyúlt a tárgyalt korszakon (1731).

44 A nyomdai munkálatok költsége 419 forint volt. BKML XI. 9. A Szilády Nyomda (Kecskemét) iratai. Nyomdai főkönyv 1858–1867. (A 2. kötet is 1000 példányban készült 793forint költséggel, a 3. kötet is 1000 példányban 702 forint költséggel.)

önkényuralmi rendszer válságán, amelyet elsősorban a magyar nemzeti és alkotmányos mozgalmak fellendülése idézett elő, az uralkodó engedelménnyel igyekezett úrrá lenni: kiadta az alaptörvénynek szánt „Októberi Diplomát”. Bár a végrehajtó és törvényhozó hatalom továbbra is az uralkodó kezében összpontosult, a diploma kimondta az ország- és tartománygyűlések visszaállítását. Kecskemét város tisztikarán belül voltak olyanok, akik a Diplomát az 1848-as törvények visszaállításának tudva be, lemondtak hivatalukról. Kovács László tanácsnok lemondó nyilatkozata szerint a hivatalokat „*ezentúl csak a nép választottai viselhetik, mint viselték a normális és alkotmányos viszonyok között*”. A közvélemény nyomására 1860. november 30-án az egész városi tisztikar követte példáját: „... *Mi nem levén a nép akaratának teremtményei, községi hivatalainkat – melyek az octroyrozott uralom korszakában reánk a volt cs. kir. Helytartósági osztály, s illetőleg Megyehatóság által, kinevezés folytán ruháztattak – a közbizodalom czége alatt tovább meg nem tarthatjuk*”.<sup>45</sup> Lemondtak tisztviselői állásukról, mert azt kinevezéssel szerezték meg. Hornyik is velük tartott. 1860. december 24-én összehívott kibővített tanácsülésen jegyzőkönyvbe foglalták: „*Magyarország az október 20-án kelt császári diploma által alkotmányos önállóságát visszanyervén, a hon törvényes alapokra fektetett átalakításának s helytartóságai szervezésének nagy munkája országszerte folyamatba tétetett*”. Kecskemét a 48-as törvények visszaállítását akarta látni az októberi diplomában és a 48-as törvények alapján kezdte meg a tisztújítás lebonyolítását. 1861. január 23-án megválasztották a város polgármesterét Csányi János személyében, és a főbíró, Hajagos Illést. A következő napokban pedig a tisztikar többi tagjait.<sup>46</sup> (A tisztújítást lebonyolító Központi Bizottmány jegyzőkönyve is végig Hornyik János kézírása, mivel ő volt a Bizottmány jegyzője.) Minden állásra hármas jelölés történt. Két főjegyzőt választottak: a római katolikus jelöltek: Hornyik János, Tóth István és Bogos Endre voltak. Hornyikot január 24-én 458 szavazattal választották meg katolikus főjegyzőnek (Tóth 62, Bogos 19 szavazatot kapott). A református főjegyző Sárközi Lajos lett. 1861. január 31-én, február 3-án, 6-án és 9-én választották meg négy kerületben a 168 fős képviselő-testület tagjait. Hornyik, mint főjegyző vezette ennek a testületnek ülésein a jegyzőkönyvet. Több ízben járt Kecskemét ügyeit intézni Pesten (tajga volt annak a küldöttségnek is, amely részt vett gr. Teleki László temetésén). Sok teendő akadt a cs. kir. törvényhatóság megszűnésével kapcsolatban. Kecskemét vissza akarta szerezni a Megyetörvényszéknél lévő kecskeméti telekkönyveket, mivel annak elkészítésébe annak idején a város tetemes költséget fektetett.

Az országgyűlés összehívásával Kecskemét, 1848 után először, ismét két képviselőt választott a parlamentbe: Balázsfalvi Kiss Miklóst és Horváth Dömét. Bár az országgyűlés összehívásának módja sok tekintetben eltért az ide vonatkozó 1848. évi törvényektől, Kecskemét megválasztotta képviselőit. Kifogásait azonban az uralkodóhoz írt feliratban fejtette ki. Ennek megfogalmazását Hornyik János főjegyzőre, Lestár Péter tanácsnokra és Bagi László képviselőre bízta. Ebben Kecskemét kifejezésre juttatta az októberi diploma elutasítását, az 1861. évi februári pátens elle-

45 BKML IV. 1615. Kecskemét város polgármesternek irata. Elnöki iratok 756/1860.

46 PÉTERNÉ FEHÉR Mária, 1993. 212–213. o.



ni tiltakozását, az összbirodalmi centralizáció elleni tiltakozást és rendíthetetlenül ragaszkodott az 1848. évi szentesített törvények teljes épségben való megtartásához.<sup>47</sup>

Az 1861. április 6-án megnyílt országgyűlésen az ország jogállásáról folytatott viták közepette formálódott ki két párt: a Deák Ferenc vezette Felirati Párt és a Teleki László vezetése alatt nyilatkozat közzétételének szándékával induló, majd Tisza Kálmán közreműködésével határozatává „szelídített” ellenzéki párt. Mindkét csoportosulás egyetértett abban, hogy az ország közjogi állását, parlamentáris, felelős kormányzatát kimondó 1848-sa törvények érvényesítését kell kivívni. Egyetértettek az októberi diploma és a februári pátens elutasításában. Deák és hívei felirat formájában kívánták az ország közjogi igényeit az uralkodó elé tárni, Tiszáék határozat szerkesztését indítványozták, azt hangoztatva, nincs törvényes uralkodója Magyarországnak. Az 1861-es országgyűlésen a határozatiak voltak többségben. Az uralkodó át sem vette a felterjesztést, augusztus 22-én karhatalommal feloszlatta az országgyűlést. A megyék – ahol többségben voltak a 48-as törvények csorbítatlan visszaállítását követelők – tiltakoztak, bizalmat szavaztak a feloszlátott országgyűlésnek. Pest megye közgyűlését katonaság szállta meg, a tisztikar lemondott. Kecskemét is tiltakozott a 48-as törvények negligálása ellen, nem ismerte el a Helytartótanács rendelkezéseit. Október végén katonaság érkezett a városba és megkezdte az adó erőszakkal történő beszédését. A közgyűlés tiltakozott, a lakosság megtámadta a cs. kir. adóbizottmány tagjait. Október 30-án a képviselő testület és a tisztviselői kar – köztük Hornyik is – lemondott állásáról. A képviselőtestület utolsó intézkedéseként megbízta a városi tanácsot, hogy amíg a felsőbb hatóság őket másokkal fel nem váltja intézzék a város ügyeit.

1861. november 5-től új császári parancsok szabtak törvényt Magyarországon. Az osztrák kormányzat az ígérte, hogy csak provizórikusan (ideiglenesen) intézkednek, ehhez képest 4 éven keresztül ezek a szabályok maradtak érvényben. Feloszlatták a még meglévő megyei bizottmányokat és katonai bíraskodást léptettek életbe. A megyék élére kormányhű főispáni helytartókat, a városok élére királyi biztosokat neveztek ki. Kecskeméten 1861. november végére az ideiglenes tisztikar működése is megakadt. Csányi János „polgárnagy” november 20-án 60 előkelő polgárt hívott meg a város ügyeinek intézéséről folytatandó tanácskozásra, de ötnél többen nem jelentek meg. Senki sem akart hivatalt vállalni katonasággal a háta mögött. A helyzet rendezése végett Csányi a helytartóhoz, majd a kancelláriához folyamodott. November 29-én Moravcsik György főszolgabíró előtt is megerősítették a volt tanácsnokok lemondásukat. A 74 éves Csányi majdnem 50 napig egyedül vitte a város ügyeit. 1862. január 9-re a főispáni helytartó gyűlést hívott össze a birtokos polgárság részvételével. A jelen volt első alispán, Benyovszky Vince a város érdekeire hívta fel a figyelmet. Csányi vállalta korábbi hivatalát, Hajagos Illés és több volt tanácsnok azonban nem. Csak hosszas huzavona után sikerült megalakítani a tisztikart.<sup>48</sup> Polgárnagy Csányi János, főkapitány: Kiss György, alkaptány: Gassich

47 PÉTERNÉ FEHÉR Mária, 1993. 241. o.

48 PÉTERNÉ FEHÉR Mária, 1994. 37–38. o.

József, főügyész: Huszti Pál, főjegyzők: Bogoss Endre és Tasnádi József, levéltárnok: Balla János lettek. A főbírói állást többoldalú kapacitálás után Nagy Pál vállalta el.<sup>49</sup> Hornyik János azok között volt, akik nem vállaltak hivatalt az adott körülmények között. Ugyanakkor sietett engedélyt kérni a főszolgabírótól arra, hogy tovább kutathasson a levéltárban várostörténeti művének folytatása végett. A főszolgabíró a tanácshoz továbbította kérését. A tanács pedig 1862. január 10-i ülésén határozott, hogy „... volt városi főjegyző T. Hornyik János úr részére a városi levéltárban bűvárkodhatás annyival is fenhagyatni határoztatott, mivel az ő általa kidolgozott, s már nagyobb részben sajtó alól is kikerült – 1861 novemberében jelent meg a várostörténet második kötete – illy című művének <Kecskemét város története> kinyomtatási költségeit a városi Tanács jegyzőkönyvileg magára vállalta.”<sup>50</sup>

A Habsburg birodalom megszilárdításának a politikai viszonyok átrendezése mellett fontos feltétele volt a szilárd anyagi helyzet, amit még a Bach korban behozott adók beszedésétől vártak. 1861-ben azonban a megyék és a városi hatóságok arra az álláspontra helyezkedtek, hogy azok nem törvényesek, s amíg az országgyűlés felőlük nem intézkedik, nem szedik be. A kormányzat az adók katonai behajtását rendelte el. Kecskemétre is karhatalommal támogatott adószedőt rendeltek ki. A város hatalmas adósságot halmozott fel. Zárolták a város pénztárát, elvitték a pénztárban volt pénzt és a pénztárkönyveket. Kecskemét adósságának egy része abból származott, hogy nem szedte be következetesen az adót, másrészt pedig nem fizette a földesúri hatalom megváltására felvett kölcsön tőkéjét és kamatait a Szász Coburg góthai fejedelmi családnak, de több tízezer forint volt Szentlőrinc puszta haszonbérlete utáni tartozása is. (A földesúri megváltásból fizetetlen volt 110 000 forint tőke és kamatai.) A pénzügyi helyzet kitisztázására, az adósság összeírására Számadásokat Vizsgáló Bizottmányt hoztak létre 1862. április 1-jével, melynek elnökévé Hornyik Jánost választották.<sup>51</sup> Feladatuk volt a városi pénztárkönyvek átvizsgálása 1847/48. évtől. Ettől kezdve az évenként vezetett főpénztári naplóban megtalálható Hornyik beírása: „... jegyzette Hornyik János számadás vizsgáló”. A város közben különböző kormánysszervekhez folyamodott a katonai végrehajtás felfüggesztése végett. A városvezetés azonban nem tudott úrrá lenni a pénzügyi nehézségeken, az állandó kérelmezéssel nem mentek semmire. Kapy Ede főispáni helytartó 1862. november 18-án új tisztikart nevezett ki. Polgármesteré Hajagos Illést, főbíróvá Gáspár Lajost. Hornyik János ismét Kecskemét főjegyzője lett. Az új elöljáróság 1862. december 1-jétől vette át az ügykezelést.<sup>52</sup> A főispáni helytartó vissza akarta állítani a külső tanácsot is, bár nem az 1848-as 168 fős képviselőtestületi létszámmal, csak 80 fővel. Hajagos javaslatára a testület végül 100 fővel állt össze. Az új elöljáróság nagy len-

49 BKML IV. 1606. Kecskemét Város Polgári Választmányának iratai. (a továbbiakban: IV. 1606.) Jegyzőkönyv 1862. 1–11. o.

50 BKML IV. 1609/a. 1862. január 10. I. kötet 3. o.

51 BKML IV. 1606. Jegyzőkönyv 1862. március 24. 101. o. Nem voltak tajgai a tisztikarnak, munkájukért napidíjat kaptak: 2 forint/fő.

52 PÉTERNÉ FEHÉR Mária, 1994. 45–46. o.

dülettel kezdett hozzá a város súlyos anyagi, gazdasági helyzetének megoldásához. A tartozások törlesztésére hosszabb időre szóló 300 000 forintos kölcsön felvételét határozták el.<sup>53</sup>

Hornyik újra a város napi ügyeivel volt elfoglalva vezette a külső tanács jegyzőkönyvét.<sup>54</sup> Közben még 1862-ben megjelent „*Kecskemét város története, oklevéltárral*” című művének harmadik kötete. Az 1863. év személyes sikert hozott Hornyiknak. A Magyar Tudományos Akadémia 1863. január 13-án tartott nagygyűlésén – a történelmi osztály javaslatára – titkos szavazással, 36 szavazattal egy ellenében, az Akadémia levelező tagjává választották. (Erre a kitüntetésre élete végéig büszke volt.) 1863. október 26-án tartotta meg székfoglaló értekezését: „*Az idéző pecsétről*” címmel. Az örömből is meggyült, mert várostörténete 3. kötetének megjelenése után egy „jóakarója”, úgymond hazafias hangvétele miatt, feljelentette a Helytartótanácsnál. A vád szerint a műben „*a nemzetiségek egymás ellen izgattnak, s a felséges uralkodóházból származó régi királyok népszerűtlenné tételnek*”.<sup>55</sup> A főispáni helytartó útján vizsgálatot rendeltek el Hornyik ellen. Csak Kecskemét polgármestere és a főispáni helytartó jóakarátán múlt, hogy nem állították haditörvényszék elé. Előírták viszont, hogy az ezek után megjelenő várostörténetének további köteteit cenzúrázásra – megjelenés előtt – a Helytartótanácsához terjessze fel.

A város felett is újabb gondok tornyosultak. 1863-ban, májustól több hónapos szárazság, aszály tette lehetetlenné a gazdálkodást az egész Alföldön. Veszélybe került a lakosok és az állatok téli élelme. Éhínség vettette fel a fejét. A megyétől hiába kért segítséget a város, nem kapott, így maga igyekezett orvosolni a problémát, újabb kölcsönt vett fel, melyen gabonát vásárolt és – bizonyos elvek szerint – szétosztotta a lakosság között. Az 1863. évi nagy alföldi inség országsszerte növelte az elégedetlenséget. A legelőfeltörések mellett szaporodtak a betyárbandák garázdálkodásai. Újabb önkényuralom elleni szervezkedések kaptak lábra. Az ítéletek végrehajtásához mind gyakrabban vették igénybe a császári katonaságot. A városi előljárásság intézkedéseinek volt köszönhető, hogy Kecskeméten nem lehetett érzékelni a társadalmi, politikai feszültség fokozódását. 1864-től ismét a városi tisztikarra bízta az országos adók kezelését a Szolnoki Kerületi Pénzügyigazgatóság. A tanács az egyszeri adóintés utáni nemfizetés esetén kilátásba helyezte a végrehajtás alkalmazását. Közben lépéseket tett a város Bugac pusztáé még a Földváry család tulajdonában volt részének megszerzésére. Hornyik Pesten tárgyalt a család képviselőjével.<sup>56</sup> Szolnokon, a cs. kir. pénzügyigazgatóságnál intézte a város adóügyeit, a

53 A város tartozásai ekkor a következőkből álltak:

Cs. Kir. Államkincstár követelése:	126 459 forint 50 krajcár
Szentlőrinc pusztáé haszonbérhátraléka (1857–1862):	39 986 forint 40 krajcár
Coburg-Koháryaknak váltságtőke és kamata:	144 952 forint 50 krajcár
összesen:	311 398 forint 40 krajcár

54 A tanácsulési jegyzőkönyv is teljesen Hornyik kézírása 1862 decemberétől. Egy-egy tanácsulési nap lezárásával Hornyik a jegyzőkönyv végére odaírta: „*fogalmazta Hornyik János főjegyző*.” Ő vitte Pestre a „*nagykölcsön előterjesztésével kapcsolatos iratokat is*.”

55 KOVÁCS Pál, 1894. 15–28. o.

56 BKML IV. 1609/a. 1864. szeptember 17. I. kötet 169–170. o.



Budai Takarékpénztárnál részlet-fizetést eszközölt ki a felvett kölcsönre, elszámoltatta a város Pesten lévő házának gondnokát stb. Hornyik a felhalmozódott ügyek intézésére egy segédjegyzői állás rendszeresítésére tett javaslatot (amit elfogadtak). De tárgyalt Kriszter Antallal, a váci székes-káptalan nagyprépostjával is a Kecskemétnek kölcsönzött tőke törlesztésének halasztásáról.<sup>57</sup>

1865-re a birtokosság körében országszerte felerősödött az osztrák kormánnyal való kompromisszum igénye. Deák Ferenc hosszú időn keresztül várakozást tanácsolt híveinek. 1865. április 16-án megjelent „Húsvéti cikk”-e azonban már a kiegyezés feltételeit taglalta. Az uralkodó a birodalom egységének biztosítását a „magyar kérdés” rendezésétől remélte, 1865. december 10-re összehívta a magyar országgyűlést.

Kecskemét város Tanácsa 1865. november 13-án tartott ülésén annak reményében, hogy a hivatali állások betöltése alkotmányos módon, választás útján lesz lehetséges – lemondott. A határozat így szólt: „... ezen Városi Tanács [...] minthogy polgártársainak ezen ismételve nyilvánított bizalma nem új választás, hanem királyi biztosi kinevezés útján lett érvényesítve, ezen hivatalos állást a törvény értelmében alkotmányos állásnak nem tekintheti [...] e városi Tanács erkölcsi önértékében sem egy bekövetkező illetően önkényes eljárásnak magát alárendelni hajlandó nem lehet, sem a már közel levő Országgyűlés alkalmából remény szerint mihamar bekövetkező alkotmányos tisztújítás ideéig is [...] mostani hivatalos állásához nem ragaszkodik: ugyanazért arról ezennel lemondván, azt ugyanazon kezekbe, melyekből vette, a királyi biztos Ő Méltósága rendelkezése alá vissza bocsátja.”<sup>58</sup> A királyi biztostól kérték, hogy a tisztviselőség iránt intézkedjen. Azt azonban kijelentették, hogy amíg egy másik testület által fel nem váltják őket, a város közügyeit elhagyni nem fogják, vagyis hivatalban maradnak. Intézkedés azonban ez ügyben nem történt, így az 1865. november 22-én és 23-án megválasztott két országgyűlési követ Horváth Döme és Balázsfalvi Kiss Miklós képviselte Kecskemét nézeteit és érdekeit a parlamentben, belpolitikai téren az 1848-as törvényekhez való – kompromisszumokat is magában foglaló – ragaszkodást.

Még 1865-ben elkészült Hornyik „Pusztaszer története” c. munkája, amelynek kiadását a város csakúgy, mint Kecskemét történetét, magára vállalta.<sup>59</sup> Már korábban elkészült, de 1866-ban jelent meg Kecskemét történetét feldolgozó monográfiájának negyedik kötete. Az év azonban rengeteg fájdalmat is hozott Hornyik életében. 1866. március 22-én (12 éves korában) meghalt György fia, december 20-án pedig hosszú betegeskedés után Mihály fia (15 évesen). Nem sokkal utánuk 18 éves nagy

57 Az 1864. augusztus 4-én kelt 12 600 sz. királyi rendelet már előírta a tisztviselők alkalmazásánál az ügyvédi, vagy jogtudori oklevél meglétét.

58 BKML IV. 1609/a. 1865. november 13. II. kötet 375–381. o.

59 Uo. 1866. február 6. I. kötet 138–139. o. A könyv nyomtatási költsége: 338 forint 60 krajcár volt, a könyvhöz csatolt térkép köre metszése 20 forint, a pusztaszeri romok metszése 8 forint, a könyv kötése 27 forint 30 krajcár, levelezés költsége 1 forint 15 krajcár. Összes költség: 395 forint 5 krajcár.

lányát, Máriát is elvesztette (1868). Csak Erzsébet és Zsuzsanna lánya érte meg a felnőtt kort. (Előbbi Tasy Lászlóhoz, utóbbi Harkay Józsefhez ment nőül.) Fájdalom és öröm Hornyik életében gyakran váltakoztak.

1867-ben az országgyűlés és az uralkodó hosszas tárgyalásai következményeként Ferenc József február 17-én kinevezte Andrássy Gyulát magyar miniszterelnökké, 20-án pedig a kormány tagjait. Az országgyűlés felhatalmazása alapján a magyar kormány elrendelte a törvényhatóságok újjászervezését.

Kecskeméten is a belügyminisztérium rendeletéhez alkalmazkodva április 16-án megválasztották a tisztújítást lebonyolító „Központi Bizottmányt”, elnöke Horváth Döme lett, jegyzője pedig Hornyik János. A hagyományok szerinti négy kerületre osztva a várost összeírták a választásra jogosultakat, megalakították a jelölő bizottságot, melynek tagjai fele részben római katolikusok, fele részben reformátusok voltak. A tisztviselői állásokat is úgy alakították, hogy fele római katolikus, fele református egyénekből legyen választható.<sup>60</sup> Május 15-én kezdődött a tisztújítás. Polgármesteri állásra a hármas jelölés alapján (Lestár Péter, Nagy Lajos, Szappanos István) Nagy Lajos kapta a legtöbb szavazatot: 468-at (Lestár 376-ot, Szappanos 264-et). A főbíró Bagi László lett. Május 16-án választották meg a főkapitányt, a katolikus és református főjegyzőt. Hornyik Jánost fölényes többséggel, 313 szavazattal választották főjegyzőnek Bogoss Endre (86) és Csorba Gábor (49) ellenében. A református főjegyző Sárközy Lajos lett. Május 20-án fejeződött be a tisztújítás. A képviselő testület tagjainak megválasztására – négy kerületben – május 25-én, 29-én, június 2-án és 6-án került sor (A képviselők – 168 fő – fele részben katolikusok, fele részben reformátusok voltak).<sup>61</sup>

Az eskü letétele és a hivatal átadás után rögtön a feladatok teljesítéséhez láttak.<sup>62</sup> Égető gond volt a katonai beszállás (laktanya hiányában egyes lakosoknál szállásolták el a katonákat, folyamatosan 400 katona volt Kecskeméten). Nyomasztó volt az adóteher is, az ínséges idők sem múltak el a város felett. Lépéseket tett Kecskemét Bugacnak a Földváry családot illető részének megszerzésére, melyben Hornyik, mint főjegyző hathatósan közreműködött. Többször tárgyalt az illető család tagjaival.

Hornyik szinte egész hivatali működése során Kecskemét egyik legfontosabb ügyeként tartották napirenden a szabad királyi városság kérdését. Hornyik teljes mértékben részese volt az ügyintézésnek, mivel minden fórumhoz ő fogalmazta a

---

60 Pl. katolikus állások voltak: a főbírói, főkapitányi, 6 tanácsnoki, egy főjegyzői, 2 aljegyzői, a telexbírói, levéltárnok, stb.; református állások voltak: a polgármesteri, alkapitányi, 6 tanácsnoki, egy főjegyzői, főügyési stb.

61 BKML IV. 1607/b. Kecskemét Város Városhatósági Közgyűlésének iratai. A Központi Bizottmány iratai. 1865.

62 A képviselő-testület nyilatkozat küldését határozta el az országgyűlés részére, örömmel fogadta az alkotmány visszaállítását, a magyar minisztérium felállítását. A nyilatkozat kidolgozását egy bizottságra bízta, melynek tagjai között ott volt Hajagos Illés, Lestár Péter és Hornyik János is.

város történeti leírását. A földesúri hatalom alóli megváltkozás döntően 1834-ben befejeződött és Kecskemét folyamodott a szabad királyi város státusz elnyeréséért. 1848 februárjában a biztosító királyi rendeletet kiadták és a Helytartótanács megbízottja látogatást is tett Kecskeméten, hogy személyesen felmérje a város helyzetét és a városnak Pest megyétől való függetlenségét megtárgyalja. Az 1848-as forradalom és szabadságharc azonban megakasztotta az ügymenetet. Az önkényuralmi időszak alatt pedig nem volt mód a kérdés felvetésére, csak 1857-ben került a kérdés ismét napirendre. A császári pár magyarországi körútja előtt Kecskemét a megyefőnöknek (Rózsahegyi Istvánnak) írta le a város jogállásának rövid történetét és akkori hatósági helyzetét (Hornyik János fogalmazásában).<sup>63</sup> Ferenc József és neje május 24-én járt Kecskeméten, s a látogatás alkalmából Kecskemétet mezővárosból „*városi rangra*” emelte. A megyehatóság értelmezése szerint ez ugyanazokat a jogokat és előnyöket jelentette, mint ami az ország valóságos szabad királyi városait illette. Két hét múlva azonban ugyanaz a megyehatóság a polgármesternek azt írta, hogy „... *a cs. kir. Nagyméltóságú Helytartósági Osztály rendeletéből tudatja: hogy Kecskemét város csak Mezővárosból (:Markt:) Várossá (:Stadt:) emeltetett*” és a „*szabad királyi város*” cím használatától eltiltotta. 1860. október 20-a után a Magyar Királyi Helytartótanács „*Szabad Királyi Kecskemét város*” címmel levelezett Kecskeméttel, s mikor felvilágosítást kért a város miért így szólított meg, adatok hiányában elutasították. A megye, még mint szabad királyi várossal levelezett Kecskeméttel, az országgyűlésre viszont a meghívó: „*Kecskemét Mezővárosnak*” érkezett. Kecskemét a megyefőnökséghez folyamodott a kérdés tisztázásáért.<sup>64</sup> 1862. augusztus 5-től – királyi udvari rendelet értelmében – a Helytartótanács ismét függetlenítette Kecskemétet Pest-Pilis-Solt megyétől, s a város hatóságát a főispáni helytartó alá, mint a szabad királyi városok az idő szerinti királyi biztosa alá rendelte.<sup>65</sup> Kecskemét folyamatosan törekedett a kiváltságlevél megszerzésére is. Országgyűlési köve- teinek is feladata lett ez ügyben eljárni. 1867 augusztusában Kecskemét magához a megkoronázott királyhoz, Ferenc Józsefhez írt a kiváltságlevél „*ünnepélyes alakban leendő kiadásáért*”.<sup>66</sup> Ugyanígy folyamodott báró Weinckheim Béla belügyminiszterhez, akinek utasítására Hornyik fogalmazta meg Kecskemét történelmi, és közigazgatási viszonyait magában foglaló szabad királyi városi szabadalomlevél tervezetét. (Ennek elkészítéséhez másolatban megkérték Buda 1703. évi, és Versecz kiváltságlevelének másolatát, mint amelyik település legutóbb elnyerte azt.<sup>67</sup>) Az ügy ezután sem ment simán. Tisztázásra szorult, hogy Borbás, Szentkirály, Felső-

63 BKML IV. 1526. Kecskemét város jogi helyzetére vonatkozó iratok gyűjteménye. (a továbbiakban: IV. 1526.) 44/1857. sz. irat.

64 Uo. 865/1861. sz. irat.

65 Uo. 3321/1862. sz. irat.

66 Uo. 4257/1867. sz. irat. Ebben a diplomában kellett megállapítani a város címerét, színeit is. Uo. 12 043/1882. sz. irat.

67 Uo. 5869/1867. sz. irat.

Alpár, Ágasegyháza, Monostor és Felső-Pusztaszer, bár a város tulajdonát képezték, közigazgatási és igazságszolgáltatási tekintetben a város, vagy a megye hatósága alá tartoztak.<sup>68</sup>

A királyi városi kiváltságlevél kiegészített, a felmerült hiányok pótlása után elkészült végleges tervezetének szövegét Hornyik 1868. március elején maga vitte fel a belügyminisztériumba.<sup>69</sup> Mikorra a felmerült kérdések minden oldalról kitisztázódtak, Kecskemét 1870. július 23-án levelet kapott a belügyminisztériumtól *„Ezen tárgyalások épen végkifejezésükhöz közeledtek, midőn a törvényhatóságok és községek rendezéséről szóló törvényjavaslat az országgyűlés elé terjesztetvén ez által úgy a város közönségét, mint több másokat is érdeklő kérdés közjogi megoldása magának a törvényhozásnak lőn fentartva.”*<sup>70</sup>

Ezek után született meg az 1870. évi XLII. törvénycikk, mely 20 másik várossal együtt Kecskemétet a törvényhatósági jogú városok közé sorolta („jogilag és tényleg szabad királyi városi rangra” emelte). 36 évi függőben volt ügye zárult le Kecskemétnek kedvező eredménnyel.<sup>71</sup> Kecskemét ennek a címnek megszerzése körüli közreműködéséért gr. Andrássy Gyulának, br. Eötvös Józsefnek, Horváth Boldizsárnak és Deák Ferencnek díszpolgári címet adományozott 1870. március 14-i közgyűlésén. (Hornyik egyike volt azoknak, akik a díszpolgári okleveleket személyesen vitték el az illetőknek.)

Hornyik János részt vett a törvény adta jogok és lehetőségek alapján a városi szervezet létrehozásában, hathatósan közreműködött a városi szervezeti szabályzat megfogalmazásában. Ekkora a közigazgatás és a bíraskodás már külön vált (az 1869. évi IV. tc. alapján), a közigazgatási ügyek intézésére hat osztályt alakítottak:

- I. Gazdászati Osztály
- II. Pénzügyi Osztály
- III. Katonai Osztály
- IV. Ipar-, kereskedelem-, közmunka-, szabályozás- és építészeti-ügyi Osztály
- V. Jogi Osztály
- VI. Rendőri Osztály

---

68 Ezeket a pusztákat Kecskemét közössége szerezte meg, azokat a város lakói használták, a közbiztonságot maga a város tartotta fenn saját közegei által, a közigazgatást minden területen a város intézte, az ottani birtokosok közt felmerült örökösödési, osztályos, vagy határperekben a városi hatóság bíraskodott. Erről tett külön felterjesztést Kecskemét 1868. január 27-én kelt levelében, amit szintén Hornyik fogalmazott. BKML IV. 1526. 119/1868. sz. irat.

69 BKML IV. 1609/a. 1868. március 14. I. kötet 501. o.

70 BKML IV. 1526. 3591/1870. sz. irat.

71 BKML IV. 1607/a. Kecskemét Város Városhatósági Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: IV. 1607/a.) 1870. augusztus 16. Kecskemét annyira örült, hogy a hosszú küzdelem rá nézve sikerrel zárult, hogy évekig a „Kecskemét szabad királyi város” titlust használta, míg 1887-ben a belügyminisztérium határozottan megtiltotta annak használatát, mert a város törvényszerű elnevezése 1870-ben „Kecskemét törvényhatósági joggal felruházott város” lett. BKML IV. 1526. 9738/1887. sz. irat.

Megfogalmazták minden osztály (élükön a tanácsnok) feladatát és hatáskörét. A főjegyző feladatait így rögzítették:

„75.§. [A főjegyző] *Főfelügyelője a városi nyilvános és titkos levéltárnak, mely utóbbinak egyik kulcsát magánál tartja;*

*felügyel a központi irodára, az irodai személyzet munkálkodására, a kiadványozás folyamára;*

- *a közgyűlések jegyzőkönyveit;*
- *a közgyűlési felterjesztéseket, jelentéseket, szerkeszti;*
- *a törvényhatóság nevében kiállítandó okmányokat elkészíti, azok gyors kiadványozásáról gondoskodik;*
- *a közgyűlési tárgyakat a kiadótól átveszi, azokról sorozatot készít, ennek a közgyűlést megelőzőleg, törvényes idő alatti kihirdetéséről gondoskodik, s a tárgyakat az e végből jelentkezett közgyűlési tagoknak betekintésre át, – s a közgyűlésben előadja;*
- *a közgyűlési jegyzőkönyvek másolatainak törvényes idő alatt, a magyar kir. belügyminisztériumhoz fölterjesztéséről; valamint azok meghitelesítése után a végzéseknél az érdekettek részére azonnal leendő kiadványozásáról intézkedik.*
- *teljesíti általában a törvény, vagy a közgyűlés által a főjegyzőre ruházott kötelességeket...*

77.§. *A főjegyző kezeli a jegyzői hivatal pecsétjét.*”

A szervezeti szabályzatban megállapították az egyes tiszti állásokhoz tartozó fizetések összegét: „1 főjegyző fizetése: 1.600.- forint.”<sup>72</sup>

A szervezeti átalakítás közben is tetemes dolga volt Hornyiknak. Nagy Lajos polgármesterrel együtt többször jártak a fővárosban Kecskemét pesti házának felépítésével kapcsolatban. Kecskemétnek már a török hódoltság előtt volt házbirtoka Pesten, a telken az 1700-as évek közepén épült házat a város arra használta, hogy a Pestre utazó lakosai ebben biztos és kényelmes szállást nyerjenek. Utóbb már két telke is volt Kecskemétnek. Problémák akkor keletkeztek, amikor Pest szabad király város tanácsa kimondta, hogy egynél több házbirtoka nem lehet Kecskemétnek. Kecskemét a két telket nehézségek árán egyesítette, s már 1864-ben egy háromemeletes bérház építését tervezte. A megvalósítást előbb az ínséges évek, majd az építésre ajánlkozó bank megszűnése hátráltatta. Az 1870-ben létrejött (1870. évi X. törvény) Fővárosi Közmunkák Tanácsa a szabályozási vonalra való igazítás miatt csökkenteni kívánta a telek méretét, ami Kecskemétre nézve jelentős veszteséggel járt. Kecskemét hiába fellebbezett az ügyben. Újabb terveket kellett készíttetni, melyre a város szervezeti átalakítása idején, Lechner Ödön és Punczmann (később Pártos) Gyula építészek vállalkoztak. 300 000 forint kölcsönből – sok nehézség közbejöttével – végül 1874-ben készült el a háromemeletes épület (320 000 forint költséggel). Hornyik rengeteg

72 Kecskemét szabad királyi város törvényhatóságának szervezete. Kecskemét, 1872. 22–23., illetve 39. o.

időt fordított az ügy intézésére, alaposan tájékozódott az előzményekről, összegyűjtötte az iratokat és 1870-ben a Kecskeméti Lapok tárca rovatában megírta Kecskemét pesti házbirtokának történetét.<sup>73</sup>

Hornyik, mint a városi közélet egyik formálója már 1864-ben szorgalmazta egy helyi lap indítását, amely csak 1868. október 3-án látott napvilágot Kecskeméti Lapok címmel. Megjelenésében Hornyiknak nagy szerepe volt.<sup>74</sup> Az újságban rendszeresen jelentek meg kecskeméti történelmi tárgyú írásai, és a helyi közéletet foglalkoztató témákban tárcái (sokszor álnév alatt is).<sup>75</sup> Hornyikot már életében tisztelet övezte, munkáját, a város érdekében kifejtett szorgalmát 1867-ben Szentkirályon 50 hold földnek holdanként 30 forintos jutányos áron történt odaítélésével jutalmazta a közgyűlés. Ennek indoklása a következő volt: „*Hornyik János városi főjegyző úrnak, ki lankadatlan szorgalma, buzgó tevékenysége, s hosszas, de folyvást becsületes, a közjóra törekvő önzetlen tisztviselősködése, különösen Kecskemét város történetének, s Pusztaszer történetének alapos ismereteken nyugvó tüzetes megírása által oly érdemeket szerzett a nyilvánosság terén, hogy azon jutalmazást, mely a közgyűlés 1866. évi 64. sz. végzésével elvileg kimondatott, eddigi gyakorlat nyomán elérendőnek hiszi e község hatóság, ha a küldöttségileg megállapított holdankénti 30 forint becsárban örök megváltásra oda adományozza.*”<sup>76</sup>

Miután a belügyminiszter 1872. február 25-én kelt leiratában jóváhagyta Kecskemét törvényhatóságának szervezésére vonatkozó szabályzatát, március 26-án Dáni Ferenc főispán elnökletével, megtartották a törvényhatósági bizottság alakuló ülését. (A bizottság fele részben – 86 fő – a legtöbb egyenes adót fizető polgárokból, fele részben – 86 fő – választott polgárokból állt.) Ezen az ülésen fogadták el – az 1870. évi XLII. tc. 68.§-a alapján – a tisztújítási szabályokat. Április 2-án azokra az állásokra írtak ki hirdetést, melyek a törvényhatósági bizottság választása alá tartoztak. Létrehozták a jelölő bizottságot. A tisztújítás jegyzőjévé a főispán Hornyik Jánost nevezte ki. A polgármesteri állásra egyedül Bagi László volt jelölve, akit közfelkiáltással megválasztottak. A főkapitányi állásra Hajagos Illést jelölték, akit szintén egyhangúan megválasztottak. Ugyancsak egyes jelölés volt a főjegyzői ál-

73 „Kecskemét város pesti házbirtokának története.” Kecskeméti Lapok 1870. jún. 11., 2–3. o., 1–3. o. Kecskemét 1873. máj. 25. 2–3. o., jún. 1. 1–2. o., jún. 8. 2–3. o., jún. 15. 2–3. o., jún. 22. 1–2. o. GARZÓ József, 1935. 47–60. o.

74 Hornyik a Kecskeméti Lapoknak 1868-tól 1869 áprilisáig főmunkatársa, 1869. áprilistól, Horváth Döme főszerkesztő mellett munkatársa, majd 1869. október 16-ától 1872. áprilisban történt lemondásáig felelős szerkesztője volt. Kis kihagyással 1878-ban ismét a lap főmunkatársa lett, majd 1879-től 1880-ig Tassy Pál mellett szerkesztőtárs. BKML. XIV. 66.

75 Hornyik János munkái: In: Hornyik János: Kecskemét város története oklevéltárnok. Az I. kötet latin nyelvű okleveleinek magyar fordítása. Kecskemét, 2011. 21–26. o.

76 BKML IV. 1607/a. 1867. április 8. 79/1867. kgy. szám.



lásra: Hornyik János. Hornyikot is közfelkiáltással egyhangúlag választották meg. A többi állásra már többes jelölések érkeztek, volt amit szavazással, de volt amit közfelkiáltással töltöttek be.<sup>77</sup>

Hornyiknak főjegyzőként egyik fő feladata maradt továbbra is a törvényhatósági bizottság ülésein megjelenve, a jegyzőkönyv vezetése. (Természetesen időnként az aljegyzők átvették tőle ezt a feladatot, az ő kézírásuk azonban már nem volt olyan tiszta, jól olvasható és fogalmazásuk is dögösebbre sikerült.) Hornyik, mivel minden ülésen jelen volt minden, a város egészségét illető ügy intézésében részt vett, az egyik legszeleesebb tájékozottságot mondhatta magáénak a város ügyeit illetően. Olyan ügyekben hallatta szavát többek között, mint 1872-ben a korábban egyházi iskolák városivá alakítása, Kecskemétnek az alakítandó új megye – Solt megye – székhelyévé való jelölése 1874-ben, a Kecskeméti Takarékpénztár Egyesület székház építése a Nagykőrösi utcában 1874-ben, mintegy három szárad lovas katonaság – és az ezredparancsnokság – elhelyezésére kaszárnya építése (ez 1875-be valósult meg). 1875-ben árvaház felállításáról, a Kecskeméti Jogakadémia átalakításáról, az utcák kövezéséről, egy polgári leányiskola létesítéséről döntöttek többek között. Hornyik részese volt azon 1878. évi törvényhatósági bizottsági közgyűlésnek, amely elítélte Bosznia és Hercegovina megszállását, „*azt egyértelműleg minden tekintetben legföltettebb érdeke* [t. i. Magyarországé] *elleni merényletnek tekintette*” (Gyűjtést szerveztek a bevonult családfelek után itthon maradt szegény családoknak.)<sup>78</sup> Hornyik több ízben tett előterjesztést a közgyűlésen „*a jól berendezett közigazgatás*” érdekében, például iparügyi szabályok megalkotására 1878. október 24-én.

1878. november 14-én, 15-én ismét tisztújításra került sor. A hat és fél évig működött leköszönő polgármester – Bagi László – tételesen beszámolt a működése alatt elért eredményekről: megtörtént a város általános szabályozása, vízszintezése, megindult a csatornázás, a város tereinek és utcáinak rendezése, országos és mellékutak épültek, több közintézmény új épületet kapott, másokat felújítottak, gazdasági felsőbb népiskolát, polgári leányiskolát, egy óvodát, több pusztai népiskolát állítottak fel és felekezeti népiskolákat városi tulajdonba vették át. A város területe ez alatt a hat és fél év alatt 30.070 holddal – Köncsög, Matkó és Bugac városhoz csatolásával – nőtt. Pusztaszert haszonbérbe kiosztották, rendezték a legelőbér kérdését. A városi büdzsé pozitívumot mutatott.

A polgármesteri beszámolót követően a tisztújítás jegyzőjévé a főispán Hornyik Jánost nevezte ki. A polgármesteri állásra Bagi Lászlót és B. Kiss Mihályt jelölték, a választás során B. Kiss Mihály szerzett többséget. Hornyik egyedüli jelölt volt a főjegyzői állásra és újfent közfelkiáltással Kecskemét főjegyzője lett.<sup>79</sup>

A következő év tavaszán megalakították a szakbizottságokat is. Hornyik a törvényhatósági statisztikai bizottság tagja lett. 1880 augusztusában meghalt a polgármester: B. Kiss Mihály, az év végén, október 28-án újat választottak. Lestár Péter

77 BKML. IV. 1903/a. Kecskeméti Város Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: IV. 1903/a.) 1872. április 2. 231–243. o. A választás április 3-án is folytatódott.

78 Uo. 1878. október 24. 766–769. o. 157. kgy. szám.

79 Uo. 1878. november 14. 311. kgy. sz. 966. o.

személyében, aki új lendülettel fogott hozzá a város ügyeinek előmozdításához. Javaslatára sor került – a szervezési szabályzatban előírt – Számonkérő Szék megalakítására. A főjegyzői hivatalnak kötelessége lett nyilvántartást vezetni a közgyűlés által kiadott utasítások teljesítéséről. A következő egy-két év fontosabb ügyei között szerepelt a városi népiskolák fenntartásához állami támogatás megszerzése, állami és városi szőlőtelep, minta-szőlőiskola létrehozása, hogy a városi közlegelőkből kiosztott birtokokra és a filoxéra által elpusztított területekre szőlővesszőket biztosítsanak. 1882-ben a közgyűlésben döntöttek a gazdasági szakosztállyal egybekapcsolt felső népiskola állami földműves iskolává alakításáról, a városházi helyiségek bővítéséről, városi tégláégető kemence építtetéséről, Izsák–Kecskemét vasúti szárnyvonal építéséről.

Szabadidejében Hornyik lankadatlanul kutatta a város múltját, gyűjtötte az adatokat város történeti művének folytatásához. Lapok százait írta tele adatokkal, feljegyzésekkel, melyek ma is megtalálhatók a levéltárban.

Az 1883. február 15-én tartott közgyűlésen Hornyik egy bejelentést tett: *„mivel életkora 71-ik s közszolgálata 49-ik évében testi erejét annyira hanyatlani érzi, hogy a nagy felelősséggel kapcsolt díszes főjegyzői hivatal további viselésére már magát alkalmasnak nem tarthatja. Szemei elgyengültek, hallása eltompult, légzési szervei pedig elnehezültek: mihez képest a főjegyzői hivatalhoz megkívántató tevékenységet kifejezteni többé nem képes. Miután e nemes városban, szeretett szülőföldén, az önképzésben folytonos előhaladás mellett – elébb több rendbeli alsóbb tiszti fokozaton 24 évet eltöltött, s utóbb a főjegyzői hivatalt már 25-dik év óta viseli, az említett fogyatkozások miatt, kényszerülve van állásáról leköszönni s a közgyűléshez azon kérését intézi, hogy leköszönése folytán ezen tiszti állomásra más érdemes munkabíró férfit alkalmazzon, s midőn ekképp főjegyzői hivatalát ugyanazon kezekbe, melyekből azt nyerte visszabocsátja, – köszöni a városi közönségnek irányában öt évtizeden át szakadatlanul kitüntetett szíves bizodalját, s a közben esett számos tisztválasztás alkalmával, mindannyiszor folyvást fenntartott kegyes figyelmét, egyzersmind tisztelettel kéri, hogy félszázadot megközelítő közszolgálatát jó emlékezetében tartsa meg.*

*Egyébiránt, mindhegy tétlenségben élni nem képes, anyagi viszonyai pedig oda utalják, hogy saját existenciájáról is gondoskodjék, tisztelettel kéri, hogy képesége és tehetségéhez mért munkakörben, részére valamely megbízás jelöltessék ki, mellyel a még reménylehető pár év alatt, a város közönsége érdekében foglalkozhassék.”*

A közgyűlés határozatában kimondta, hogy nehezebbre esik szeretett főjegyzőtől megválni, a körülményeket nézve azonban elfogadja lemondását. Intézkedtek az állás meghirdetéséről és a választás napjáról. Hornyik János személyére vonatkozóan pedig úgy döntöttek, hogy *„...hosszú időn át szerzett tapasztalatait, a város közügyei körül szerzett jártasságát, előhaladott kora bölcsességével együtt, a városi törvényhatóság számára megtartani óhajtják.”* A város irányában szerzett érdemeit elismerték és jegyzőkönyvbe rögzíteni rendelték. Ugyanakkor attól a naptól kezdve, amitől helyét választás útján betöltik, számára olyan munkakört jelöltek ki, mely-



ben hátralevő napjait korához és szakismeretéhez illő, kényelmesebb foglalkozással töltheti el. Ezért felkérték, hogy „*a város titkos levéltárában rendezetlenül lévő régi okiratokat szedje rendbe s regisztrálja, különösen pedig, hogy Kecskemét városának, általa megkezdett, s a magyar tudományos akadémia által kellő képen méltatott monographiáját befejezvé, sajtó alá rendezze, s ezen munka körbeni fáradozásai némi jutalmául, különösen pedig azon indokból, hogy míg más törvényhatóságok monographiájuk megírására nagy összegeket fordítottak, s az ily művek érdemes íróit ezekkel jutalmazták, Kecskemét város közönsége, Hornyik János, érdemekben gazdag volt főjegyzőjének e czímen még mit sem adva, – holta napjáig 100 forintos havi részletekben felvehető tiszteletdíjat biztosít.*” Elnöklő főispánt pedig felkérték, hogy törvény biztosította jogánál fogva Hornyik Jánost Kecskemét örökös tiszteletbeli főjegyzője címmel ruházza fel. A főispán kijelentette, hogy azt a közgyűlés kérése nélkül is készséggel meg tette volna, s meg is teszi.<sup>80</sup>

Hornyik János tehát letette hivatalát és nagy kedvvel fogott hozzá a levéltári iratok rendezéséhez, az adatok gyűjtéséhez, s az 1880-ban megkezdett „Kecskemét város gazdasági fejlődésének története” c. munka írásához.<sup>81</sup> „*Alig rajzolható az öröm, mellyel a szerény agg a közgyűlésnek őt nyugalmazó határozatát tudomásul vette. Utolsó és legfőbb reményét, hogy Kecskemét történetét egészen napjainkig befejezheti, már-már teljesedésbe menni látta. Ifjú lelkesedéssel kezdte összeszedgetni az adatokat, melyeket a városi levéltárban ismert, csaknem éjjel-nappal dolgozott velök*” – írta róla unokaöccse Hornyik József.<sup>82</sup> Alig pár hónap múlva azonban ágnak esett. Zsuzsanna lánya (Harkay Józsefné) és családja ápolta, velük lakott, mióta házáat lányára ruházta. Hornyik János másik lánya, Hornyik Erzsébet Tasy Pálné már nem élt ekkor, de a volt főjegyző még életében Erzsébetre és családjára íratta szentkirályi földjét. 1883. május 27-én végrendeletet készített. Sok mindenről nem tudott rendelkezni: „*...jelenleg könyvtáromon és irományaimon kívül semmi egyéb vagyonom nincs*” – szögezte le. Műveinek (Kecskemét város története, Pusztaszer története) több száz példányát őrizte, ezeket Kecskemét városnak ajánlotta fel, hogy az eladásukból befolyó összegből egy városi tisztviselői nyugdíjintézeti alapítványt hozzanak létre. Könyvtárát egyenlő arányban két fiú unokájára, Erzsébet lánya fiára, kiskorú Tasi Józsefre és Zsuzsanna lánya fiára, kiskorú Harkay Józsefre hagyta. Hátrahagyott kéziratait, jegyzeteit barátjára, Horváth Dömére bízta, „*a kinek erkölcsi támogatása, nemes érdeklődése és folytonos lelkes buzdítgatásainak eddigi munkálkodásom sikereiben fölötté sokat köszönhetek*” – írta Hornyik János a végrendeletében.<sup>83</sup>

80 BKML IV. 1903/a. 1883. február 15. 27/1883. kgy. sz. 32–36. o.; 1883. március 30-án tartott közgyűlésen választották meg Hornyik János utódját, az új főjegyzőt Kerekes János személyében (aki a jogakadémia tanára volt).

81 A mű Hornyik halála után 32 évvel, 1927-ben jelent meg Kecskemét th. város Múzeumának kiadványai I. sorozatban.

82 „Hornyik János (1812–1885)” Kecskeméti Lapok, 1885. okt. 11. 1. o.

83 BKML XIV. 66. Végrendelet (másolat).

1884-ben orvosi tanácsra a budai fürdőkben kúráltatta magát, de eredménytelenül. Betegen jött haza és ágynak esett, többé föl sem kelt belőle. Utolsó órája enyhébb volt, mint szenvedései folytán várni lehetett. 1885. október 8-án csendesen örökre elaludt.<sup>84</sup>

„Életének nagy részét a levéltárban, s hivatalában töltötte, de érdeklődött minden iránt, ami csak közérdekkel bírt. Magát igazi kecskeméti polgárnak tartotta, s mint ilyen, a velejáró jogokra büszke volt. Városának érdeke előtt mindenek fölött való volt, s munkás élete folyamán azt folyton előmozdította” - írta róla közeli munkatársa, a későbbi főjegyző ifj. Bagi László.<sup>85</sup>

Életében és halála után is megbecsülte a város történetíróját. 1890-ben megfestették arcképét (amit Seemann Kálmánné Veres Erzsébet kecskeméti festőnő készített)<sup>86</sup> és a város nagyjairól készült arcképek között, a tanácsteremben helyezték el. 1894-ben a Szentháromság temetőben, ahol végső nyughelyre lelt, díszes sír- emléket állíttatott Kecskemét város közgyűlése. Ugyanebben az évben a Katona József Kör Hornyik emlék-ünnepélyt rendezett tiszteletére és szülőháza helyét, a görög templom falán elhelyezett emléktáblával jelölte meg. Utcát neveztek el róla a görög templom mellett.

Két könyvben örökítették meg munkásságát (Hornyik-album, Emlékkönyv<sup>87</sup>), emlékeztek meg életéről, közölték néhány írását.

Szilágyi Sándor (1827–1899) történész, aki 1852/53-ban Kecskeméten a református gimnáziumban tanított matematikát, majd 1853-tól 1867-ig Nagykőrösön történelmet, a Magyar Tudományos Akadémia 1888. december 17-én tartott közgyűlésén így emlékezett meg Hornyik Jánosról: „... igazabban, bensőbbben szülőföldjét senki nem szerette, hasznosabban nem munkálta, mint e szerény, minden követelés nélküli férfiú, aki városa történetét úgy írta meg, hogy az kiegészítő része lett Magyarország egyetemes történetének!”<sup>88</sup>

84 „Hornyik János (1812–1885)” Kecskeméti Lapok, 1885. október 11. 1. o.

85 KOVÁCS Pál, 1894. 160. o.

86 BKML IV. 1903/a. 1890. február 10. 14/1890. kg. sz.

87 KOVÁCS Pál, 1894. GARZÓ József, 1935.

88 „Emlébeszéd Hornyik János felett.” Kecskeméti Lapok, 1889. márc. 3. 1. o.

## Irodalom

BÁLINTNÉ MIKES Katalin

1987        Kecskemét város levéltára. In: Bács-Kiskun megye múltjából IX. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor.) Kecskemét.

GARZÓ József (szerk.)

1935        Emlékkönyv Hornyik János halálának félszázados évfordulója alkalmából. Kecskemét.

HORNYIK János

1860        Kecskemét város története, oklevéltárral. Első kötet. Kecskemét.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

1990        Kecskemét 1848/49-ben. Kecskeméti füzetek 1. Kecskemét.

2002        Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849). Kecskemét története 1849-ig. (Főszerk.: Csatári Bálint.) Kecskemét.

KOVÁCS Pál (szerk.)

1894        Hornyik–album. Kecskemét.

PÉTERNÉ FEHÉR Mária

1992        Az első országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten. In: Bács-Kiskun megye múltjából XI. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor.) Kecskemét.

1993        Az 1861. évi országgyűlési képviselő választás Kecskeméten. In: Bács-Kiskun megye múltjából XII. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor.) Kecskemét.

1994        Az 1865. évi országgyűlési választások Kecskeméten. In: Bács-Kiskun megye múltjából XIII. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor.) Kecskemét.

## **ELTÚNT AUTONÓMIÁK A Jász kun kerület és Kővár-vidék**

A Jász kun kerület, a Jászkunság, kutatása, megismerése és megismertetése kutatói munkámban több évtizede kiemelt helyet kap. Ez a vonzalom irányította figyelmem egy másik szabadkerületre, Kővár-vidékre is. Kővár-vidék sajátosságai – éppen a Jász kun kerülettől eltérő vonásai miatt – rámutatnak az autonómiák sokrétűségére, és kiemelik a jász kun autonómia egyedi jellegét.

Kővár-vidék lakossága éppúgy hajdani katonai szerepének köszönhető kiváltságait, mint az ország belsejében letelepült jászok és a kunok. A 17. század elején (1615-ben) az erdélyi országgyűlés Kővár-vidéket fejedelmi magánbirtokból fiskális uradalommá nyilvánította, az uradalom központja azonban továbbra is Kővár vára maradt. A vidék lakosai kiváltságukat a várhoz fűződő szolgálataikért kapták. A jászok és kunok Jász kun kerületbe szerveződése – szintén koronabirtokon – a török uralom megszűnése után, a 17. század végén zárult le. Mindkét autonóm terület élén kapitány állt, aki a vármegyétől elkülönült igazgatást, az adóztatást és a jogszolgáltatást is hatalma alatt tartotta. Az említett hasonlóságokon túl csupán a két autonóm törvényhatóság felszámolása történt ugyanazon politikai akarat egységes módszerével. Kővár-vidék beolvasztását a vármegyékbe éppúgy az 1876: XXXIII. tc. rendelkezései írták elő, mint a Jász kun kerület felszámolását.

A két törvényhatóság között legszembetűnőbbek a különbségek a népesség etnikai összetételében, a földrajzi és a természeti környezetben. A jászok és a kunok 1239-től szinte Magyarország közepén, a Nagy Magyar Alföld folyókkal szabdaltsíkságán, földrajzilag több részre tagolt területen formálták autonómiájukat. Etnikai sajátosságaik néhány évszázad alatt elhalványultak, keresztény hitre tért magyar nyelven beszélő népességgé váltak. Szállásaik a török uralom végére teljesen igazodtak a magyar falvakhoz.

Kővár-vidék az ország északkeleti peremvidékén a Partiumba tartozott, s annak hányatott sorsában osztozott. 1541-től az Erdélyi Fejedelemséghez került, 1693–1733 között a magyar királyság, 1733–1848 között ismét az Erdélyi Fejedelemség része

volt, majd 1848–1876-ig Magyarország partiumi törvényhatósága. A vidéket szinte körülölelte a Szamos és a Lápos folyó. A szűk folyóvölgyek között a hegyes-dombos területeket, hatalmas erdőségeket, berkeket, hegyi legelőket viszonylag kevés szántóföld tagolta. Lakossága magyar és román etnikumú volt. Az évszázadok során a román etnikum többségbe került, s csupán néhány településen, a hivatali elit között és a nagybirtokosok között sikerült megőrizni a magyar többséget.

A két kerület népessége nem csak etnikai összetételében különbözött, autonómiájának jogi kerete is jelentősen eltért egymástól. A Jászkun kerület szabadparaszti lakossága olyan személyes szabadságok és tulajdoni viszonyok között élhetett, – s ez Kővár-vidékkel összevetve még élesebben látható – ami korát megelőző lehetőségeivel erős jászkun identitást alakított ki és parasztpolgári fejlődést tett lehetővé már a 18. század közepétől. Fejlődésük alapját a ma már részletesen ismert jászkun redemptio és az annak következményeként létrejött jászkun földtulajdon képezte. Kővár-vidéken ugyanebben az időszakban a földtulajdonlásnak szinte minden feudális formája megtalálható. A kincstári földtulajdon allodiumokra, jobbágytelkekre, kisnemesek családi birtokaira tagolódt. A birtok- és szabadságjogok tekintetében sokszínű települések vegyes etnikumú, többségében román lakosságának szabadságaihoz csekély lehetőségeivel a helyi önkormányzat és az úgy nevezett közföld, a falu földje adott némi támaszt. A nagyszámú kisnemesség a környező vármegyék nemességéhez igazodott, s személyes nemesi szabadságait hangoztatta.

A Jászkun kerületben nemesi birtok nem lehetett, a nemesek személyes szabadsága – amíg a kerületekben éltek – alig volt több mint a redemptusoké. Nemesi birtokaik, ha voltak, a kerületeken kívül terültek el, nemesi előjogaikat csak a kerületeken kívül érvényesíthették maradéktalanul.

A jászkun és a kővári települések szerkezetében mutatkozott feltűnő különbségek részben a táji adottságokból, részben a birtokszerkezet eltéréseiből adódtak. A Jászkunságban kétfelteles halmazos települések, kétfelteles utcás és városias, utcákkal, terekkel szabdaltságot nélküli települések voltak. Változatos, mégis rendezett képet mutató településformák. Kővár-vidék falvaiban a 19. század elején volt némi utcás településmag, de belső lakótelkeik elaprózódtak, lakóházaik többnyire a szántók között vagy az erdőből irtott területen elszórtan, olykor csoportokat alkotva – *szomszedált* telkeken – helyezkedtek el. Szórt településrendjük a szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas domboldalakra terjeszkedett.

Közigazgatását és jogszolgáltatását mindkét közösség autonóm módon szervezhette. A jászkunok saját tulajdonból megteremtett erős gazdasági alapokra építhették autonómiájukat, Kővár-vidéken erről szó sem lehetett. A jászkun szabadparasztiak számára 1745-ben a redemptio megteremtette a földszerzés lehetőségét. Kővár-vidéken éppen egy évszázaddal később nyílt mód új tulajdonosi réteg kialakulására.

Amikor az 1853-as és 1854-es év úrbéri pátensei nyomán megkezdődhetett a jobbágyi kötöttségek és szolgálatok alól felszabadultak tulajdonszerzése és gazdál-

kodásuk új alapokra helyezése, a jászkunok már előrehaladott tanyás gazdálkodást folytattak. Sőt, az 1840-es évektől zajló tagosítások is lecsengőben voltak. A közös puszták felosztása kismértékben szélesítette a helyi birtokos réteget, nagyobb mértékben a beáramló migránsok számára teremtett szerény életlehetőséget.

Kővár-vidéken a szántók kétnyomásos művelését a jobbágyföld felszabadítása sem ingatta meg. A kiegyezést követő időszakban, autonómiájuk megszűntetéséig szinte folytonosan közgyűlési téma volt a birtokszabályozás megoldatlansága. A változatlanság kényszerűséből is konzerválódott, hiszen sem az erdők, sem a legelők tulajdonjogi elkülönítése nem történt meg. A vidék legnagyobb birtokosai a Telekiek már a 18. század végétől több kísérletet tettek az allodiális erdeik és legelők elkülönítésére, valamint a kismemesi birtokok és a falu földjének nevezett közföldek behatárolására, de a törekvéseik nem jártak sikerrel. Kővár-vidék kismemesi társadalma védte a kiváltságait, és a szokásjogban elfogadott földbirtoklását.

E vázlatos összehasonlításból is látható nem lehet a szabad közösségek autonómiájáról általánosságban beszélni, hiszen annak megvalósulása változatos módon történhetett, aszerint ahogyan a helyi társadalom, a földrajzi és a politikai környezet befolyásolta. 1848 után jelentős változások történtek a tulajdon szabadságának mértékében, mely – különösen a földtulajdoni illetően – az autonómia egyik fontos ismérve volt.

A Jászkun kerületben a polgári törvények által okozott változások mind társadalmi szempontból mind a földtulajdonra vonatkozóan strukturális átrendeződés nélkül, mérsékelt konfliktusokkal zajlottak. A folyamatot részletesen ismerhetjük *A jászkun autonómia* kötetből<sup>1</sup>. A tulajdon polgárosításának Kővár-vidéken lezajlott folyamata még feldolgozatlan, szerény forrásainkból csupán adalékokat gyűjthettem, de ezek is megmutatják a földtulajdoni átrendeződésének helyi specifikumait.

Kővár-vidéken 1868-ban még arról számolnak be a közgyűlésen, hogy „*a birtokszabályozás egy községben sem vitetett keresztül, mindenkinek a birtoka a határba vegyesen elszórva kis parcellákban fekszik, a földművelés még primitív állapotában van.*”<sup>2</sup> A lakosság a föld minősége és fekvése miatt gabonát saját élelmére is alig tud termelni, jövedelme esetleg állattenyésztésből adódik. Utóbbihoz viszont kevés a gyeper és az erdei legelő, ezért kénytelenek az ugart legeltetni. Az évszázados szokásrendben az úrbéri törvény kihirdetése után lassú, vizsályoktól sem mentes változás kezdődött. A konfliktusok egyik oka az volt, hogy az ugarlegeltetés fenntartása akadályozta a határközösségi nyomáskényszer megszűntetését. 1854 után egyre többen szerették volna földjüket a nyomáskényszer kötöttségei nélkül használni s egyre kevésbé tolerálták, hogy annak egy részén – az ugaron – mások legeltessenek, inkább változtattak volna a művelés rendszerén.

---

1 BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, 2005.

2 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban: SZSZBML) IV. 951. Kővár-vidék Bizottmányi Közgyűlésének iratai. (a továbbiakban: IV. 951.) 1868.

A közösségi földművelés rendszerének bomlása, lassú átalakulása hatósági támogatással zajlott. A Nagysomkúton ülésező kis- és közgyűléseknek az 1860-as évektől rendszeres napirendi pontja lett a legelőhasználatból és az erdőélésből keletkezett viták tárgyalása. Az intenzív közigazgatási közreműködés dokumentumai betekintést engednek a földművelők forráshiány miatt alig ismert életébe.

A kötött gazdálkodás közösségi rendjében a falusbírók és az esküdtek szabták meg az aktuális mezőgazdasági munkák elvégzésének idejét. A helyi szabályozást megszegők mezei rendőri bírságra számíthattak. Például a málészedés<sup>3</sup> Szent Mihály nap előtt szigorúan tilalmas volt. A csószfogadást szintén a helyi szokásrend szabta meg, egy-egy határrészen az azonos fordulóba tartozó gazdák közösen fogadtak csószt. Kisbunyon a la Halen fordulóban a gabonára vigyázó csósz a gabona tizedét kapta az őrzésért.<sup>4</sup> Látszólag minden a szokások szerint zajlott, csak hogy néhányan a földtulajdonuknak azt a részét is felszántották, amelyik az ugarnyomásban volt. A többi közbirtokos panaszának hatására azonban a közgyűlés megtiltotta az ugarlegelő csökkentését, és a teljes határrendezésig elrendelte az 1848 előtti rend fenntartását.

Hasonló döntést hoztak Szurdokkapálnak, Latzkonya és Karulya panaszosainak beadványára.<sup>5</sup> Az egyik nagybunyi földművelő a belügyminiszterhez fordult segítségért, mert a bekerített szántójának szabad használatában gátolta a legeltetési szokások megtartása. A belügyminiszter válaszában az 1854. évi úrbéri pátens 2.§-ára hivatkozott, mely szerint „*a volt jobbágyoknak a kezükön lévő úrbéri birtokban teljes tulajdoni és szabad rendelkezési joguk van, birtokaik szabad használatában nem korlátozthatnak. Ezért az ugarokon, és tarlókon való kényszerített közös legeltetésnek nincs helye, ha csak szabad egyezség útján e tárgyban szerződést nem kötöttek.*”<sup>6</sup> Egyezség esetén viszont a kérdés bírósághoz tartozott.

A közgyűlés tagjai nagyon jól tudták, hogy a legeltetés az ugar felszántása után súlyos konfliktusokat okozhat, sőt attól féltek a konfliktus akár vérengzéssé fajulhat, hogy ezt elkerüljék, kompromisszumos megoldásokat kerestek. Úgy döntöttek, ha egy birtokos az ugarnyomásban a földjét szántani akarja, köteles legyen bekeríteni és őriztetni, hogy szántója miatt a szabad legeltetés ne akadályoztasson. Hangoztatták, ha egynek jogában áll földjét bevetni, a viszonyosság alapján a másoknak jogában áll legeltetni.<sup>7</sup> Kiszfentősön viszont Berebán Todor és Biler György ellen éppen azért tiltakoztak a lakosok, mert „*a közlegelőn felfogott helyeket [...] körül sáncolás, bekerítés mellett kizárólagosan használták*”<sup>8</sup>. A nagysomkúti szolgabíró megengedte a korlátozást, de a tiltakozásra a kövár-vidéki kisgyűlés megsemmisítette az engedélyt, és elrendelte az 1848 előtti gyakorlat megtartását.

3 SZSZBML IV. 951. 1868. 535/ Bizottsági gy.

4 SZSZBML IV. 1003. Kővár-vidék Törvényszékének iratai. (a továbbiakban: IV. 1003.) Bü. 884./1866.

5 SZSZBML IV. 951. 1868. febr.1.; ápr.14.; máj.1.

6 Uo. 1868. júl.27. Bizottsági nagygyűlés

7 Uo.

8 Uo. 1869. ápr. 27. 706/250.



Pusztahidegkut lakosai a legelőbirtok arányosítását majdnem egyhangúan fogadták el. A legeltetési gyakorlat fenntartásával „minden birtokos az egész birtok után, mely 16 holdra /: és összesen az egész birtok 20 résznek vétetett:/ 16 nagy-marha, 4 kisebb marhát egynek tekintve, legeltethetnek, s kinek nincs birtokához aránylag marhája községbeli marhát jogosított 1ft 50 ért darabját felfogadni”<sup>9</sup>. Őten fellebbeztek, ezért a kisgyűlés utasította a falut, ha a legelő olyan közlegelő, amelyen úrbéresek is érdekeltek – akkor az érvényes [végleges] rendezésig – az 1848 előtti gyakorlatot állítsák vissza.

Berkesz birtokossága 1868 szeptemberében szintén a többség szavazatával döntött az 1848. évi határhasználat helyreállításáról. A döntést Kővár-vidék kisgyűlése jóváhagyta. A békesség nem sokáig tartott, a határhasználat más módszerét támogatók – Székely József, Horváth Sándor, Kádár Dániel, Juhász Pál, Berkeszi József, Csiszár Károly, Tóth János, Hosszu Mihály, Csolti Károly, Szilágyi János, Kádár Ferenc, Berkeszi Pál és Csolti Pál – ugyanis azt állították, a határozat nem a többség akaratával született. A közgyűlés a fellebbezést megküldte a belügyminiszternek. Végül ideiglenes megoldásként a kétfordulós határhasználat megtartása mellett döntöttek.<sup>10</sup>

Ha a közlegelő kizárólag nemesi birtok volt és az érdekeltek nem tudtak meggyezni, csak a bírósághoz fordulhattak, mert közigazgatási eljárásban nemesi birtokokról nem dönthettek.

A legeltetés nem csupán a volt úrbéresek között okozott viszálykodást. Gróf Mikó Imre kiskorú Anna leányának a gyámja szintén kérelemmel fordult a közgyűléshez, hogy a lakosság a letkai határban a Ranku nevű erdőség legeltetésétől tiltasson el.<sup>11</sup> A közgyűlés azonban ez esetben is az 1848 előtti gyakorlat mellett tette le a voksát. A legeltetés tehát az erdő használatában is konfliktusokat okozott. Ismeretes, hogy az erdőket Kővár-vidéken szinte mindenki magáénak tekintette, ha neki úgy tetszett irtotta, s gyakorolta a faizást. A szabados használatot a földesúri erdőkben megpróbálták kordában tartani, a törekvés azonban kevés sikerrel járt, mivel erdők nagy részét mind a kishemesek mind a falu magáénak tartotta, közföldnek tekintette.

Nagyfentősen a volt földesúr, az erdélyi evangélikus és református püspökség és a volt úrbéresek közötti legelőhasználati vita 1871 májusában zajlott. Papp Miklós szolgabíró az egykor úrbéres jobbágyok javára döntött és kihirdette, hogy ezentúl az úrbéresek lehetnek a kérdéses terület kizárólagos használói. A püspökség azonban fellebbezett s novemberben megérkezett a belügyminiszter válasza mi szerint „*a la Cararea fersingului és a la Costitie nevű erdőkben a 48 előtti gyakorlat alapján a földesúrral közös legeltetés gyakorlata ideiglenesen jóvá hagyatik*”<sup>12</sup>. A végleges döntést pedig az úrbéri bíróságra bízták. A bírósági ítéletet itt sem ismerjük, de a

9 SZSZBML IV. 951. 1869. jún. 1. 1147/309.

10 Uo. 1868. febr.15.; szept. 21.; 1869. jan. 27.; ápr. 26.

11 Uo. 1868. 1158/344.

12 Uo. 1871. máj. 11.; okt. 3. ; 1872. márc.1.



következő év tavaszán a közgyűlés ismét tárgyalta a nagyfentősi legeltetés kérdését és kimondta, hogy az erdő és az ugar legeltetésénél az erdészeti szabályokat kell megtartani.

A vidék legnagyobb birtokosa a fiskális jogokat birtokoló Teleki familia már a 18. és 19. század fordulójától törekedett a tilalmas erdők elkülönítésére, de az egyházhelyes kismesek tömegével nem tudott egyezsége jutni. A jobbágyi erdőelés viszonylag szabályozott volt, bár részleteiben csupán a gróf Teleki Imre jobbágyaira vonatkozó hosszúfalusi szabályozást ismerjük.<sup>13</sup> Az 1817-ben keletkezett statutum heti 2 napban állapította meg a favágás lehetőségét, ez idő alatt összesen 1 szekér fát vihettek az erdőből. A favágási szezon Szent Mihály-naptól Szent György-napig tartott, de csak saját használatra vághattak, eladásra nem.

Berkeszpatakán már 1819-ben szeretnék volna végbevenni a határosztályt, ezért tilalom alá vonták az összes erdőt, s csak a kijelölt heti 2 napon engedték meg a favágást. Az 1820-as összeíráskor a falu lakói azt vallották, hogy régebben még eladásra is vághattak az erdőből.<sup>14</sup> Szelnyitze szintén azok közé a kivételes falvak közé tartozott, ahol a jobbágyok eladásra is vághatták az erdőt, bár a vallomásaikból kiderül, hogy ezzel a jogukkal nem szoktak élni.<sup>15</sup>

Az erdő fontos szerepet játszott a Vidék lakosságának életében. Az erdőelés minden formáját gyakorolták: a makkoltatást, a lombzedést, a gyűjtögetést, és természetesen a legeltetést. A lakosok egyik megélhetési forrása a szilvatermés illetve a belőle főzött pálinka eladása volt. A szilva jövedelmezőségét mutatja, hogy 1866-ban 2 véka szilva ára 6 vft, 1 véka málé ára 5 vft volt, viszont a szilva szinte vadon termett, csak le kellett szedni vagy inkább rázni.<sup>16</sup> A pálinkafőzéshez sok fát használtak. A házak többsége valamint a használati és munkaeszközök jelentős része fából készült. A fa a mindennapi élet nélkülözhetetlen nyersanyaga volt. Az erdő a legtöbb faluban szinte a kert végéig ért, s ez megkönnyítette a falopásokat. Az úrbéri pátens megjelenését követő évtizedben olyan mértékben elhatalmasodtak az erdőirtások, hogy a települések sorra Kővár-vidék közgyűléséhez fordultak igazságtételért. Az erdőbirtokok elkülönítése azonban még a kiegyezés idején is csak terv volt, ezért a faállományt az erdőzárlat elrendelésével akarták megőrizni. A favágást csak az erdészeti hatóság engedélyezhette, a legeltetés megoldását pedig a volt úrbéresek és földesuraik valamint az egytelkes nemesek közötti egyezségek megkötésétől remélték. A panaszokból ítélve ezek az egyezségek vagy meg sem kötöttek vagy, ha igen, akkor nem tartották meg.

Mégis úgy tűnik, a favágás megtiltása egyszerűbb volt, mint a legeltetésé. Berkesz birtokosai<sup>17</sup> Péchy László, Katona Miklós, gróf Teleki Sámuel, gróf Teleki Eduárd, gróf Teleki Miksa arra kérte a közgyűlési bizottmányt, hogy a közbirtokossági erdőből senkinek ne utalványozzanak fát az arányosítási per befejezéséig. Mivel tud-

13 TRÓCSÁNYI Zsolt, 1958.

14 TRÓCSÁNYI Zsolt, 1966.

15 Uo.

16 SZSZBML IV. 1003. 2102/1866.B.

17 SZSZBML IV. 951. 1868. febr. 15. kisgyűlés.

ták, hogy ezt úgysem lehet megtartatni, javasolták, hogy a szükséges tűzifán felül a birtokosok évente minden 6 hold birtok után bizonyos mennyiségű illetmény fát kivághassanak. Az erdőügyekkel foglalkozó bizottmány a közbirtokossági gyűlésre bízta az egyezség megkötését, ahol mintegy féléves huzavona után a többség eldöntötte, maradjon minden az 1848 előtti gyakorlat szerint.<sup>18</sup>

Plopiról<sup>19</sup> az úrbéresek nevében a községi bíró kérte a közgyűlést, hogy állítsák vissza az 1848 előtti faizási gyakorlatot, amitől őket a földesúr eltiltotta. Költsén<sup>20</sup> szintén a földesúr által kimondott faizási tilalom miatt keletkezett vita a volt úrbéresekkel. A közgyűlési vizsgálat hatására ezekben a falvakban az úrbéri per végleges befejezéséig engedélyezték az 1848 előtt szokásban volt szárazfahordást.

Aranyosmezőn gróf Teleki István allodiális erdeiből a lakosok minden tilalom ellenére hordták a fát, pedig a törvényszegők ellen megtették a törvényes lépéseket. Hiába való volt a tiltás és a szolgabírói fenyítés, a tilalomtörők hatalmas károkat okoztak. A község képviselői: Csuleán Juon, Fazakas Péter és George Nyikolaj ezért az arányosítás végrehajtását, az erdő tulajdoni felosztását és a legeltetési tilalom feloldását kérték, továbbá „*az eddigis szolgálmi jogon élvezett karátsonyi fának kiadását*” sürgették. Az intézkedést az erdő zárgondnokára, Pokol Ignázt csendbiztosra bízta, az ő feladata lett, hogy a törvényes failletményt adassa ki. Az intézkedések ellenére a község lakói a zárlatot feltörték, marháikkal a csemetéket, kaszáló helyeket leetették, a kerülőket tetteleg bántalmazták.<sup>21</sup>

Az 1858-as erdőtörvény a fakitermelést a magánerdőkből is közigazgatási hatósági engedélyhez kötötte. A fakitermelést a zárgondnok engedélyezhette, aki megbüntethette az erdőt károsítókat. A közgyűlés általában arra törekedett, hogy sem a volt úrbéreseknek, sem a földesuraknak ne adjon jogi előnyt, amíg az arányosítási perek le nem zárulnak. A legeltetést megpróbálták a „*nagy szálás erdőbe*” szorítani, hogy a fiatal fák ne károsodjanak. Többszörösen kihirdették a határozatokat, melyek szerint „*az erdővágásokban a legeltetés tilos*”.<sup>22</sup> Az intellemnak alig lehetett érvényt szerezni, hiszen a szokásjog miatt azokra az erdei kaszálókra és szántókra, amelyeknek az illetők folytonos használatában voltak, a zárlat nem terjedhetett ki.

Különösen hosszú ideig húzódott az erdőhasználat és -elkülönítés körüli vita az erdélyi református püspökség, mint volt földesúr és Nagykörtvélyes volt úrbéres község között. A községnek 17 helyen volt 17–30 holdas erdeje. Némely tanúk szerint az erdők ennél jóval nagyobbak, legalább 30–60 hold kiterjedésűek voltak. A vitát az gerjesztette, hogy nem lehetett tudni, melyik erdőrész a volt úrbéresek tulajdona, melyik a püspökség tilalmasa. Átmenetileg visszatértek az 1848 előtti állapotokhoz, amikor szolgálatért hullott- és szárazfa szabad használatában, épületi fának pedig utalvány melletti használatában voltak. A püspökség azt szerette volna, ha a volt úrbéresek fahordási lehetősége az ellenőrizhető heti két napra korlátozódik.

18 SZSZBML IV. 951. 1868. szept. 21. kisgyűlés.

19 Uo. 1868. 2411/750.

20 Uo. 1868. jan.2.; kisgyűlés 485/157.

21 Uo. 1868. febr.15.; 1869. jan 2.; júl. 15.

22 Uo. 1868. Kötelesmezei Sebe Sándor és társai kérelme 1337/426.

A közgyűlés a püspökség kérését a szolgálatokkal terhelt Gaura Betrana erdőrész kivételével jóváhagyta. A Betranában újra szabályozták a faizás feltételeit. Innen a négyökrös gazdák évi 4 véka zabot, a kétökrös gazdák 2 véka zabot, a tehenesek és a gyalogszeresek 1 véka zabot adtak a püspökségnek a faizási jogért. A régi faizási jog annyiban prolongálódott, hogy „*az erdészeti szabályok figyelembe tartásával saját szükségükre hullott vagy fennálló száraz fákat – nyír-, nyár-, égerfákat tüzelésre az 1848 előtti gyakorlat szerint vihettek – épületi fákat pedig kimutatandó és beigazolandó szükséghez képest a földes uraság köteles volt utalványozni.*”<sup>23</sup>

A közgyűlési határozat ellen a püspökség fellebbezett, de a fellebbezést a belügyminiszter elutasította és jóváhagyta az 1848 előtti gyakorlat megtartását. 1868 szeptemberében azt kérte a püspökség, hogy a volt úrbéres lakosoknak csak heti két napon – szerdán és szombaton – engedélyezzék a szárazfahordást.<sup>24</sup> A kérelmet a kisgyűlésben jóváhagyták. Úgy tűnik a lakosok mégsem elégedtek meg a heti két napra korlátozott engedménnyel, mert a következő év nyarán a kisgyűlés már heti három napra – kedd, csütörtök, szombat – terjesztette ki a tűzifahordást.<sup>25</sup> A vita a következő években sem Nagykörtvélyesen, sem másutt nem ért véget. A közgyűlésen ideiglenes döntések születtek az 1848 előtti gyakorlat jóváhagyásáról, amelyek addig maradtak érvényesek, amíg az adott községben az úrbéri perek be nem fejeződtek.

Az erdőrendőri szabályok megtartásán túl a helyi közbirtokosságnak is engedélyezni kellett minden az erdőt érintő tevékenységet. Példaként említem a nagybunyi lakosok kérelmét, melyben belső telkeik bekerteléséhez kértek fonó vesszőt a községi erdőből.<sup>26</sup> Hasonló kérése volt márciusban a sárosmagyarberkeszi előljáróságnak. Ők Berkesz község közbirtokossága nevében kértek az ottani erdőből „*belső telkeik bekerítéséhez szükségelt vesszőfákat ritkítólag engedni*”. A kérvényeket a községi erdő zárgondnoka kapta meg intézkedésre, aki helyszíni szemlét tartott, majd előterjesztette javaslatát a rendkívüli közgyűlésnek, ahol meghozták a határozatot: „*füst szám szerint egy-egy fél öl vessző kivágása megengedhető*”.<sup>27</sup> Fejérszék volt úrbéresei ugyanezen a tavaszon a cziheres községi erdőben szerettek volna ritkító irtást végezni. Az engedélyt megkapták, de azzal a feltétellel, hogy a szép sarjadékokat meg kell hagyniuk.<sup>28</sup>

Az erdőt érintő konfliktusok másik csoportja az irtások tulajdonjoga miatt keletkezett. A vidék úrbéri pereinek megyei törvényszéke számos az irtások tulajdonjogát vitató ügyet tárgyalt. Közülük gróf Kemény Sámuelnek és úrbéreseinek a perét emelem ki 1861-ből.<sup>29</sup> A gróf az allodiális erdejében 20 évvel a per előtt ke-

23 SZSZBML IV. 951. 1868. jan. 29.

24 Uo. 1868. szept. kisgyűlés

25 Uo. 1869. jún. 1.

26 Uo. 1869. febr.15.

27 Uo. 1869. ápr. 8. 598/205.

28 Uo. 1869. márc. 16. 624/164.

29 Uo. Kővár-vidék Megyei Törvényszék iratai (a továbbiakban: IV. 953.) 1861. 28. sz.; 29. sz..

letkezett irtásföldet akart visszaszerezni. A vitatott 20 vécás föld az erdő közepén terült el, s a per idején Boháj Juon kezén volt. A fák kivágására annak idején a gróf tiszttartója, Jakab Jos kapott engedélyt azzal a feltétellel, hogy a munkájáért cserében 15 évig használhatja az irtást, utána térítés nélkül köteles visszaadni Kemény Sámuel birtokába. Közben eltelt 20 év, de az irtást 1861-ben használó Boháj Juon nem akarta visszaadni a földet. A gróf annak reményében fordult bírósághoz, hogy az allodiális földjét 14 nap elteltével ismét birtokba veheti. Somkutpatakon nem ez volt az egyetlen per a Boháj família ellen. Ugyanitt a Prodenicze nevű erdőben volt egy másik 36 vécás irtás, amelynek visszaadásáért szintén gróf Kemény Sámuel perelte Boháj Vaszikát és Bohaj Vonutzot. Az irtáson a Bohaj család 7 tagja lakott, 4–6 vécás parcellákra szabdalt területeken. Mind a heten olyan egykori úrbéresek voltak, akik az irtáson kívül másik parcellát is birtokoltak, amelyen 1848-ban felszabadultak. A perbeli erdőirtást a Bohaj família Jakab Jos engedelméből használta. Sajnos az ítéletet nem ismerjük.

Gróf Teleki Miksa hasonló perében szintén csak átmeneti intézkedést ismerünk.<sup>30</sup> A per az alkapitányi bíróságon indult 1863 decemberében. Az első bíróság 1867 novemberében hozott ítélete kimondta, hogy a Pusztahidegkut határában levő Kosztokosuluj nevű körül szomszedált erdőség úrbéri szabályozás alá esik, és elrendelte annak mérnöki felmérését. A perben meg kellett volna állapítani, hogy a szabályozási területen lévő irtások 1819. január 1-e előtt történtek vagy sem. Az 1819. január 1. előtti irtások ugyanis kihagyandók voltak az úrbéri szabályozásból. Mivel az irtás idejét nem tudták megállapítani, a döntést elhalasztották a felmérés utánra.

Kővár-vidék megyei beolvasztása előtt, az autonóm törvényhatóság életének utolsó szakaszában, 1874-ben tárgyalták a kötelesmezői közbirtokossági erdő zárlatának megsértését. A helyszíni vizsgálat során a tilalomtörök elismerték, hogy valóban a zárlat alá vett erdőben legeltették a juhaikat, de kijelentették, továbbra is legeltetni fogják, mert tulajdonjogot formálnak a területhez. Követelték az 1807. XXI. tc. 4.§ érvényesítését. Természetesen ez az ügy is a megyei bírósághoz került.

Tény, hogy 1876-ig sem a közgyűlésen, sem az úrbéri bíróságon nem értek véget az erdők tulajdoni elkülönítésének és használatának vitái. 1876 áprilisában még megalkották az erdőkezelési szabályzatot,<sup>31</sup> ami negyvenévenkénti fordulót engedélyezett. Azaz negyven éves kort elért erdőt lehetett irtani. Az irtás után a letarolt erdőt 10 évig legeltetési tilalom alá vonták. A belügyminisztérium jóváhagyó vagy elutasító válaszát azonban forrásaink nem tartalmazzák.

Rövid áttekintésem sajnos a forráshiány miatt nem lehet teljes. Mégis úgy gondolom, érzékelteti, milyen akadályai voltak a gazdálkodási rend átalakításának Kővár-vidéken. Mindezekkel a gondokkal a Jászkun kerületben nem kellett megküzdeni. A jászkun redemptióban megteremtett földtulajdon szabadságai átemelhetők voltak az 1848 utáni időszakra, és sem az intenzívebb gazdálkodás, sem a kapitalizáló agrárgazdaság kialakulása nem ütközött jogi akadályokba.

30 SZSZBML IV. 953.

31 Uo 952. Állandó választmányi jkv. 1876. II. füzet április 4.

## Irodalom

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

2005 A jászkun autonómia. (Dél-alföldi évszázadok 22.) Szeged.

2007 Nemesi közbirtokosságok a Kővár-vidéken. Vallomások összeírás 1803-ból. (Monumenta muzeologica1.) Kecskemét.

EGYED Ákos

1981 Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914. Bukarest.

GARDA Dezső

2002 A székely közbirtokosság I-II. Csíkszereda.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1958 Teleki Imre és hosszufalvi jobbágyszabadítási szerződése 1817. In: Néprajzi Közlemények. 307–312. o.

1966 Az Északi Partium 1820-ban. A Conscriptio Cirakiana adatai. (Történeti statisztikai kötetek) Budapest.

## SOLTI JÁRÁS NÉPE A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KEZDETÉN

Nyugaton a Duna, keleten pedig a Duna–Tisza közti homokvidék által közrefogott, észak–dél irányban – Dömsöd és Szeremle közt – hosszan elnyúló Solt szék, Solt megye, majd a Solti járás néven nevezett igazgatási területet jórészt természetes határok ölelték körül. Néhány települése (Izsák, Kiskőrös, Kecel, Vadkert teljesen, Császártöltés) benyúlt a kiskunok homokhátsági világába. A Duna-mellék, a „partra vetett táj” természeti adottságainak kialakításában, a gazdaságban, a lakók életkörülményeinek alakításában meghatározó volt Duna. A folyómederből származó homokból formálódó parti dűnékre, ezekre az ármentes magaslatokra, „hátaakra” húzódtak nemcsak a települések belsőségei, hanem a termőföldjei is. A lapályos, posványos, mocsaras, vizes helyek között kiemelkedő háta, dombok, szigetek szolgálhattak csupán szántóként. Az alacsonyabb részeket kaszálóként, legelőként hasznosították annak arányában, hogy a víz mennyit hagyott szárazon belőle. Az örjeges, turjános, semlyék által tarkított tájon a vízszabályozás előtt a rét- és a legelőhasználat teljesen a Duna kisebb vagy terjedelmesebb elöntéseihez igazodott. A Duna mellékvizei közül az északról délre az Örjegbe folyó Kígyós ér számított a legnagyobbaknak, de jellemzőek voltak a mocsártavak a Homokhátságon is.<sup>1</sup> Ezt a „vízországot” csak a 19. század végén megindult lecsapolási, vízrendezési munkálatok szorították vissza. Sükösd például, mely korábban a Duna árterében közelebb feküdt a nagy folyóhoz, onnan lakossága – a gyakori árvizek miatt – kényszerült továbbállni és az 1800-as évek elején kezdték az új helyen felépíteni házaikat.<sup>2</sup> Pandúr és Kákony lakossága az állandó árvizek miatt szintén ebben az időben volt kénytelen új helyen letelepedni, így létrehozva Szentistván falut.<sup>3</sup>

1 PESTI Frigyes, 1984. 204–205. o.

2 GALGÓCZI Károly, 1877. 288. o.

3 FÉNYES Elek, 1851. [www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/](http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/)

A középkorban a dunántúli központú Fejér megye területe a Duna két partjára terjedt ki. Balparti része, a Solti szék az igazgatási központja után kapta a nevét, azonban a nyilvánvaló közlekedési nehézségek miatt a terület a 15. században önállósult, melyet jelez a „szék” helyett a „vármegye” elnevezés is. A hódoltság alá került megyék közigazgatási tisztviselői elmenekültek a harcok által nem érintett felvidéki területekre. A magyarországi török hódoltság egyik igen markáns és Európában egyedülálló sajátossága, hogy nem tudta megakadályozni, sőt kénytelen volt eltérni a meghódított területein az elmenekült magyar állami és megyei hatóságok igazgatási tevékenységét, amely olyan erős volt, hogy közigazgatási-területi korrekciót foganatosított a török uralom alá került vármegyékkel kapcsolatban. Ebbe a folyamatba tartozott 1569. október 26-án történt aktus, melynek során Solt megyét – a bírósági ügyeket illetően, majd „véglegesen” 1659-ben – egyesítették Pest-Pilis megyével. Az egyesítést követően a területet, mint a hármasmegye részét, Solti járás néven tagolták a közigazgatásba. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után a Habsburg abszolutizmus Pest-Pilis-Solt vármegyét, a bevezetett kerületi rendszerben kettéosztotta. A déli részén Kalocsa, majd Kecskemét központtal Pest-Solt néven szerveztek új megyét, mely 1860-ig működött. Ekkor újra visszaállt az 1849 előtti megyei és járási rendszer, melyet aztán a kiegyezés után alakítanak át ismét.

A középkorban a sűrű falvak sorából két város emelkedett ki. Az ország második legnagyobb egyházi méltóságának központján, Kalocsán kívül Solt, középkori igazgatási központja révén szintén városnak számított. Bár Kalocsát a dokumentumok „civitas”-nak titulálták, jogállása a magyar feudalizmus gyakorlatának megfelelően a nemesi vármegye és a földesurának, jelesül a kalocsai érseknek alárendelt mezőváros volt, akárcsak Solt. (A török alóli felszabadulást mint falvak érték meg, de hamarosan ismét mezővárosok lettek.<sup>4</sup>) 1848-ig még hat település: Dunapataj (17. században), Hajós (1756-ban), Dunavecse (1761-ben), Kiskőrös (1785-ben), Szalkszentmárton (18. század végén), Izsák (1816-ban) szerezte meg a vásártartási jogot biztosító mezővárosi státust.<sup>5</sup> A középkorban még sűrűn lakott terület a hódoltság idején csak részben pusztult el, annak köszönhetően, hogy a környező vidékekhez képest Solt megye, illetve járás népének a „vízivilág” természetes védelme jóval nagyobb oltalmat nyújtott. Míg a 17. században a Kecskeméttől délre eső homokvidék teljesen elnéptelenedett, addig a Duna-menti – a kálvinista hitre áttért – települések összefüggő láncolata élte túl a pusztításokat.<sup>6</sup> A hódoltság utáni időszakban a telepítéseknek és a visszaköltözéseknek köszönhetően néhány évtized alatt a többszörösré (1715-ben 764, 1760-ban 5744 család<sup>7</sup>) emelkedett a járás lakosainak száma. A 18. század végétől továbbra is jellemző maradt a dinamikus népességnövekedés, bár távolról sem a korábbi ütemben.<sup>8</sup> Az 1780-as években a II. József-féle népszámlálás-

4 ENCIKLOPÉDIA, 2000. 108., 120. o.

5 Uo. passim.

6 SZAKÁLY Ferenc, 2001. VI. sz. térképmelléklet.

7 PETRÓCZI Sándor, 1965. 128., 144. o.

8 DÁNYI Dezső–DÁVID Zoltán, 1960.; FÉNYES Elek, 1843.; HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000.; GALGÓCZY Károly, 1877.



kor felvett 57576 főről 1843-ra 100585-re, azaz hat évtized alatt csaknem a duplájára emelkedett a lakosok száma. A polgári átalakulás éveiben azonban lassabb lett a növekedés: 1860-ban 105940, 1870-ben 117515 fő. A legnagyobb település Kalocsa volt 11 ezret meghaladó népességgel.<sup>9</sup> A mezővárosok mellett néhány feltörekvő falu rendelkezett a legnagyobb lakossággal. Az 1860-as adatok szerint Kiskőrösön 7700, Dunapatajon 5800 fő lakos élt. Soltnak, Dunavecének, Kecelnek négyezer felett, Vadkertnek, Dömsödnek, Izsáknak, Szalkszentmártonnak, Hajósnak, Sükösdnek, Bátyának, Foktőnek, Fajsznak háromezer felett volt a lakossága.

A járás északi részén (Dömsödtől Uszódig, illetve Vadkertig) szinte teljesen protestáns (református és evangélikus) települések maradtak meg, vagy települtek újjá. Református magyar lakossága maradt Dabnak, Dömsödnek, Dunapatajnak, Dunavecének, Ordasnak, Soltnak, Szalkszentmártonnak, Szentbenedeknek, Tassnak és Uszódnak. Magyarországi viszonylatban ritka kivételként protestáns németek keltették életre Kishartát. Földesurak hívó szavára a magyar nyelvhatártól északra eső felvidéki területekről Dunaegyházát, Kiskőröst evangélikus, „tót” vagy „szláv” néven emlegetett telepesek népesítették be. Itt csupán a katolikus Akasztó, Lak és a vegyes vallású Izsák számít kivételnek. A terület déli részén, amely zömében a kalocsai érsek és a főkáptalan birtoka volt, a katolikusok kerültek többségbe. Csupán Bogyiszló, Csanád és Szeremle maradt református. A 17. század végén a török elől menekülő „illír”, dalmát, rác” néven nevezett délszláv római katolikusság Bátyán, Duskonon, Sükösön, Kákonyban és Pandúron vált meghatározóvá. (A 19. század elején az utóbbi két falu népe a gyakori árvizek miatt új helyre költözött, létrehozva Szentistván települést.) A délnémet vidékekről szervezeten telepített katolikus családok hozták létre Császártöltést, Hajóst, Nádudvart. Földesúri betelepítés nyomán jöttek létre a katolikus tót Akasztó és Miske falvak. Kalocsának, Fajsznak, Kecelnek magyar katolikus lakossága lett. A nagy telepítések során általában nemzetiiség, illetve vallás szerint érkeztek a lakosok, de több vegyes lakosságú helység is kialakult.<sup>10</sup> Különös színfoltjai a vidéknek azok a települések, ahol több nemzetiség, illetve egyház élt egymás mellett. Két település lakossága rendhagyóan kevert volt. Vadkerten evangélikus németek és szlovákok mellett református és katolikus magyarok, valamint zsidók települtek le. A magát magyarnak valló Apostagon szintén négy vallás követői éltek. 1860-ban 49%-ban evangélikusok, 23%-ban reformátusok, 16%-ban zsidók és 12%-ban katolikusok alkották a falu társadalmát. Izsákon és Foktőn nagyjából hasonló volt a reformátusság és katolikusság száma.

Az 1843 és 1870 közötti egy emberöltő alatt történt felekezeti arányok változásai már előrevetítik – a későbbi időben a reformátusok között tapasztalt „egykezés” miatti – népességfogyást. (1843 és 1857 között abszolút számokban is csökkent a református lakosság: 39 ezerről 36 ezerre.) Az evangélikus lakosság stagnálása mellett emelkedett a római katolikusok, valamint a zsidók száma.

9 Kalocsának 1851-ben 11390 fő lakosa volt. FÉNYES Elek, 1851. [www.fszek.hu/digitdoc/feny-es/](http://www.fszek.hu/digitdoc/feny-es/)

10 ENCIKLOPÉDIA, 2000. 106–136. o.

A Solti járás népessége 1843–1870 között vallás szerinti százalékos megoszlása<sup>11</sup>

Év	Római katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Izraelita	Összesen
1843	47,1	38,9	12,3	0,0	1,7	100,0
1857	50,3	33,7	13,9	0,1	2,0	100,0
1870	53,6	30,9	12,6	0,1	2,7	100,0

A reformkortól kisebb-nagyobb intenzitással megindult a nemzetiségek asszimilációja, amelyet már a 19. század derekán végzett népszámlálás adatai egyértelműen jeleztek. 1860-ban a száz-százötven évvel azelőtt letelepedett – katolikus tótok és az illírek egy része asszimilálódtak a környező magyarsághoz.<sup>12</sup> A három délszláv falu közül Sükösd és Szentistván már magyarnak tartotta magát, hasonlóképpen a katolikus egykori „tót” Akasztó és Miske. Szinte kivételként Apostagon, a legnagyobb népcsoportnak számító evangélikus szláv eredetű népcsoport már szintén magyarnak vallotta magát. Bátya népe sokáig őrizte nyelvét és kultúráját, bár a faluban 1831-től működő bizonyos Koross Mihály plébános erőszakos eszközöktől sem riadt vissza a falu délszláv lakosságának magyar nyelvűvé alakításában.<sup>13</sup> Ennek dacára még az 1880-as években is az volt a vélemény a falu lakóiról, hogy „...a férfiak értik a magyart, a nők értik, de rosszul beszélnek”. Kiskőrös 1860-ban 64%-ban vallotta magát szlávnak, de nyelvében már a magyar dominált. (Az öt evangélikus népiskolai osztály közül négynek „magyar–tót vegyes”, egynek pedig magyar volt a tanítási nyelve.) Vadkert még őrizte a kevert nemzeti összetételét: 1860-ban evangélikus németek (41%) és szlovákok (10%) mellett református (22%) és katolikus 25% magyarok, valamint zsidók (2%) laktak. Számontevő – vallásnak és nemzetiségnek egyaránt számító – izraelita lakosság is élt a járásban. Háromszázon felül volt a számuk Apostagon, kétszázon felül Kiskőrösön és Tasson, százon felül Izsákon, Dunapatajon és Kalocsán. Arányuk a legnagyobb Apostagon (16%) és Tasson (8%) volt. A 33 település közül 24 magyar, négy német (Császártöltés, Hajós, Kisharta, Nádudvar), két illír (Bátya, Dusnok), két tót (Dunaegyháza, Kiskőrös) és egy vegyes (Vadkert) falu, illetve mezőváros volt a területen. Összességében a járás lakosságának háromnegyedét (75,4%-át) magyar, 10,1%-át német, 7,2%-át „szláv”, 5,1%-át „dalmát”, 2,0%-át izraelita, 0,1%-át cigány lakos tette ki.<sup>14</sup>

A vegyes felekezetű és etnikumú településeken a vallásbéke legfontosabb záloga a közügyekben való részarányos képviselő volt. Izsákon 1860-ban katolikus városbíró mellett katolikus és a református részről egy-egy adószedő, négy-négy esküdt, valamint hat katolikus és három református „bizalmi férfi” jelentette az előjáróságot.<sup>15</sup>

11 DÁNYI Dezső–DÁVID Zoltán, 1960.; FÉNYES Elek, 1843.; HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000.; GALGÓCZY Károly, 1877.

12 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. passim.

13 FEHÉR Zoltán, 1996. 94. o.

14 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. passim

15 Uo. 164–165. o.

A jobbágyrendszer lebontását az 1848-as törvények, majd az 1853-as uralkodói rendelet tették lehetővé. 1770-től 1848-ig az egységes Urbárium szabta meg a jobbágyok úrbéri adózását. A terheik megváltására csak közvetlenül a polgári forradalom előtt nyílt lehetőség, amikor néhány településen az úrbéres lakosság egy része vagy egésze örökváltsági szerződésekkel lerázta magáról a feudális kötöttségeket. Ordas, Kiskőrös, Apostag népe részben megváltakozott, sőt az utóbbiak Bojár, Milla, Szülle, Ölle és Vejte puszták egy részét is megvették. Ugyancsak a polgári jogviszonyok felé való elmozdulást jelzik a majorsági földek eladásai is. Dunapatajon már 1838-tól kezdtek a lakosok apránként megvásárolni a földeket, mely folyamat aztán 1848 után teljesedett ki.<sup>16</sup> Dunaegyháza és Kisharta közönsége 1846-ban ugyancsak vásárlással jutott hozzá a földekhez.

Az úrbériség tényleges lebontása azonban a szabadságharc leverése utáni önkényuralmi időre esett. Az úrbérrendezést – kötelező jelleggel – Ferenc József nyílt parancsa, az 1853. évi úrbéri pátens írta elő.<sup>17</sup> Alapelvnek számított, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor rögzített úrbéri telkek, valamint a jobbágyfelszabadításkor összeírt házas zsellérek után (egyenként 1/8 telket számítva) járó telkek váltságmentesek, azonban a későbbiekben használatukba vett majorsági földek után megváltást kellett fizetniük. A megváltás vagy „barátságos” vagy perrel befejezett úrbéri egyességgel történt. A telkek után legelőilletményt is ki kellett mérni a volt úrbéreseknek. Kötelezővé téve a legelők és erdők elkülönítését a volt földesurak és parasztok közt. A saját birtokukba került földeken tagosítással lassan megszüntethették az addigi nyomáskényszert.

A járás legnagyobb földbirtokosa (Kalocsa és Hajós mezővárosok, valamint Bogyiszló, Bogyiszló, Foktő, Miske, Nádudvar, Sükösd, Szentistván, Szeremle falvak ura) a Kalocsai érsekség volt. Az 1830-as években kialakított kalocsai főkáptalani birtoktesthez hat falu (Császártöltés, Dusnok, Kecel, Lak, Szentbenedek, Uszód) tartozott.<sup>18</sup> Dömsödön a Podmaniczky család, Dunavecscén a Földváry család, Fajszon a szekszárdi uradalom, Dunapatajon a Rudnyánszky család, Kishartán a Prónay család, Szalkszentmártonban a Festetics család, Vadkerten Lukács Antal egy-egy birtokos volt. Más településeken több földesúrral kellett egyezkedni a volt jobbágyoknak. A Mária Terézia-féle Urbárium és 1848 között az úrbéres népesség szaporodásával (a telkek számának minimális, mintegy 10%-os növekedésével) a „törvényes” úrbéri föld eltartó-képessége természetszerűleg csökkent. Jellemző példa erre, a Kalocsai Érsekség birtoka, ahol a jobbágyok száma 1377-ről 3113-ra, a házas zselléreké 642-ről 2179-re, a házatlan zselléreké 100-ról 455-re emelkedett.<sup>19</sup> Az átlag teleknagyság viszont 0,5-ről 0,25-re csökkent. A főkáptalan hat helységében a házas zsellérek száma az ötszörösére emelkedett 1848-ra.<sup>20</sup> Mindezt valamelyest ellensúlyozta, hogy a jobbágyfelszabadítás idejére a volt úrbéresek kezén a hajdani

16 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000.. 127–128. o.

17 SZABAD György, 1979. 530–539. o.

18 FÉNYES Elek, 1851. [www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/](http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/)

19 DÓKA Klára, 1997. 49., 160. o.

20 SZABÓ Attila, 2006. 150. o.

megszabott úrbéri földeknek a többszöröse volt. A Kalocsai Főkáptalan falvaiban mintegy kétszer nagyobb szántó és rét volt az úrbéresek kezén. A Kalocsai Érsekséghez tartozó Sükösdön a jobbágyfelszabadítás után a jobbágyok és a zsellérek az 1770-es úrbéres területnek a négyszeresét, Csanádon a háromszorosát, Nádudvaron a másfélszeresét birtokolták, elsősorban a kaszáló helyek növekedésének köszönhetően, igazodva a vidék termőadottságaihoz.<sup>21</sup> Az úrbéri egyességekkel a települések általában hatalmas fizetési kötelezettséget vettek a nyakukba.

Ugyancsak egyességekben rendezték a telkenkívüli földeken telepített paraszti szőlők megváltását. A példa kedvéért nézzünk meg egy település megváltásának főbb adatait: A Kalocsai Érsekség, mint volt földesúr és Sükösd helység közönsége, mint volt jobbágyok között „*tekintve minden perlésnek költséges és kellemetlen voltát*” 1856 júliusában kötötte meg az úrbéri egyességet.<sup>22</sup> Az úrbéri telki állományon felül használt szántó és rét után a település – az alkudozásokat követően – összesen 55 ezer ezüstforint (holdanként átlag 7,2 forint) váltságot fizetett. A pénzt 20 év alatt, 5%-os kamatra kellett egyenlő részletekben kifizetni az érsekségnek. A lakosoktól a váltságdíj és kamatainak beszedési kötelezettsége a községet terhelte. Ugyanakkor a volt úrbéresek fedezetül lekötötték a „minden néven nevezendő” vagyionukat. (Már akkor betáblázást foganatosíthatott volna az uradalom, ha akár egy részlet fizetése is elmaradna.) Ugyancsak egyességekben rendezték a szőlődézsma kérdését. A megváltás alapját a korábbi években szedett dézsma értéke képezte. A 25 ezer forint szőlőváltságot – hasonlóan a maradványföldekhez – szintén 20 év alatt, 5% kamattal kellett kifizetni, a korábban szedett dézsmabor alapján, egy akót 26 és fél forinttal számolva. Az ugyancsak az érseki uradalomhoz tartozó Csanád népe a szántók és rétek után 30 ezer, a szőlőterületek után pedig 10 ezer, Nádudvar pedig 20 ezer, illetve 25 ezer forintot fizetett.<sup>23</sup>

A többi helységekben az említett rendelet alapján, de az alkuk és perek sokszínűsége szerint különböző módon történt az úrbériség megszűnése. Vadkert lakossága az 1852-ben kötött szerződés értelmében megkapta a majorsági földeket, a vendéglőt, a közlegelő jogot, a bordézsmát, a malmot és a boltot.<sup>24</sup> Akasztón az 1856-ban kötött „barátságos” egyezség értelmében a község határából az uradalom 4600 holdat kapott és a többi földet – az úrbéri járandóság kétszeresét – a volt jobbágyok és zsellérek tarthatták meg.<sup>25</sup> Így egyik fél sem tartozott a másiknak készpénzzel. Ordason az 1857-ben sorkerített barátságos egyesség alapján „örökeladással” a falu birtokába jutott az összes földterület úgy, hogy a föld – eddig meg nem váltott – 5/11 részét megvették, valamint a falu kezére kerültek a kisebb királyi haszonvételek is.<sup>26</sup> Apostagon 1859-ben megkötött úrbéri egyesség szerint „*meghagyatott a nép kezén*”

21 SPIRA György, 1965. Táblázat.; Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban: PML) Pest-Pilis Vármegye Cs. Kir. Úrbéri Törvényszék és a Pest-Solt Vármegye Cs. Kir. Úrbéri Törvényszék egyesített iratai (a továbbiakban: IV. 165/b.). Csanád, Nádudvar, Sükösd, 1856.

22 PML IV. 165/b. Sükösd, 1856.

23 Uo. Csanád, Nádudvar, 1856.

24 GALGÓCZI Károly, 1877. 83. o.

25 PML IV. 165/b. Akasztó, 1864.

26 Uo. Ordas, 1857.

az általuk használt 1946 hold föld, ami 415 holddal volt több mint a jobbágytelkek és a házas zsellérek utáni járandóság.<sup>27</sup> Dunavecscén 1860-ban egyességgel lezárult per után az addig a lakosok által bérelt puszták a volt földesúri családok kezébe mentek át, ami azonban azzal járt, hogy a vecseiek elestek a legelőktől.<sup>28</sup> Kiskőrösön 1862-ben elkülönözéssel jutottak a lakosok 3376 hold legelőhöz.<sup>29</sup> A földesurak kezén maradt 2500 hold területet pedig 1863-ban vásárolta meg a lakosság, majd 1866-ban a szőlőket, kerteket, kenderföldeket váltották meg, a királyi kisebb haszonvételekkel és a vásárjoggal együtt. Kalocsa város hosszas per után 1864-ben állapodott meg az érsekséggel, hogy a szántók, kaszálók és legelők után 114 500 forintot, a szőlők után pedig 15 800 forintot fizet tíz év alatt.<sup>30</sup> Dunaegyházán, ahol nem voltak jobbágytelkek az 1864-es egyesség szerint a volt zsellérek, zsellértelek után kaptak egy-egy hold legelőt.<sup>31</sup> A község a kisapostagi határban lévő 2248 hold cenzuális földért, valamint a kisebb királyi haszonvételekért és a szőlődézsma fejében 28 342 forintot fizetett.

Szőlőművelés a homokvidéken fejlődött a jobbágyfelszabadítás után. Izsákon, Kiskőrösön, Vadkerten, Császártöltésen, Kecelen, Hajósón a szőlőművelést nagy kedvvel üzik, „s igen jó sikerrel, folytonosan új szőlők ültetnek be a különben sivár homokos térségeken, igen jó asztali borokat állítva elő, melynek felesleg részét messze elhordták”.<sup>32</sup> Kiskőrösön nemcsak helyben, hanem a bérelt pusztákon (Szűcsin, Tabdiban, Cebén) is telepítettek szőlőket. A nem kimondottan szőlőtermelési adottságokkal rendelkező Sükösdön „bár a „szőlőművelés” közönséges maradt, 1851 és 1877 között a szőlőterület 126 holdról 501-re növekedett. A Duna-menti vizenyős földekkel rendelkező településeken továbbra sem vált jelentőssé a szőlő- és borkultúra, de kisebb-nagyobb területen szinte minden helyen folytatták a szőlőtermelést. A bogyiszlóiak és a szeremleiek a távoli hegyeken termelték boraikat, Dabon volt szőlő, de „igen kevés gond fordítottatik rá”, Dömsödön az 500 hold szőlő „csak vékony bort” adott.<sup>33</sup> Ordas esetében pedig a falu fő profiljának számított a több mint háromszáz holdas veteményes és „annak oldalain s végén lévő” gyümölcsöskertekben folyó termelés.<sup>34</sup> Gyümölcsfákat általában a szőlők között „tenyésztettek”, de Szentbenedeken egy ház sem volt meg gyümölcsfa – kivált dió, mogyoró, alma, „körtvély”, szilva, eper – nélkül.<sup>35</sup> Patajon mintegy háromszáz holdra terjedt ki a gyümölcsös.<sup>36</sup> Azonban más helyeken gyümölcsfa-ültetés a határban „siker, eredmény nélküli, miután a föld vizenyős és szikes, és a számtalanszor ültetett fák

27 PML IV. 165/b. Apostag, 1859.

28 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 138. o.

29 Uo. 198. o.

30 BOROVSZKY Samu, 1910. mek.oszk.hu/09500/09536/html/index.html

31 GALGÓCZI Károly, 1877. 322. o.

32 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 99. o.

33 Uo. 64., 105., 112., 299. o.

34 FÉNYES Elek, 1851. 166. o.; GALGÓCZI Károly, 1877. 313. o.

35 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 286. o.

36 FÉNYES Elek, 1851. www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/

azonnal kivesznek”.<sup>37</sup> A Duna mellett élők hajón és kocsin a közeli kalocsai, bajai piacok mellett már rendszeresen jártak zöldség- és gyümölcsportékáikkal messzi vidékekre is.<sup>38</sup> Sokan az egész országot bebarangolták „nem ritkán a birodalmi fővárost, Bécsset, Horvátországot, Szlavóniát, a Duna, Tisza, Dráva és Száva partjait megkeresték”.<sup>39</sup>

Az úrbéri egyesség idején a művelés továbbra is nyomásos rendszerben történt. A legtöbb helyen három nyomás dívott, de például Akasztón, Kiskőrösön, Patajon még 1860-ban is kétnyomásos rendszert használtak. Minthogy csak a magasabb részeket tudták művelni, a szántóföldek „a víz árja miatt egymástól elszakasztva széjjel” feküdtek. Az őszi vetőben kenyérnekvaló rozsot és búzát, a tavasziban árpat, zabot, kevés kölest és lencsét találunk.<sup>40</sup> Ugarnövényként a 19. század közepétől már számottevő kukorica és burgonya, valamint hagyma, főzelékfélék, hüvelyesek jelentek meg a földeken. A Duna-menti települések szántóin lassan meghatározóvá vált a búza, mint kenyérgabona. Az 1870-es években már a vetésterület 41%-át búza és csupán 5%-át foglalta el a rozs.<sup>41</sup> A keleti homokvidék településeinek gyenge talajadottságát viszont egyértelműen jelzi a szinte egyeduralkodó rozstermesztés (a vetésterület 44%-ával). Búzát mindössze a terület 1%-án vetettek.

A vidék művelési rendszereinek megváltozása az úrbéri perek után a tagosítások és a legelőfelosztások után történt. Sükösdön a „közlakosok” 1857-ben bízták meg Szabély Antal okleveles mérnököt a határ pontos felmérésére, abból a célból, hogy a tagosítást végre tudják hajtani.<sup>42</sup> A hat tagban kimért szántóföldeket az érintettek „sorshúzás útján...a jelenleg álló sessio arányában” kapták meg. A kaszálókat – két tagban – ugyancsak sorsolták. A legelő és a nádas különválasztva a zsellérek és a gazdák közös használat alatt maradt. Akasztón és Vadkerten egy, Apostagon hét évvel tagosítottak az egyesség után, de Kiskőrösön, Ordason és Patajon még az 1870-es években is tagosítatlan volt a határ. A gazdaságos termelés (és nem utolsósorban a földhiány) feszegette továbbá a paraszti gazdaságoknál a legelő tagosításának végrehajtását is. Kishartán már 1838-ban, de a többi település esetében az úrbéri egyességek és a tagosítások nyomában megtörténtek a legelőfelosztások is: Tasson 1862-ben, Akasztón és Patajon 1863-ban, Dunaegyházán 1867-ben, Ordason 1870-ben, Dunavecscén 1880-ban. Ezek a lépések döntően azt jelentették, hogy a szántó területe és aránya minden helyen drasztikusan megnövekedett, elsősorban a legelőterületek rovására. Dunavecscén 1860 után (amikor a pusztákat az úrbéri egyesség értelmében a mezőváros elvesztette) még a szőlőket is kivágták, hogy több legyen a szántóföldjük.<sup>43</sup> Patajon az 1870-es évekre a legelő egy részét szántónak feltörték.<sup>44</sup> Szalkszentmártonban is az 1857-es egyesség után kiosztott 700 hold legelőt szán-

37 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 29. o.

38 Uo. 151., 280. o.

39 Uo. 213. o.

40 Uo. 27. o.

41 GALGÓCZY Károly, 135–137. o.

42 PML IV. 165/b. Sükösd. 1857.

43 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 138. o.

44 GALGÓCZI Károly, 1877. 315–316. o.



tónak fordították.<sup>45</sup> Ez a folyamat egyúttal azzal is járt, hogy gyengébb adottságú földek is a szántók közé kerültek, valamint nagyban segítette a tanyás gazdálkodás kiteljesedését is.

A legelőterületek csökkenésének a következménye volt ugyanakkor a jószág-tartás beszűkülése is. A szentbenedekiek már 1860-ban panaszképpen nyilatkozták, hogy „*azelőtt ki-ki tartott annyi jószágot, mennyit tartani módjában volt, a tágas közlegelőn szó nélkül tetszése szerint legeltethetett.*”<sup>46</sup> Ellenkező tendencia jelentkezett a zömmel rét-legelőgazdálkodásra berendezkedett Császártöltésen, ahol viszont még 1877-ben sem történt meg a tagosítás „*és nem is vágyik erre a lakosság... minthogy a fő súlyt a virágzó baromtenyésztés*”-re helyezték.<sup>47</sup> A bérelt puszták zömének elvesztésével, a kaszálók és a legelők szűk volta miatt a lakosságnak alig volt lehetőség az állatállománya növelésére, sőt a legelők egy részének feltörése az állattartás pangását, esetleg az állomány fogyását is eredményezte.<sup>48</sup> Az egyes településeken változatos formában próbálták a lakosok a korábbi állatállományuknak a legelőket biztosítani. Az 1850-es években Hartán ökröket „*csak a nagyobb gazdák*” tartottak, Solton pedig „*még a félhelyes gazda ökröket ritkán tart, hanem lova 5-6 megvan igába*”.<sup>49</sup> Bogyiszlón szintén a lótenyésztés vált meghatározóvá, de több helyen, mint, Csanádon, Dömsödön, Dunaegyházán, Fajszon továbbra is a marhatartás maradt a legfontosabb állattenyésztési ág.<sup>50</sup> Néhány településen (Akasztón, Dunavecscén, Kishartán, Kiskőrösön, Patajon, Solton) viszont a juhtartás jelentősége nőtt meg szembejelenően. Ordason mivel igen szűkös volt a legelőterület, az állatok egy részét fákkal beültetett részen legeltették.<sup>51</sup> Harta esetében a falu legelőjén a marhákat és a sertéseket tartották és a szerencsésen kezükön maradt bérelt pusztákon nevelték a juhnyájukat. Miután 1856-tól elestek a pusztabérletektől, az állatállomány a töredékére csökkent. Szalkszentmártonban az úrbéri egység után a paraszti birkatartás „*elenyészett*”, csak a majorsági virágzott.<sup>52</sup> Minden kedvezőtlen körülmény dacára még 1870-ben is a hatalmas Pest-Pilis-Solt vármegye és a Kiskunság összes állatállományából a Solti járásban tartották a szarvasmarhák, a lovak és a juhok 28-29 százalékát.<sup>53</sup> A legelők felszántása mellett több helyen erdőirtással növelték a szántó területét. Kishartán ötszáz, Bogyiszlón pedig háromezer hold esett áldozatul a termőterület kiterjesztésének.<sup>54</sup> Az 1870-es években a Solti járásban az összterületen belül a szántók aránya lett a legnagyobb (28,4%), megelőzve a legelőt (26,9%), rétet (18,6%), az erdőt (6,1%) és a szőlőt (1,5%).<sup>55</sup>

45 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 276. o.

46 Uo. 287. o.

47 GALGÓCZY Károly, 1877. 282. o.

48 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 30. o.

49 GALGÓCZI Károly, 1855. 173. o.

50 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 64., 95., 111–112., 120.148–149. o.

51 PML IV. 165/b. Ordas.

52 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 276. o.

53 GALGÓCZI Károly, 1877. 161–162. o.

54 Uo. 155. o.

55 Uo. 118. o.



A népesség szinte kizárólag a mezőgazdaságból élt. Ami a saját fogyasztásán és az adókon felül megmaradt termény a saját, vagy közeli-távoli piacokon értékesítette. Az iparosok – akik elsősorban a mezőgazdasági termeléshez, mezőgazdasági termékek feldolgozásához kapcsolódó, mesterséget űztek, mint a molnár, kádár, kovács, lakatos, kerégyártó, asztalos, ács, bádogos, takács, szűcs, szabó, csizmadia, szíjgyártó – főleg a mezővárosokban tömörültek, de még a legkisebb falvakban is akadt egy-kettő.<sup>56</sup> Kiskőrösön 208, Dunavecscén 151, Tasson 103, Vadkerten 97, Izsákon 65, Dömsödön 62, Solton 59, Apostagon 50 iparost számláltak 1860-ban.<sup>57</sup> (Kalocsán 1851-ben 357 iparos volt.)<sup>58</sup> Nagy hagyománya volt a dunai malmoknak. Példának említhetjük Foktót, ahol húsz dunai malom működött.<sup>59</sup> Az 1860-as összeírásból hiányzó Kalocsa és Kisharta nélkül összesen 1322 iparos működött a járásban. (1828-ban 665 iparosmestert írtak össze ezekben a helységekben.) Az éppen kétszeresére növekvő iparosság gyarapodása elsősorban annak köszönhető, hogy az 1851-től 1860-ig hatályban volt Ideiglenes Iparrendtartás jelentősen könnyítette a korábbi szigorú céhrendtartáson és több szakmában engedélyezte a szabad iparűzést.<sup>60</sup> Bár viszonylag népes iparosság jelenlétét rögzíti az 1860-as összeírás, az egyes településeken rendre megjegyezték velük kapcsolatban, hogy „*mesterségüket télen űzik, nyáron mezei munkát végeznek*”. Dunaegyházán még azt is hozzátették, hogy az év háromnegyed részében paraszti munkát végeznek. Egyedül a takácsok voltak ez alól kivételek, mert általában a munkájukra egész éven át szükség volt. A legnagyobb településen, Kalocsán is „*mihelyt tehetik kis földbirtokot szerzenek és földművelőkké lesznek*”.<sup>61</sup>

Az 1850-es években a járás kereskedelmét a zsidóság reprezentálhatja.<sup>62</sup> A legtöbb (bor- és más terménykereskedő, szatócs) természetesen a mezővárosokban tömörült. A régi mezővárosi vásártartási kiváltság szerint Dunapatajon évi öt, Dunavecscén, Kalocsán, Kiskőrösön, Szalkszentmártonban évi négy, Hajósón, Izsákon évi három, Apostagon évi két vásárt tartottak. Tízen felül volt a kereskedők száma Apostagon, Dömsödön, Dunapatajon, Izsákon, Kiskőrösön, Solton, Tasson és Vadkerten. Az iparúzókhöz hasonlóan a kisebb falvakban is találunk néhány kereskedőcsaládot. A legtöbb izraelitát befogadó Apostagon nemcsak kereskedők, hanem tímár, bádogos és kovács iparos-zsidók is voltak.

Az építkezés módja, anyaga alig változott az idők folyamán. Jellemzően vályog, sárfallal és nádtetővel, fakéménnyel épített házak sorakoztak a sáros, kövezetlen utcák mentén. A Duna menti településeken zömmel sövényfalu házak készültek, ugyanis árvíz után a sövény megmaradt és csak a földet kellett pótolni. A legszebb és legrendezettebben épült község a német Kisharta volt, tágas, egyenes utcákon

56 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. passim.; EPERJESSY Géza, 1965. 144. o.

57 Kalocsa és Kisharta összeírása hiányzik.

58 FÉNYES Elek, 1851. [www.fszek.hu/digitdoc/fenyas/](http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyas/)

59 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 151. o.

60 Vö.: DÓKA Klára, 2011.

61 GALGÓCZI Károly, 1877. 304. o.

62 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. passim.

magasan falazott vályog vagy téglafallal épített házakkal.<sup>63</sup> Az utak, utcák állapota nem változott semmit az előző évtizedekhez képest. Kőjárda sehol nem volt, sőt az akkori vélemény szerint „szükség sincs rá”.<sup>64</sup> Utcai világítás szintén nem létezett. Ennek hiányát (Apostagon, Dunaegyházán, Dunavecscén) egyöntetűen azzal magyarázták, hogy „itt nem is létesíthető, mivel az itteni épületek általában alacsonyok és legtöbbször náddal fedvék”.<sup>65</sup> Viszont fontos változást jelentett a szervezett tűzvédelem megszervezése minden településen. Hatósági utasításra a város- és községházakon fecskendők, létrák, csáklók, edények álltak készenlétben. Szintén kötelezően létrehozták mindenhol a „szépészeti bizottmány”-t, melynek feladata a település rendezettségének felügyelete, az új építkezések engedélyezése mellett, a tűzvédelmi előírások betartatása volt. A szakszerűség ugyan némi kívánnivalót hagyott maga után, hiszen a „bizottmány, mely földművesekből áll... régi szokásához s ebbéli tehetségéhez képest” gyakorolt felügyeletet.<sup>66</sup> Foktón a nyolctagú szépészeti bizottmány „...a kémények jó és tiszta karbantartása felett örökdi, azokat meglepőleg vizsgálja, valamint felügyel arra, vajon a házaknál hordókban, vagy más edényekben víz készen tartatik-e”.<sup>67</sup> A felsőbb hatóság előírta a kötelező, rendszeres kéményseprést is, de a szigorú rendeletet egyes helyeken felülírta a korábbi gyakorlat. Szentbenedeken a járási főszolgabíró megszüntette a kötelező kéményseprést, mivel „Aki ismeri e község lakosait, tudni fogja, hogy itt régi bevett szokás szerint a gazdaasszonyok rendszerint minden héten, szombaton délután a konyha közepére állva kéményeiket a gyúlékony koromtól kitisztítván kisérik...itt olyan kéményekről van szó, mely a föld színétől legfeljebb 2 ölnyi magasságra nyúlnak.”<sup>68</sup>

A víznyerés, az egészséges ivóvíz biztosítása, a kutak száma és állapota egyes képet mutatott.<sup>69</sup> A Duna mentén – különösen Dunaegyházán és Dunavecscén – „a lakosság egy része a Duna vízzel is él”. Alapvetően azonban az ásott kutakból nyerték az ivóvizet. A közkutak fontossága elsősorban abban állt, hogy azok az udvari kutaknál jobb minőséget biztosítottak. Bátyán 25, Miskén 21 közkút üzemelt, de Csanádon csak 5, Izsákon 3, Bogyiszlón pedig csupán 1 közkút volt. Azonban például Dabon csak minden ötödik házban volt kút. Kiskőrös rosszul állt az ivóvíz ügyében, ugyanis bár a városban 8 közkút üzemelt, de vizük sárga „széksós s salétromos, leginkább csak marhák itatására volt jó”. Egyébként 402 magánkút is volt a nyolcezer lakosú mezővárosban. Dömsödön megjegyezték, hogy a közkút „szivattyúra készítve fődött, hogy a gyerekek bele ne essenek”. A sváb településeken, mint Császártöltésen, Kishartán és Hajóson nem volt szükség közkútra, „mert a lakosoknak mindnek van a saját udvarán”.

63 GALGÓCZI Károly, 1877. 208–209. o.

64 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 118. o.

65 Uo. 46. o.

66 Uo. 117. o.

67 Uo. 151. o.

68 Uo. 293. o.

69 Uo. passim.

A 19. század közepén már több „orvostudor”, más néven „orvosdoctor”, a náluk alacsonyabb képesítésű „seborvos” vagy „orvos sebész” és a felcseri szintű sebész, valamint bába működött a területen. Az összeírásból hiányzó Kalocsa kivételével 12 orvos, seborvos és 12 sebész, valamint 7 bába szerepel a jelentésekben. A szülésznők csak részben voltak az előírásoknak megfelelően kiképezve, mint ahogyan Apostagon megjegyzik, náluk van 2 „parasztbába”. Az orvosok, seborvosok, sebészek és bábák több településen látták el feladatukat. Az 1860-ig a három járásra osztott terület három székhelyein (Kalocsán, Dunavecse, Kiskőrösön) járásorvosok működtek. A korabeli viszonyokat jól jellemzi az apostagi előjáróság véleménye 1860-ban a vidék egészségügyi ellátottságáról:<sup>70</sup> *„Megjegyzendő azonban, miszerint a pór nép valamint másutt, úgy itt is orvosi segélyhez vagy éppen nem, vagy csak az utolsó percekben folyamodik...A községi orvos csak halottkémlelésért tartatik.”* Kalocsán már 1750-ben alapított patikát Csáky Miklós érsek, melyet később a piaristák működtették. 1860-ban gyógyszerész még Dunapatajon és Kiskőrösön működött.<sup>71</sup> Mai értelemben vett kórházak nem voltak, hanem csak néhány szegényház működött. Dunaegyházán volt *„két igen kisszerű árpoda, melyben a helybeli ügyefogyott és elnyomorodott szegényebb sorsú egyének tartatnak, s a lakosság által élelmeztenek s gyámolítatnak”*.<sup>72</sup> Még csak célként fogalmazódott meg egy *„célzerű is-pota felépíttetése”*. Hajósán volt egy *„hagyományozás útján úgynevezett szegények háza”*.<sup>73</sup>

A járásban összesen 11 ott lakó ügyvédet (Dömsödön hatot, Dunavecse három, Kiskőrösön kettőt) és három mérnököt (Dömsödön, Hajósán, Uszódon) említ az 1860-as összeírás (Kalocsa nélkül). A kalocsai érsekséghez 19, a váci püspökséghez egy (Apostag) plébánia tartozott. A plébánoson kívül Akasztón, Fajszon, Hajósán, Kecelen és Miskén káplán is szolgált. A reformátusoknak 18 településen volt parókiájuk. A nagyobb helyeken, mint Dömsöd, Dunapataj, Dunavecse, Solt, Szalkszentmárton, Szeremle és Uszód segédlelkész is szolgált. Négy településen (Apostagon, Dunaegyházán, Kishartán, Kiskőrösön, Vadkerten) működött evangélikus egyház. Közülük a legjelentősebb Kiskőrös volt, két lelkésszel. Az izraelitáknak Apostagon, Kiskőrösön, Tasson és Vadkerten volt zsinagógájuk, rabbival.

Az 1860-as összeírás szerint minden településen működött (felekezetenként) népiskola több tanítóval. (Csupán a kis lélekszámú Dabon volt egy tanító.) A vegyes vallású helységekből az egyházaknak megfelelően voltak iskolák. Apostagon és Vadkerten négy-négy, Kiskőrösön és Tasson három-három, Csanádon, Foktón, Izsákon, Szentbenedeken, Uszódon két-két felekezeti iskola volt. (Kalocsa kivételével) 35 katolikus, 41 református, 14 evangélikus és 5 izraelita, összesen 96 tanító működött a járásban. A három emberölővel korábbi 1770/71-ben készült (hiányos!) összeírásban általában egy-egy tanító szerepel, csupán Apostagon volt három, Izsákon, Dunapatajon pedig kettő-kettő.<sup>74</sup>

70 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 43. o.

71 KAPRONCZAY Károly, 2011. 57. o.

72 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 118. o.

73 Uo. 162. o.

74 SZABÓ Imre, 1998. passim.

Általános jelenségnek számítottak – különösen a kisebb falvakban – az óriási osztálylétszámok, ahol akár kétszáz gyerek is besúfolódott egy tanterembe. Akaszton éppen a felmérés évében szerveztek második tanítói állást, ugyanis addig a 299 gyerekre egy tanító jutott.<sup>75</sup> A tanév október elejétől a következő év július végéig tartott (két hét húsvéti és két hét aratási szünettel), de jellemzően a „*tanoncok a téli hónapokban szorgalmasan járnak, de a nyár bekövetkeztével a nagyobbak a mezei gazdaságnál használtatnak*”. Tasson a katolikus iskola növendékeivel akadt több probléma, mivel „*a helybeliek legnagyobb részben igen szegények, s cigányok, akik nem örömet mennek az iskolába, de ruházatjuk sincs...De egy részben vidéki cselédek gyermekeiből áll, kiknek szülőik, úgy a gyermekek is a pusztákon laknak... kivált téli időben az iskolába való megjelenés nem gyakoroltatik*”.<sup>76</sup> Ahol több tanító működött, ott vagy úgy szervezték az osztályokat, hogy külön rakták a fiúkat és lányokat, vagy életkor szerint választották szét a tanulókat. Dunapatajon a katolikus iskolában „*a tanoncok három osztályra oszolván, úgymint betűzők, kisebb és nagyobb olvasókra*”.<sup>77</sup> Megjegyzi továbbá az adatközlő, hogy „*a fiúk és a leányoknak együttléte akadályozza a kellő fegyelem megszilárdulását*”. Fontos szempont volt a tanítási nyelv is, melyre példa a népes mezőváros, Kiskőrös, ahol három felekezeti iskola működött.<sup>78</sup> A 40 tanulókat katolikus iskola egy tanítóval működött. A város zömét kitevő evangélikusok iskolája öt osztályból állt: 1. „*Magyar nemzeti fiú és leány vegyes, 80 tanonccal*”. 2. „*Nagyobb fiúk magyar-tót vegyes 103 tanonccal*”. 3. „*Nagyobb lányoké magyar-tót vegyes 102 tanonccal*”. 4. „*Kisebb fiúk magyar-tót vegyes 179 tanonccal*”. 5. „*Kisebb leányoké magyar-tót vegyes 177 tanonccal*”. Az izraelita felekezet magyar, német és héber tannyelvű iskolát tartott fent két osztállyal. Egyik a nagyobbak, a másik a kisebb gyerekek részére. Ezekon kívül „*Több évek óta magán algimnaziális iskola*” is működött két osztállyal. Az első osztályban 4 tanulóval latin, magyar és német nyelven, a negyedik osztályban 8 tanulóval latin, magyar és német, görög nyelven folyt az oktatás. A többnyire vályogfalú és nádtetejű iskolaépületek állapota eltérő volt.<sup>79</sup> Apostagon az evangélikusoké „*igen szűkös, az apróbb gyerekeknek egy külön épületet bérel az egyház*”. Lakon az épület rossz, elégtelen. Bátyán ugyancsak bérelni kellett épületet iskola céljára. Dunapatajon az egy osztályos katolikus iskolában a „*tanszoba aránylag elég tágas, padokkal és számoló s betűtáblákkal, valamint Magyarország nagyobb mérvű térképével ellátva*”. A német településeken nem volt panasz az épületekre. Császártöltésen „*...egy cserépre fedett, két tágas tanteremmel ellátott*” épületben tanult 180 „tanonc”. Hajóson az iskola a „*legjobb karban van*”.

Magasabb iskolák egyedül Kalocsán voltak, melynek „*ékességére szolgál a Seminarium... továbbá egy kath. Gymnasium a piaristák alatt*”.<sup>80</sup>

75 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 28. o.

76 Uo. 304. o.

77 Uo. 130. o.

78 Uo. 200–201. o.

79 Uo. 44., 50., 97., 156. o.

80 FÉNYES Elek, 1851. [www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/](http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/)

Feltehetnénk a kérdést, hogy több mint egy évtizeddel az úrbéri viszonyok megszűnte után mennyire polgárosult a Duna menti táj népe? A korabeli adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a jobbágyi terhek és kötöttségek, a nyomáskényszer lerázása, a tagosítás és a szabad ingatlanforgalom megnyitotta a lehetőséget a tisztán mezőgazdaságból élő lakosság számára a korszerűbb és jövedelmezőbb gazdálkodásra. Azzal együtt, hogy több település népe óriási terheket vállalt a korábban általuk használt – nem úrbéres – földek utáni váltságdíj több éven át tartó fizetésével. Egyéb gazdasági ágak, mint az ipar és kereskedelem szintén erősen a mezőgazdasághoz tapadt. Az „iparosok” is ténylegesen a földből éltek. Az egy Kalocsát leszámítva az utca, a házak állapota nem változott a korábbi évtizedekhez képest. Az egészség- és a tanügy helyzete már mutat változást, de alapjaiban a reformkori állapotokat jelzi. Az oktatás ugyanúgy az egyházak kezében volt mint évszázadokkal korábban. A mezővárosokban a városiasodás alig fedezhető fel. Meg sem közelítették az olyan megyebeli városokat, mint Cegléd, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Nagykőrös. Beszédes adat, hogy a régi Solti járásbeli „parasztvárosok” közül az 1871. évi törvény alapján egy sem vált rendezett tanácsú várossá. Kalocsa az első világháború után egyedülként szerezte meg ezt a státust. A szocializmus idején pedig csupán Kiskőrös (1973-ban) nyerte el a városi rangot közülük.

A Solti járás lakosságának vallási összetétele 1860-ban településenként<sup>81</sup>

Település	Lakosság fő	Katolikus %	Református %	Evangélikus %	Ortodox %	Izraelita %	Egyházak
<b>MEZŐVÁROSOK</b>							
1. Dunapataj	5548	11,8	85,8	0,3	--	2,1	K, R
2. Dunavecse	4622	5,3	93,2	1,5	--	--	R
3. Hajós	3411	98,3	--	--	--	1,7	K
4. Izsák	3496	52,7	42,9	--	--	4,4	K, R
5. Kalocsa	11390	99,0	--	--	0,0	1,0	K
6. Kiskőrös	7702	6,1	1,0	89,2	--	3,7	K, E, I
7. Solt	4860	8,3	89,2	0,3	0,1	2,1	R
8. Szalkszentmárton	3422	7,9	84,6	5,5	--	2,0	R
<b>FALVAK</b>							
1. Akasztó	2500	98,5	--	--	--	1,5	K
2. Apostag	1956	12,1	23,2	48,3	--	16,4	K, R, E, I
3. Bátya	3148	97,5	--	0,0	0,0	2,5	K, I
4. Bogyiszló	2130	2,4	94,0	--	3,4	0,2	R
5. Csanád	1928	15,9	83,0	--	--	1,1	K, R
6. Császártöltés	1693	98,6	--	--	--	1,4	K
7. Dab	670	2,8	90,3	0,6	--	6,3	R

81 HORVÁTH M. Ferenc - SZABÓ Attila, 2000. passim.

8. Dömsöd	3501	3,0	95,1	0,2	0,0	1,7	R
9. Dunaegyháza	2340	0,3	0,3	98,7	--	0,7	E
10. Dusnok	2562	98,5	0,0	0,0	--	1,5	K
11. Fajsz	3000	99,5	--	--	--	0,5	K
12. Foktő	3065	57,7	41,1	--	--	1,2	K, R
13. Kecel	4285	98,3	--	--	--	1,7	K
14. Kisharta	2385	0,9	16,7	81,2	--	1,2	R, E
15. Lak	1248	98,5	0,3	--	--	1,2	K
16. Miske	2330	98,7	--	--	--	1,3	K
17. Nádudvar	2051	99,0	--	--	--	1,0	K
18. Ordas	1011	0,8	98,2	--	--	1,0	R
19. Sükösd	3371	98,0	0,1	0,1	0,3	1,5	K
20. Szentbenedek	1338	33,6	65,5	--	--	0,9	K, R
21. Szentistván	2789	98,9	--	0,2	--	0,9	K
22. Szeremle	2180	1,8	98,0	--	--	0,2	R
23. Tass	2485	21,3	69,6	0,8	--	8,3	R, I
24. Uszód	1791	21,6	77,0	0,1	--	1,3	R
25. Vadkert	3657	24,6	21,9	51,1	--	2,4	K, R, E, I
ADÓKÖZSÉG PUSZTÁK							
1. Ács-Ökördi	89	...	...	...	...	...	
2. Csala	17	100,0	--	--	--	--	
3. Páhi	736**	...	...	...	--	--	
4. Tázlár	1233	40,0	21,2	38,8	--	--	
A járás együtt	105940	50,3	33,7	13,9	0,1	2,0	Kat. 20 Ref. 18 Ev. 4 Izr. 4

\* Kalocsa 1860-as összeírása hiányzik. Az 1851. évi adatok szerepelnek. FÉNYES Elek, 1851. [www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/](http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/)

\*\* „Vallásra római katolikusok és protestánsok”. HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. 244. o.

- Nincs a rovatba tartozó lakos.
- 0,0 A lakosok száma a százalékhatar alatt van.
- ... Nincs adat.
- K katolikus
- R református
- E evangélikus
- I izraelita

A Solti járás lakosságának etnikai összetétele 1860-ban, településenként<sup>82</sup>

Település	Lakosság fő	Magyar %	Német %	Tót %	Illír %	Izrae- lita* %	Cigány %
<b>MEZŐVÁROSOK</b>							
1. Dunapataj	5548	97,9	--	--	--	2,1	--
2. Dunavecse	4622	100,0	--	--	--	--	--
3. Hajós	3411	5,9	92,4	--	--	1,7	--
4. Izsák	3496	95,6	--	--	--	4,4	--
5. Kalocsa**	11390	99,0	--	--	--	1,0	--
6. Kiskőrös	7702	32,1	--	64,2	--	3,7	--
7. Solt	4860	97,9	--	--	--	2,1	--
8. Szalkszentmárton	3422	98,0	--	--	--	2,0	--
<b>FALVAK</b>							
1. Akasztó	2500	98,5	--	--	--	1,5	--
2. Apostag	1956	83,6	--	--	--	16,4	--
3. Bátya	3148	0,0	--	--	97,5	2,5	--
4. Bogyiszló	2130	96,4	--	--	--	0,2	3,4
5. Csanád	1928	98,9	--	--	--	1,1	--
6. Császártöltés	1693	9,9	88,7	--	--	1,4	--
7. Dab	670	93,7	--	--	--	6,3	--
8. Dömsöd	3501	98,3	--	--	0,0	1,7	--
9. Dunaegyháza	2340	0,8	--	98,5	--	0,7	--
10. Dusnok	2562	6,0	0,0	--	92,5	1,5	--
11. Fajsz	3000	99,5	--	--	--	0,5	--
12. Foktő	3065	98,8	--	--	--	1,2	--
13. Kecel	4285	98,3	--	--	--	1,7	--
14. Kisharta	2385	--	98,8	--	--	1,2	--
15. Lak	1248	98,8	--	--	--	1,2	--
16. Miske	2330	98,7	--	--	--	1,3	--
17. Nádudvar	2051	--	99,0	--	--	1,0	--
18. Ordas	1011	99,0	--	--	--	1,0	--
19. Sükösd	3371	98,5	--	--	--	1,5	--
20. Szentbenedek	1338	99,1	--	--	--	0,9	--
21. Szentistván	2789	99,1	--	--	--	0,9	--
22. Szeremle	2180	98,0	--	--	--	0,2	1,8
23. Tass	2485	91,7	--	--	--	8,3	--
24. Uszód	1791	98,7	--	--	--	1,3	--
25. Vadkert	3657	97,6	--	--	--	2,4	--

82 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. passim.



ADÓKÖZSÉG PUSZTÁK							
1. Ács-Ökördi	89	...	...	...	...	...	...
2. Csala	17	100,0	--	--	--	--	--
3. Páhi	736	100,0	--	--	--	--	--
4. Tázlár	1233	100,0	--	--	--	--	--
A járás együtt	105940	75,4	10,1	7,2	5,1	2,0	0,1

\* Az izraelita vallást etnikumnak is tekintették.

\*\* Kalocsa 1860-as összeírása hiányzik. Az 1851. évi adatok szerepelnek. FÉNYES Elek, 1851. www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/

- Nincs a rovatba tartozó lakos.  
0,0 A lakosok száma a százalékhatar alatt van.  
... Nincs adat.  
K katolikus  
R református  
E evangélikus  
I izraelita

Iparosok, kereskedők, tanítók, orvosok (és seborvosok), sebészek, gyógyszerészek, bábák, ügyvédek és mérnökök a Solti járásban 1860-ban, településenként<sup>83</sup>

Település	Iparosok	Kereskedők	Tanítók	Orvosok és seborvosok	Sebészek	Gyógyszerészek	Bábák	Ügyvédek	Mérnökök
<b>MEZŐVÁROSOK</b>									
1. Dunapataj	73	20	R5		2	1			
2. Dunavecse	151	...	R5	1	1			3	
3. Hajós	55	9	K4		1				1
4. Izsák	65	15	K1 R2	1					
5. Kiskőrös	208	13	K1 E5 I2	2		1	2	2	
6. Solt	59	10	R4		1				
7. Szalkszentmárton	30	70	R4	1			2		
<b>FALVAK</b>									
1. Akasztó	20	3	K2						
2. Apostag	50	12	K1 R1 E2 I1	2			2		
3. Bátya	33	3	K2						
4. Bogyiszló	3	2	R2	1					
5. Csanád	2	1	K1 R2		1				
6. Császártöltés	30	3	K2	1					
7. Dab	8	5	R1		1				
8. Dömsöd	62	17	R4	1				6	1

83 HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila, 2000. passim.

9. Dunaegyháza	28	3	E2						
10. Dusnok	11	3	K2		1				
11. Fajsz	...	...	K2						
12. Foktő	39	3	K1 R1						
13. Kecel	43	9	K3		1				
14. Kisharta	...	4	R1 E2	1					
15. Lak	--	--	K1						
16. Miske	12	5	K2						
17. Nádudvar	71	3	K2		1				
18. Ordás	17	1	R1						
19. Sükösd	...	4	K2						
20. Szentbenedek	14	3	K1 R1	1			1		
21. Szentistván	10	2	K2		1				
22. Szeremle	2	2	R2						
23. Tass	103	14	K1 21 I1						
24. Uszód	26	2	K1 R2						1
25. Vadkert	97	17	K1 R1 E3 I1		1				
Solti járás együtt	1322	195	Kat. 35 Ref. 41 Ev. 14 Izr. 5	12	12	2	7	11	3

K        katolikus  
R        református  
E        evangélikus  
I        izraelita

## Irodalom

BÁRTH János

1984 Jobbágysorban (Úrbéri, állami és egyházi kötelezettségek). In: Kecel története és néprajza. Szerk.: Bárh János. Kecel.

BOROVSKY Samu

1910 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest.

DÁNYI Dezső–DÁVID Zoltán (szerk.)

1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest.

DÓKA Klára

1997 Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest.

2011 Pest-Pilis-Solt megye kézműipara a török kiűzésétől 1872-ig. In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához III. Budapest.

ENCIKLOPÉDIA

2000 Magyar települések enciklopédiája. Szerk.: Bacsa Tibor. Budapest.

EPERJESSY Géza

1965 A Pest megyei céhes ipar 1686–1872. In: Pest megye múltjából. Szerk.: Keleti Ferenc–Lakatos Ernő–Makkai László. Budapest.

FEHÉR Zoltán

1996 Bátya életrajza. Bátya.

FÉNYES Elek

1843 Magyarország s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest.

1851 Magyarország geográfiai szótára. Pest. [www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/](http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/)

GALGÓCZI Károly

1855 Magyarország a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája. Pest.

1877 Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiaja. Budapest.

HORVÁTH M. Ferenc–SZABÓ Attila

2000 Pest–Solt megye 1860. évi település-statisztikai leírása. Budapest.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

1998 Jelentősebb közigazgatási változások a mai Bács-Kiskun megye területén 1848-ig. In: Bács-Kiskun megye múltjából 14. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor–Tóth Ágnes. Kecskemét.

KAPRONCZAY Károly

2011 Pest-Pilis-Solt vármegye egészségügye a 18. században. In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához III. Budapest.

PESTY Frigyes

1984 Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre.

PETRÓCZI Sándor

1965 Pest megye újjátelepülése. In: Pest megye múltjából. Szerk.: Keleti Ferenc–Lakatos Ernő–Makkai László. Budapest.

SPIRA György

1973 A Negyvennyolcas nemzedék nyomában. Budapest.

SZABAD György

1979 Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története 1848–1890. Szerk.: Katus László. Budapest.

SZABÓ Attila

2005 Solt vidékének úrbéri viszonyai a 18–19. században. In: Bács-Kiskun megye múltjából 20. Szerk.: Szabó Attila. Kecskemét.

2006 Az úrbériség lezárulása a Kalocsa főkáptalan birtokán. In: Bács-Kiskun megye múltjából 21. Szerk.: Szabó Attila–Tánczos-Szabó Ágota. Kecskemét.

SZABÓ Imre (szerk.)

1998 A tanítók összeírása 1770/71-ben Pest-Pilis-Solt vármegyében és Fejér-, Hont-, Nógrád vármegyék egyes helységeiben. Budapest.

SZAKÁLY Ferenc

2001 A hódolt megye története. In: Pest megye monográfiája. I. köt. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest.

## A LEVÉLTÁRAK SZEREPE A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS SZAKSZERŰSÖDÉSÉBEN

A szaktudományos magyar történetírás intézményrendszere és személyi feltételei a 19. század második felében alakultak ki. A szervezeti keretek megteremtése szempontjából az első lépésnek a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának a megalakulása tekinthető 1855-ben. Ez elsősorban a forráskiadások szervezésével, külföldi történészek munkáinak a lefordításával és általában a kutatás szervezésével foglalkozott. A következő fontos dátum: 1867. Ebben az évben alakult meg a Magyar Történelmi Társulat, amely a magyar történészek, történelemtanárok és a történelem iránt intenzíven érdeklődő olvasók ma is működő szakmai szervezete. A társulat lapjaként ugyanebben az évben látott napvilágot a *Századok* első száma, amely a magyar történészek azóta folyamatosan megjelenő orgánuma. A személyi feltételek javulásában az egyetemi oktatás modernizálása játszott döntő szerepet. A század utolsó harmadáig az ország egyetlen egyetemén, a pestin is csak egyetlen történelem tanszék működött, amelynek tanárai magyar és egyetemes történetet, ókort, középkort és újkort egyaránt oktattak. Az 1880-as években a budapesti és az újonnan alapított kolozsvári tudományegyetemen egyaránt megkezdődött a specializálódás, vagyis a tanszékek időrend és tematikák szerinti osztódása. A Magyar Történelmi Társulat 1885-ös kongresszusán elfogadott határozatok értelmében hozzáálltak a szemináriumi-intézeti rendszer kiépítéséhez. A berlini egyetem gyakorlatát adaptálva ennek elsődleges célja a legtehetségesebb hallgatók kiválogatása és speciális szakképzésben való részesítésük, vagyis az utánpótlás nevelése volt.<sup>1</sup>

Minél inkább fordult a történészek érdeklődése az eredeti források felé, annál inkább vált fontossá azok összegyűjtése, szakszerű tárolása és kutathatóságuk biztosítása. A főurak családi levéltárainak, valamint a megyei és a városi levéltáraknak

1 Részletesebben lásd erre Gunst Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, 2000. 197–204 o.

az anyagait ugyanakkor gyakran nem megfelelő körülmények között – padlásokon, pincékben, stb. – tárolták. Nagyrészüik ezért kutathatatlan volt. Szükségesnek látszott az országos hatáskörű kormányzervek Bécsben, Pozsonyban, Budán és Kolozsvárott őrzött iratainak az egyesítése és rendezése is. Az 1784-ig Pozsonyban, azt követően pedig Budán működő *Archivum Regni* ugyan sok fontos irategyüttest őrzött, ám a királyi kormányzések és a kúria dokumentumai nem tartoztak az illetékességi körébe. A francia *Archives Nationales*-hoz hasonló magyar nemzeti levéltár felállításának a fontosságát a történészek már a reformkorban felismerték. Az Akadémia 1848-ban kezdeményezte is „egy magyar álladalmi közlevéltár” felállítását. A szabadságharc bukása azonban eltemette az ötletet, amely csak az 1860-as években éledt újra.

Az akadémia megbízásából Wenzel Gusztáv, a magyar középkor és több más téma kiváló kutatója 1865 és 1867 között több előterjesztésben foglalkozott a vidéki levéltárak és egy tudományos célok szolgálatába állítandó országos levéltár felállításának az ügyével. Javaslatait nemcsak az Akadémia, hanem az új kormány belügyminisztériuma és a parlament is felkarolta. A megvalósulásra ennek ellenére éveket kellett várni. Nemcsak a Bécsben és másutt tárolt iratok Budára szállítása tartott több évig, hanem az új levéltár gyűjteményi körének pontos meghatározása, elhelyezése és személyi állományának a kiválasztása is elhúzódott. A szervezőmunkából oroszlánrész hárult Pauler Gyulára (1841–1903), aki 1870-ben lett az MTA tagja. Pauler magasan kvalifikált értelmiségi családból származott. Apja, Pauler Tivadar neves büntetőjogász, egyetemi tanár, 1850-ben Toldy Ferenc és mások mellett az *Új Magyar Múzeum* egyik megindítója, 1858-tól az akadémia rendes tagja, az 1860-as évek elején az egyetem rektora, majd a kiegyezés után másfél évtizeden át képviselő és igazságügy-miniszter volt. Pauler Gyula maga is jogot tanult, ügyvéd lett, és 30 éves koráig kevés jelét adta történelem iránti érdeklődésének. Akadémiai előadása viszont, melyet a pozitívizmus jelentőségéről tartott, a pályamódosítás kezdetét jelezte. Szórványos utalások után ezzel az eszmei áramlattal érdemben ő foglalkozott először 1871-es székfoglalójában.

A pozitívizmus korszakos jelentőségét a történetírás szempontjából Pauler abban látta, hogy Comte és társai megtalálták azt a „*helyes módszert, mely nélkül a legnagyobb lángelmék is hasztalan bolyonganak az események tömkelegében*”, és amely lehetővé teszi, hogy „*többé vagy kevésbé tanulságos, unalmas vagy mulattató olvasmányból*” a történelem végre „*valódi tudománnyá*” válhat. Ez a „*helyes módszer*” nem más, mint a természettudományokból ismert megfigyelések sorozatán alapuló indukció, amely az emberek világában látszólag uralkodó „*összefüggéstelen chaos*”-ban is törvényszerűségekhez lesz képes eljutni. Azt, hogy az emberi világ minden szempontból azonos lenne a fizikai világgal, Pauler nem gondolta. A történelemben érvényesülő „*szükségképiség*” mellett ugyanis – írta – mindig számításba kell venni azt, „*mit individuális szabadságnak nevezünk*”, vagyis az emberi akaratot. Ám végső soron még az „*emberi lélek*” is „*physikai külső jelekben, anyagi*

módon nyilvánul” meg. Ezért a „főelv” az, hogy „a történelem is csak *physicali* tünemény, mint az egyének élete, s ha egyáltalán feltehető valami, feltehető az, hogy a történelem menetét is változatlan törvények szabályozzák. E törvényeknek kikutatása valódi czélja a tudománynak.”

Ahhoz, hogy e törvényekhez az indukció módszerét alkalmazva eljussunk – érvelt Pauler –, a történésznek amennyire csak lehet, meg kell szabadulnia előítéleteitől, s a természettudóshoz hasonlóan „a jelen behatásaitól, politikai, vallási elfogultságtól” mentesen és több szempontból kell tárgyához közelíteni. „Úton-útfélen halljuk említeni, hogy ezen vagy azon történeti munkát valódi szabadelvű szellem lengi át, holott szabadelvű vagy nem szabadelvű *mathesis* vagy *phiscaról* még sohasem hallott senki sem beszélni”. Ez tehát nem helyes. Nem engedhetünk annak sem, ami „nemzeti hiúságunknak hízeleg”. Elfogadhatatlan „honfoglaló őseink vadságát elsímítani, szépíteni”, és hiba Kálmánt „a felvilágosodás csodájának” beállítani. A magyar történelem elfogult megközelítésére – emelte ki helyesen – különösen a Mohács utáni kétszáz év történetének eltérő interpretálásai szolgálnak flagrans példakkal. „Olvassuk csak a munkákat, melyek Thököly Imre életével foglalkoznak; ugyanegy emberről a legkülönbözőbb dolgokat fogjuk találni, anélkül, hogy az egyik vagy másikat szándékos hazugsággal vagy hamisítással kellene vádolni, mert a hiba az alacsony, egyoldalú szempontnak következménye”. A pozitívizmus „nagy haszna” tehát abban áll, hogy „olyan pontokat nyújt, melyek az eddigieknél mélyebben hagynak az események lényegébe pillantani, s ha nem is egészen függetlenek, de mégis függetlenebbek individualis velleitasoktól”.

A pozitívista történetkutató másik jellemzője a tényszerűség a spekulációval, az „elbeszélés” az „okoskodással”, és az „előadói tiszt” a „bírói tiszttel” szemben. Pauler további fontos szempontja a „felszínen tapogatózó” politikai történetírás („uralkodók családi eseményei”, „udvari pletykák és ünnepélyek”, „státusokmányok és hiábavaló ütközetek”) meghaladása, vagyis a „nemzetgazdasági, tudományos és vallásos tényezők” fokozottabb figyelembe vétele volt.<sup>2</sup> Ezzel a rövidesen kibontakozó művelődéstörténeti iskola témaválasztásait előlegezte.

A pozitívizmus jelentőségének fel- és elismerése ellenére Pauler egyetlen olyan munkát sem írt, amely elméleti szempontból pozitivistának lenne nevezhető, s akár a legkisebb mértékben is hasonlítható lenne Buckle vagy Taine szociológiai szempontokat érvényesítő, valamint törvényeket és törvényszerűségeket kereső attitűdjéhez. A pozitívizmus elveiből egyedül a szenttelen, érzelem nélküli és az ítéletalkotást kerülő deskriptív előadásmódot valósította meg, ami jóval közelebb állt Leopold von Ranke történetírói ethoszához, mint a pozitivisták metodológiájához. Két jelentős munkájában – egyiket a Wesselényi-féle összeesküvésről, másikat a „magyar nemzet” Árpádkori történetéről írta – egyaránt arra törekedett, hogy a „subjektív okoskodásokat” elkerülve „a tények maguk beszéljenek”. A történész feladatának ennek

2 PAULER Gyula: A pozitívizmus hatásáról a történetírára I–II. In: Századok 1871. 527–545. o. és 624–641. o.



megfelelően nem az oknyomozást és az elemzést, hanem az elbeszélést tartotta.<sup>3</sup> Ezért teljes mértékben igazat adhatunk halála utáni méltatójának, Károlyi Árpádnak, aki szerint Pauler valójában „*Rankénak volt akaratlan tanítványa*”, s a „*gyakorlati történetírás terén, különösen idősb korában, csak egyes szempontoknál, egyes elvi kérdéseknél követte Comte-ot, mint a minők az elővélemény kiküszöbölése, a fokozatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének és társadalmi érdemeinek értékelése*”.<sup>4</sup> Ebből adódik, hogy az Árpádkorról írott magisztrális munkájában (*A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*. I-II. köt., 1893) Pauler nem a koncepcióteremtés, hanem az eseménytörténet rekonstruálása és a genealógia tisztázása terén nyújtott maradandót.

A magyar kormány ezt a jogászból lett történészt nevezte ki 1874-ben az *Archivum Regni* igazgatójává. Ezzel egyidejűleg őt kérték fel arra is, hogy a külföldi országos levéltárak rendszerének és működésüknek a tanulmányozása alapján vesse meg az alapját egy magyar Országos Levéltárnak, amelynek 1875-ben első igazgatója lett. Pauler 1875 márciusában számolt be a belügyminiszternek külföldi tapasztalatairól. Koncepcióját, melynek lényege egy alapvetően tudományos feladatokat ellátó országos hatáskörű intézmény létrehozása volt, a kormány elfogadta. A következő években Pauler így sikeresen törekedett arra, hogy az egyesített részlevéltáraktól örökölt, csak iratkezelésre alkalmas személyzetet tudományos képzettségű tisztviselői gárdával váltsa fel. 1882-ben 22, 1902-ben 24 fő dolgozott az intézményben. A hierarchia csúcsán főigazgatóként haláláig Pauler Gyula állt. Utána következett 3 osztályfőnök, fél tucat fogalmazó, 1 főtiszt, fél tucat kezelő, s végül 4-5 szolga. Az osztályfőnököknek és a fogalmazóknak „történelmi és diplomáciai” szakképzettséggel vagy jogi-és államtudományi végzettséggel kellett rendelkezniük, s a feltételnek szabott latin mellett kívánatos volt a „hazában divatozó különféle nyelvek” ismerete is. A kezelők számára külön szakvizsga letételét írták elő.

Az iratmegőrzés mellett a kutatás szolgálatába állított, sőt saját kutatásokkal is foglalkozó Országos Levéltár több ezer iratfolyóméternyi anyagát kezdetben az Országház és az Uri utca közötti kormányzati épületegyüttesben helyezték el. Mai impozáns székházát a Bécsi kapu tér mellett 1913-ban kezdték építeni, amit 1923-ban foglalt el az intézmény. Az őrzött anyag mennyisége erre az időre 15 ezer iratfolyó méter fölé emelkedett. Az intézmény igazgatója Pauler halála után Óváry Lipót, utána Nagy Gyula (1909-től 1913-ig) lett, majd 1913-tól 1933-ig Csánki Dezső állt az intézmény élén. Óváry Lipót és Nagy Gyula nevéhez nem fűződik kiemelkedő történetírói teljesítmény. Csánki Dezső viszont, aki pályáját az intézmény gyakor-

3 PAULER Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664-1671. I–II. köt. Bp., 1876. és úó: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*. I–II. köt. Bp., 1893. Előszó.

4 KÁROLYI Árpád: Emlékbeszéd Pauler Gyula rendes tag fölött. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek*. XV. köt. Bp., 1913. 135–154. o. Idézet a 153. oldalon.

nokaként kezdte, majd 1909-től 1933-ig az Akadémia Történettudományi Bizottságának elnöki posztját is betöltötte, beírta nevét a magyar történetírás történetébe. A *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* iskolapéldája a szintézisalkotástól, sőt az elemzéstől is tartózkodó, ám szikár adatszerűsége miatt ma is használható segédkönyveknek.

Csánki érdemeit növeli, hogy nevéhez fűződik a levéltárosok ma is megjelenő orgánumának, a *Levéltári Közlemények*nek a megindítása 1923-ban. A levéltárosok első saját fóruma, amely a megyei és városi levéltárnokok egyesületi közlönyeként fungált, 1913 és 1916 között jelent meg *Levéltárosok Lapja* címmel. Komáromban adták ki; megjelenését a vidéki törvényhatóságok finanszírozták. Az anyagi nehézségek miatt a háborús években a lap terjedelme csökkent, majd végül megszűnt. A *Levéltári Közlemények* kiadást Csánki Dezső kezdeményezte azzal a céllal, hogy az új szakközlöny a levéltártan mellett a diplomatika, heraldika és genealógia tárgykörében is publikáljon írásokat. Ezzel és különböző kisebb levéltári források közlésével tehermentesítené a *Századokat*, s egyben a háború alatt ugyancsak megszűnt *Történelmi Tár* örökébe is léphetne. A történészek sok más kezdeményezéséhez hasonlóan a kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno ezt is felkarolta. Ennek köszönhető, hogy 1923-tól, amikor az Országos Levéltár a Bécsi kapu tér melletti épületébe beköltözött, a lap meg is jelent. Évente két-két összevont száma látott napvilágot a következő rovatokkal: értekezések, kisebb közlemények, ismertetések, vegyes közlemények. 1932-ig Csánki Dezső szerkesztette, majd egy rövid átmenet után 1935 és 1943 között Szabó István, a levéltár tehetsége munkatársa. Csánki korszakában legnagyobb teret a levéltár- és fond-ismertetéseknek, továbbá a forráspublikációknak és a történeti forrástudományoknak biztosított. Szabó István főszerkesztősége alatt legnagyobb súlyt a levéltártan kapott. A háború utolsó szakaszában a lap anyagi alapjai megrendültek, úgyhogy az 1942–1945-ös évfolyamok egyetlen karcsú kötetben csak a háború után jelentek meg. Ezt egy másik levéltáros és az addigi segéd-szerkesztő, Sinkovics István szerkesztette.

A történetírás szakszerűsödését segítették elő azok a külföldi ösztöndíjak is, amelyeket az 1867 utáni kultuszminiszterek – Eötvös József és Trefort Ágoston – rendszeresítettek különösen tehetséges és már végzett bölcsészek számára az 1870-es évek elejétől kezdve. Az első két történész-ösztöndíjas a csodagyerekként számon tartott Marczali Henrik (1857–1940) volt, aki földrajz-történelem szakon végzett, és már 18 éves korára doktorált, a másik pedig Károlyi Árpád (1853–1940), aki ugyan jogot hallgatott, ám a nagykőrösi gimnáziumban annak idején a befolyásos Szilágyi Sándor tanította történelemre. Mindketten 1875-ben indultak „vándorútra”. Károlyi csak Bécsig jutott, ahol két évig tanult a Theodor Sickel (1826–1908) vezette *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* hallgatójaként. Ez az intézmény 1855-ben alakult, és évfolyamonként 8-10 olyan fiatal szakember továbbképzésével foglalkozott, akik azután egyetemeken, levéltárakban, könyvtárakban és középiskolákban helyezkedtek el. Erőssége a diplomatika, vagyis az oklevéltan volt, amellyel maga

az igazgató is foglalkozott. Károlyi tanulmányainak befejezése után sem tért haza, hanem Bécsben ragadt. Az 1749-ben létrejött *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*nak lett a levéltárosa, majd 1897-től első aligazgatója, s végül 1909-től 1913-as nyugdíjba vonulásáig az igazgatója. Ebben a minőségében egyike lett a Bécsben dolgozó és kutató magyar történészek irányító egyéniségének. Hasonló szerepet töltött be Tallóczy Lajos is, aki viszont a Hofkammerarchiv, vagyis az Udvari Kamarai Levéltár igazgatója volt 1885-től 1916-os haláláig. Az évek folyamán mindketten számos fiatal magyar történész útját egyengették tanácsokkal, ösztöndíjakkal és álláshelyekkel. Közéjük tartozott Takáts Sándor, a török-kor kutatója, s a fiatalabbak közül Szekfű Gyula (1883–1955), Eckhart Ferenc (1885–1957) és Miskolczi Gyula (1892–1962). Idővel közülük többen is Thallóczy vagy Károlyi nyomdokaiba léphettek volna, ám a Monarchia 1918-as felbomlása e tekintetben is új helyzetet teremtett. Szükségessé vált a közös levéltári anyagok szétválasztása, de legalábbis magyar szempontú átvizsgálása. A Magyar Történelmi Társulat által e célból 1920 nyarán kiküldött levéltári misszió (Károlyi, Szekfű, Eckhart) kezdte meg a Bécsi Magyar Történelmi Intézet szervezését, amely az egykori magyar gárdapalota néhány szobájában kezdte meg működését 1920 októberében. Vezetője a reaktivált Károlyi Árpád, helyettese pedig a bécsi állami levéltár egyik magyar levéltárosa, Eckhart Ferenc lett.

Az Országos Levéltár és a bécsi levéltárak mellett szólni kell a vidéki – megyei és városi – levéltárakról is. Ezek anyagainak feltárását és részleges közzétételét a Magyar Történelmi Társulat vállalta magára. Erre a több napos társulati vándorgyűlések keretében került sor. A Történelmi Társulat első vándorgyűlését az elnök, gróf Mikó Imre szűkebb hazájának fővárosában, Kolozsvárott rendezték meg 1868 nyarán, a másodikat pedig Ipolyságon, 1869 szeptemberében. Itt elmondott beszédében Horváth Mihály alelnök a szervezet alapvető feladatának jelölte meg a forrásfeltárást és a kiadási munkába való bekapcsolódást.<sup>5</sup> Azért, hogy e céloknak meg tudjanak felelni, minden vándorgyűlés több, 6-12 napig tartott, s néhány előadás meghallgatása mellett az összesereglett tagok legfőbb feladata a helyi levéltár vagy levéltárak elérhető anyagainak az áttanulmányozása, s regeszták, vagyis kivonatok készítése volt. Osztozva külföldi kollégái optimizmusában Horváth úgy gondolta, hogy „*Ha mi ezen levéltári kutatásokat számos éven át folytatjuk; ha az ország külön vidékein létező, kisebb-nagyobb levéltárakat szorgalmasan áttanulmányoztuk, s ezekből nagyobb részben összegyűjtöttük azon adatokat, melyek közmívelődési állapotaink történetének egyes jelzői, s nemzeti életünk nagy kertjének mind meg annyi virágszájai: akkor büszke öntudattal fogjuk érezni, hogy Társulatunk megoldotta feladatainak legfáradtságosabbikát, de egyszersmind legszebbikét s leghasznosabbikát is*”.<sup>6</sup>

A vidéki vándorgyűlések sorozata 1889-ig tartott. Kellő érdeklődés hiányában ezután már csak egy vándorgyűlést tartottak, 1909-ben Liptó megyében. A több mint húsz találkozó alkalmával a társulati tagok 134 helyi levéltárat kutattak át. A Horváth Mihály által felvázolt célt – „*történelmi anyagunk összes kincsének evidenciába állítását*” – természetesen nem érték el, viszont kétségkívül sok értékes forrás-

5 Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde 1869. In: Századok 1869. 513–529. o.

6 Uo. 591. o.

ra bukkantak, s ezek közül sokat közzé is tettek, illetve fel is dolgoztak. A Társulat saját kiadványainak sorát a gróf Zichy család egyik ágának Zsélyen őrzött irataiból összeállított válogatás nyitotta meg (*A Zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*), amelyet Nagy Iván, Thaly Kálmán, Kubinyi Ferenc és mások szerkesztésében 1871-től kezdődően adtak ki. A sorozat 11. kötete 1915-ben, s a 12., az ún. pótkötet 1931-ben látott napvilágot. Szabó Károly szerkesztésében. 1872-től jelent meg a *Székely Oklevéltár*. Ennek a még 1868-ban Kolozsvárott elhatározott vállalkozásnak 1898-ig hét kötete hagyta el a nyomdát.

A magyar levéltárosok részvétele a történetkutatói és az ismeretterjesztő munkába a két világháború között és 1945 után is folytatódott, s a megváltozott körülmények között ma is tart.

## A KECSKEMÉTI KÖZPONTI SZESZFŐZŐ VÁLLALAT 1936. ÉVI BELSŐ ELLENŐRZÉSE

### A pálinkafőzés országos és helyi múltja

„Aki csak a pálinka szót hallja, arca fölvidul, szemében fény csillan, fülében hallja az ital csorranását, a koccintást, nyelve hegyén érzi az aromát, torkán és nyelőcsövén a végigfutó édes vagy szúrós »tüzes vizet«.”<sup>1</sup> – jellemzi szemléletesen Balázs Géza egyetemi tanár Pálinka, a hungarikum című könyvének bevezetőjében honfitársaink többségének viszonyulását a szóban forgó italhoz, amelynek hazai történelme egészen a 14. századig nyúlik vissza. A feljegyzések szerint ugyanis Károly Róbert magyar király felesége, Erzsébet királyné, köszvényét rozmaringos *aqua vitae*-vel gyógyította, amely feltehetően borpárlat volt. Az első szélesebb körben elterjedt magyar kifejezés – a kezdetben csak gabonából és borból készített – égetett szeszes italtra az *égettbor* volt, amely két évszázaddal később jelent meg írott forrásainkban. Maga a *pálinka* szó a szlovák *palenka* kifejezés átvételével 1630-tól található meg nyelvünkben. Az első, biztosan gyümölcs-pálinkára utaló adat pedig 1658-as datálású.<sup>2</sup> A történelmi Magyarországon működő szeszfőzdek pontos számát csak 1850-től, a szeszadó bevezetésének időpontjától ismerjük, ekkor 105 129 főzdet írtak össze, amelyek nagy száma az akkoriban használatos főzőüstök csekély kapacitásával állt összefüggésben.<sup>3</sup> A lepárlás ipari méretűvé válása, az első nagyobb szeszgyárak létrejötte a technológia modernizálódásával, nevezetesen a Gall-féle üstök 19. századi megjelenésével vette kezdetét.<sup>4</sup>

A feudalizmus időszakában Kecskemét tanácsa – más mezővárosok vezető testületeihez hasonlóan – nemcsak a kisebb regálék révén gyarapította a város bevételeit, hanem önálló gazdálkodást is folytatott. Így például, a fennmaradt munkaszer-

1 BALÁZS Géza, 2004. 10. o.

2 Uo. 16–17. o.

3 KIRSCH János, SZABÓ Lóránd, TÓTH-ZSIGA István (szerk.), 1986. 453. o.

4 BALÁZS Géza, 2004. 21. o.

zódések tanulsága szerint, az 1670-es évektől a bormérés melléktermékét, a seprűt saját üzemében dolgoztatta fel, erre a célra külön épületet készíttetett, és pálinkafőzőt alkalmazott.<sup>5</sup> A település lakóinak házilag végzett lepárló tevékenységére már a 18. századi végrendeletekben is több helyen találunk utalást.<sup>6</sup>

## A központi szeszfőző vállalat rövid története 1933-ig

A gyümölcsstermesztés a reformkortól kezdődően Kecskemét mezőgazdaságának egyik igen jól jövedelmező ágazata volt, ezért a termelők érdeke megkívánta, hogy a piac által esetleg fel nem vett gyümölcs jelentős hányadát lepárlás céljára is értékesíthessék.<sup>7</sup> A szeszfőzde létesítésének gondolata már az első világháború előtti időkben felvetődött Kecskeméten, megvalósítására azonban csak a háborús időkben került sor. A város felfolyamodását követően 1917. május 11-én kapta meg az engedélyt a pénzügyminisztertől a központi szeszfőzde létrehozására.<sup>8</sup> Az üzem felállításáról a törvényhatósági bizottság július 31-i közgyűlésén határozott, egyúttal annak céljaira rendelkezésre bocsátotta a sörházlaktanya épületét, amelynek megfelelő átalakítására, a szükséges berendezések és felszerelések beszerzésére bőkezűen fél millió koronát szavazott meg.<sup>9</sup> A szilva, borseprő és szőlőtörköly feldolgozását végző üzem szeptember 1-jén kezdte meg működését, cégbírósági bejegyzése október 30-án történt meg „Kecskemét th. város központi szeszfőzdeje” szöveggel, amely a következő év tavaszától „Kecskemét th. város gyümölcserőltető és központi szeszfőző vállalat” elnevezésre módosult.<sup>10</sup> A miniszter által kiadott engedély kötelezte a központi szeszfőzde vállalkozóját, hogy a Kecskemét város területéről beszállított és szeszfőzésre, valamint szilvaíz készítésére alkalmas összes szilvát, szilvacefrét, szőlőtörkölyt és borseprőt szabott áron, készpénzért megvásárolja és szeszfőzésre, szilvaíz vagy aszalt szilva, a kifőzött szőlőtörkölyt, illetve a borseprőt pedig borkő, takarmány és olaj készítésére használja fel.

Az 1936-os vizsgálati jelentés számsoraiból világosan kitűnik, hogy a város házi kezelésében működő vállalkozás kezdetben igen eredményesen működött. A szeszfőzde nyeresége a zárszámadások adatai szerint 1918-ban meghaladta a 11

5 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.), 2008. 49. o.; IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1985. 339. o.

6 Özv. Dósa Jánosné 1763. július 15-én kelt testamentumában a következőket olvashatjuk: „A boros kamorával egy contignuitásban lévő megtartott és kiszakasztott kis kamorácskát pedig pálinkafőző üstömmel együtt hagyom Baranyi György régi gondviselőmnek hozzám való hűségéért holtáig...”. Közli: Iványosi-Szabó Tibor (összeáll.), 2002. 295. o.

7 Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) IV. 1903/g. Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának iratai. Az Ellenőrző Bizottság iratai (a továbbiakban: IV. 1903/g.). [Az] Ellenőrző Bizottság jelentése Kecskemét th. város gyümölcserőltető és szeszfőző vállalatának vizsgálatáról (a továbbiakban: Jelentés), 3. o.

8 A pálinkagyártási engedélyekre vonatkozóan lásd a m. kir. pénzügyminiszter 58 736/1917., 145 679/II-1926., és 156 500/1931. számú rendeleteit.

9 BKML IV. 1903/a. Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV. 1903/a.). Az 1917. július 31-i közgyűlés jegyzőkönyve. 198–200. o.

10 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 2. o.

ezer, öt évvel később pedig már a 4 millió koronát, amely a pénzromlás ellenére is figyelemre méltó növekedés volt. A pálinka értékesítési lehetőségek szűkülése miatt a megtermelt profit 1928-ra azonban a töredékére esett vissza, amely így nem érte el a kétszáz pengőt sem. A következő évben a társulati adó drasztikus növekedése okozott negatív eredményt a gazdálkodásban. A kibontakozó gazdasági válság következtében, 1931-ben a szeszfőzde vesztesége pedig már meghaladta a 30 ezer koronát. A három egymást követő veszteséges év után a szintén nehéz gazdasági helyzetben lévő város a szeszfőzdet illetően válaszüti elé érkezett. A gyümölcsstermelők érdekeire tekintettel az illetékes körök végül az üzem bezárása helyett annak bérbeadásáról döntöttek. A bérfőzési szerződés megkötésére az eredményes tárgyalásokat követően 1931. augusztus 4-én a Sigmund Testvérek utóda Neumann Gyula nevű szegedi céggel került sor. A kontraktus értelmében a vállalkozó a termelt szilvapálinka 2,5, a törköly 3,5%-át köteles volt a város részére készpénzben vagy természetben megtéríteni. A többi haszon ezen felül ugyan a bérfőzöt illette, de emellett a termelési és fenntartási költségek is a céget terhelték. Ez a megállapodás két évig, 1933. augusztus 31-ig volt hatályban. Kecskemét városa az év szeptember 1-jétől alkalmaztatási szerződés keretében Führer Izidort bízta meg az üzem kereskedelmi vezetésével.

### **Kecskemét város üzemének és intézményeinek ellenőrzése (1936–1937)**

Kiss Endre polgármester a városi üzemek és intézmények gazdálkodásának átfogó vizsgálata érdekében 1936. március 1-jével egy négyfős ellenőrző bizottságot hívott életre, amely a rábízott feladatokat végül csak részben tudta elvégezni, ugyanis fedezet hiányában 1937. március 31-ével további intézkedésig a testület működését felfüggesztették.<sup>11</sup> A rendelkezésre álló idő csupán a városi villamosmű, a téglagyár, a közkórház, a gazdasági gőzmalom fürdőjének, valamint a szeszfőzde működésének az ellenőrzésére volt elegendő. Nem került sor a kecskeméti gazdasági vasút, a közvágóhíd, az anyagraktár, a fertőtlenítő telep, a vegyvizsgáló, a köztisztasági üzem, a hordójelző hivatal, a szikrai szőlőtelep, a városi gazdaság, az erdészet, a kertészet, a városi könyvtár, a városi tűzoltóság, a házi fuvarozás, a javadalmi hivatal és az idegenforgalmi hivatal átvizsgálására.<sup>12</sup> Annak ellenére azonban, hogy a munka végül torzóban maradt, a bizottság tevékenységének 13 hónapját eredményesnek értékelhetjük, ezt jelzi az elkészült közel nyolcszáz oldalnyi jelentés is,

11 Az Ellenőrző Bizottságot a 912/1936. számú polgármesteri határozat alapján alakították meg. Tagjai: Bodor József nyugalmazott bankfőnök vezető-szakértő, dr. Váry István ügyvéd és dr. Vujovich Ferenc malomtulajdonos törvényhatósági bizottsági tagok, valamint dr. Sahin Tóth István, a háztartási számvetőség számtisztje voltak.; BKML IV. 1908/b. Kecskemét Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok (a továbbiakban: IV. 1908/b.). A 821/1939-es alapszámú irathoz tartozó 10 663/1937-es iktatószámú irat.

12 Uo.



amelyből másfélszáz csak a szeszfőzdével kapcsolatos.<sup>13</sup> E vizsgálati anyagok, valamint a közgyűlési jegyzőkönyvek és a közigazgatási iratok révén viszonylag pontos képet kaphatunk az üzem mindennapjairól.

## A szeszfőzde vizsgálatáról készült jelentés részletes megállapításai

Több hónapos munkájuk során a belső ellenőrök mindenekelőtt a Führer Izidorról kötött alkalmaztatási szerződés előírásainak érvényesülését vizsgálták tételesen. A megállapodás rögzítette, hogy a szeszfőzde működéséhez szükséges pénzügyi forrásokat Führer Izidornak kell biztosítania. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a város vezetősége már a szerződés megkötésekor tisztában volt azzal, hogy Führer nem rendelkezik elegendő saját tőkével, így már kezdettől fogva a zárt raktárakban elhelyezett pálinkakészleteire megállapított jelzálog hitelkeret segítségével működtette a vállalkozást.<sup>14</sup> Az ellenőrzési jegyzőkönyv ennek a kérdésnek a taglalására a későbbiekben még röviden visszatért: „*A szeszfőzde szempontjából Führer hibája, jobban mondván szerencsétlensége, hogy megfelelő saját tőkével nem rendelkezik. [...] Az üzleti forgótőkét részben rokonaitól, részben más oldalú összeköttetéseitől mindig elő tudja teremteni, s így az üzlet vitelében fennakadás aligha fog bekövetkezni.*”<sup>15</sup>

A szerződés kimondta, hogy Führer a pálinkafőzés után járó részesedést a városnak az üzleti eredményre való tekintet nélkül köteles mindenkor megfizetni, amely a törkölyseprő, a szilva, a barack és más gyümölcs-pálinkák estén 3, a borpárlat, illetve a bérfőzés esetén 2%-ot tett ki természetben vagy pénzben kiegyenlítve. A vizsgálatot végzők elismerték, hogy Führer e kötelességének eleget tesz ugyan, de felrötták neki a teljesítés késedelmességét. A bizottság számításai szerint Führer hátralékának összege megközelítette a 11 ezer pengőt.<sup>16</sup> Az ellenőrök végül szorgalmazták, hogy Führer a várost illető részesedést a tartozások további felhalmozódásának elkerülése miatt havonta fizesse be, illetve szolgáltatassa be a javadalmi hivatalnak.<sup>17</sup> A jelentés sürgette az üzem adó- és egyéb köztartozásainak mielőbbi kiegyenlítését is, amelynek együttes összege elérte a 13 ezer pengőt.<sup>18</sup>

13 Magyary Zoltán racionalizálási kormánybiztos az elkészült és a részére megküldött jelentések áttekintése után a bizottság tevékenységét 1936. augusztus 29-én kelt levelében így méltatta a polgármesternek: „*Igazán szép a helyi bizottság munkája és méltán vagy büszke rá. [...] csodálkozunk ma azon, hogy elődeink, hogyan tudtak ilyen ténybeli exakt tájékozottság nélkül megtenni. És mégis milyen nehéz oda eljutni, hogy ez a módszer általánossá váljon...*”; A szeszfőzde ellenőrzése 1936. augusztus 27. és október 9. között zajlott. BKML IV. 1908/b. A 821/1939-es alapszámú irathoz tartozó 10 663/1937-es iktatószámú irat.

14 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 8–9. o.

15 Uo. 78. o.

16 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 21. o. Führer készpénztartozása 8752,04 pengőt, az elmaradt természetbeni beszolgáltatások pénzbeli értéke pedig 1958,24 pengőt tett ki. Az előbbi tétel tartalmazta a Neumann-féle szerződés idejéből fennálló 4425,27 pengőnyi hátralékot is, amelyért az alkalmaztatási szerződés alapján az új üzemeltető teljes helytállással tartozott. Ennek kiegyenlítésére azonban nem került sor, mert Führer annak számos tételét vitatta.

17 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 9. o., 17–22. o., 27. o.

18 Uo. 26. o.

A kontraktus előírásként fogalmazta meg az üzemeltető számára a gyár épületeinek, raktárainak és berendezéseinek állandó jó karban és üzemkész állapotban történő tartását, bár azok már átadásuk idején sem voltak kifogástalan állagúak. A jelentés ezzel kapcsolatban leszögezte: Fühler Izidor anyagi lehetőségeihez mérten nagy hangsúlyt fektet az állagmegóvásra, de ennek mértékét tovább kellene fokoznia.<sup>19</sup> A bizottság kalkulációja alapján Fühler Izidor infrastruktúrafejlesztésre – leszerződtetése óta – körülbelül 25 ezer pengőnyi összeget fordított.<sup>20</sup>

A város igyekezett tekintettel lenni a termelők érdekeire, ezért a szeszfőzde gyümölcsfelvásárlási árait a megegyezésben garanciákhoz kötötte. Így Fühler ennek megfelelően az előre lekötött és kifogástalan barackért 15, a leszerződött, de rosszabb minőségű, valamint a szabadon vásárolt barackért 5 és 10 pengő között fizetett métermázsánként. A jelentés készítői e passzus érvényesülésénél mindent rendben találtak, sőt megjegyezték azt is, hogy a kecskeméti üzem nagyobb összegért vásárolta fel az alapanyagokat, mint a szomszédos Nagykőrös, Újkécske és Cegléd szeszfőzdéi, ezzel kedvezően befolyásolva a pálinkafőzésre alkalmas gyümölcs árát.<sup>21</sup>

Fühler Izidor beosztását tekintve kereskedelmi vezetőként látta el az üzem irányítását, amelyhez azonban a másik fél nem biztosított cégvezetői jogosultságokat a részére. A vállalat nevében csak a cégbíróságon bejegyzett személyek, így köztük a polgármester vagy a helyettese járhatott volna el jogszerűen. A gyakorlatban azonban Fühler volt az, aki a cég kereskedelmi levelezését szignózta, amelyre a gyors üzletvitel miatt szükség is volt. Az ellenőrök természetesen érzékelték az e téren fennálló ellentmondásokat, ezért javasolták a cégjegyzés kérdésének újrendezését.<sup>22</sup> A vizsgálat során fény derült arra is, hogy a vállalat levelezése során, valamint a forgalomba hozott palackok feliratánál egyaránt a korábbi cégszöveget alkalmazza helytelenül, ezért a bizottság indítványozta a cégjegyzék ennek megfelelő módon történő módosítását is.<sup>23</sup>

A megállapodás rögzítette, hogy a gyár működtetéséhez szükséges munkaerőről saját költségére az üzemeltető köteles gondoskodni, amely még kiegészült azzal, hogy tisztviselők alkalmazása csak polgármesteri hozzájárulással lehetséges. E pont vizsgálata kapcsán a bizottság részletesen áttekintette az üzem személyi állományát is, így arról részletes adatokkal rendelkezünk. A kereskedelmi vezetőt az üzletvitelben, a könyvelésben és az ellenőrzésben egy helyettes segítette, az üzletvezetői feladatokat napidíjasként egy másik alkalmazott látta el. Az egyetlen tisztviselői státusban dolgozó női munkatárs levelezési, könyvelési és pénztárnoki munkákat végzett, utóbbi tevékenységét – az ellenőrök javaslatára – a vizsgálat időszakában próbaidősként már egy másik hölgy végezte. A jelentésből kiderül, hogy a cégnél Fühler Izidor testvérbátyjai, Jenő és Menyhért is segédkeztek kisegítőként. Fenti

19 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 10. o., 27. o.

20 Uo. 23. o.

21 Uo. 16–17. o. A szilva és a hullott alma átvételi ára 2,5 és 3 pengő között mozgott.

22 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 25. o.

23 Uo. 53–54. o.

személyeken túl további 16 állandó munkása is volt az üzemnek, akik a kazánkezelői, fűtői, raktári, üstkezelői, kifutói, mérési, valamint takarítói munkaköröket töltötték be.<sup>24</sup> A szerződés végül kimondta azt is, ha az üzemben tartó elvégzi a szeszfőzde gőzfűtésre történő átalakítását, akkor a kontraktus időbeli érvényessége 1939. szeptember 1-jéhez képest további két évvel meghosszabbodik. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a fenti munkálatok elvégzése megtörtént, de amint azt majd később látni fogjuk e tekintetben Kecskemét városa részéről történt szerződésszegés.<sup>25</sup>

Fentiekén túl a bizottság komoly gondossággal végezte el a rábizott leltározási feladatokat is, amely a berendezések és a felszerelések számba vételén kívül kiterjedt a telepi építményekre és helyiségekre, valamint a nyersanyagokra és a készáru készletekre is. Az iroda, a lakatosműhely, a pince és az üzem ingóságaiban mutatkozott ugyan némi hiányt, de ez inkább az amortizációval, mintsem a hanyag kezeléssel állt összefüggésben. Így például az 1933-as átadási leltárban szereplő 190 darab hordó legtöbbje a vizsgálat időpontjára már használhatatlan állapotba került, ezeket mintegy 80 darab új hordó beszerzésével volt kénytelen pótolni Führer Izidor.<sup>26</sup> A jelentés leltári fejezete ezenkívül a szeszfőzde területén fekvő ingatlanok (fő-, üzemi épület, raktárak, kazánház, vegyes építmények) állapotáról is helyzetképet adott, valamint részletesen számba vette érték és mennyiség szerint a pálinkafőzésre megvásárolt gyümölcs-, illetve az elkészült pálinkakontingenseket. E szerint a telepen az ellenőrzés időpontjában közel 100 ezer pengő értékű barackot, almát, epret, szilvát, meggyet és cseresznyét tároltak, amely azonban magában foglalta az üzemmel bérfőzést végeztető Braun Testvérek Rt.<sup>27</sup>, a Zwack József és Társai<sup>28</sup>, valamint a Hazai Likörgyár<sup>29</sup> készleteit is. Ami pedig a pálinkát illeti: a szabad és a zárolt raktárban elhelyezett párlatok értéke meghaladta a 60 ezer pengőt.<sup>30</sup>

A szeszfőzde könyvelésének ellenőrzésével foglalkozó fejezet alapvetésként szögezte le, hogy a vizsgálat elsősorban annak megállapítására terjedt ki, hogy Führer Izidor mennyiben teljesítette a várossal szemben a szerződésben lefektetett

24 BKML IV. 1903/g. 13–14. o., 52–53. o. Az üzem alkalmazottairól és állandó munkásairól szóló kimutatást lásd az 1. sz. mellékletben!

25 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 10–11. o. A jelentésből kiderül, hogy a gőzfűtésre történő átalakítás költségeinek összege meghaladta a 18 ezer koronát, amelynek egyes tételeit részletesen is felsorolja a jegyzőkönyv.

26 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 31. o. A központi szeszfőzde üzemi berendezéseinek leltárát – mint szakmatörténeti érdekességet – lásd a 2. sz. mellékletben!

27 A Braun Likörgyárat Braun Lajos alapította 1839-ben, Budapesten, majd fiai lettek a tulajdonosok, így lett Braun Testvérek a cég neve. A későbbi leszármazott, Braun Géza ötletéből született meg a ma is közkedvelt, könnyű, narancsos ízű, gyógynövénypárlatból készült likőr, a Szent Hubertus, a vadászok védőszentjéről elnevezett klasszikus magyar likőr.

28 A Zwack-féle likörgyárat 1866-ban közkereseti társaságként jegyezték be, de a céget 1840-ben alapították. A család világhírű termékét, az Unicumot 1790-ben alkotta meg Zwack József, II. József császár udvari orvosa.

29 A Hazai Likőr-, Rum- és Szeszárugyár Részvénytársaságot 1910-ben alapították. A bécsi nagytőkés Léderer-csoport által életre hívott cég tevékenységi köre nemcsak a likőripari termékek előállítására és forgalmazására terjedt ki, hanem a minisztérium által engedélyezett finomszesz forgalmazására is.

30 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 37–44. o.

kötelezettségeit. Ennek kapcsán a bizottság megfogalmazta, hogy a megállapodás szerint az üzemeltető köteles gondoskodni a szeszfőzde működtetéséhez szükséges tőkéről, annak könyvelési nyilvántartása viszont már Führer magánügyének tekinthető. Annál is inkább, hiszen a városnak a pálinkafőzésből eredő haszonrészesedése a pénzügyi hatóság főzési lajstromából könnyen és pontosan megállapítható. A bizottság mindezek ellenére mégis szükségesnek ítélte a számszaki ellenőrzést. Így az 1933/34-es üzleti év könyvelése tüzetesen, a következő két esztendő pedig „nagy általánosságban”, illetve szűrőpróbaszerűen került górcső alá.<sup>31</sup>

A szeszfőzde a Braun Testvérek Rt.-vel 1936 nyarán ötéves időtartamra egy értékesítési szerződést kötött, amely szintén az átfogó vizsgálat tárgyát képezte. A szóban forgó megegyezés lényegében a palackozott barackpálinka belföldi forgalomba hozatalának kizárólagos jogosultságával ruházta fel a fővárosi céget. A szeszfőzdet azonban megillette az a jog, hogy a kecskeméti italmérőknek és a közvetlen fogyasztóknak palackozott barackpálinkát adjon el, szabott áron. Az üzem emellett jogosult volt évenként legfeljebb három abszolút hektóliternyi barackpálinka mennyiséget a Kecskeméti Idegenforgalmi Hivatal útján, Bugacon, palackozott formában is értékesíteni. A megállapodás természetesen nem érintette a szeszfőzde és a nem palackozott pálinka belföldi és a teljes külföldi forgalomba hozatalához fűződő jogait. A szerződés megkötésének okait a jelentés így összegezte: a kecskeméti barackpálinka országos forgalmazása nem nehéz, hanem csak drága feladat. Az utazóügynökök alkalmazásának rezsiköltsége, a viszonteladóknak nyújtandó áruhiteltek mind-mind olyan tételek, amelyek finanszírozására csak egy ismert tőkeerős cég képes. Ezért a belföldi terjesztésre a központi szeszfőzde elégtelen pénzügyi forrásai miatt nem is vállalkozhatott. Fentiek fényében felmerülhet a kérdés – írta a jelentés – miszerint a város közvetlenül miért nem a Braun Testvérek Rt.-nek adta bérbe a szeszfőzdet.<sup>32</sup>

A bizottság jelentésében – mint fogalmazott – az ellenőrzés alaposága érdekében röviden kitért a vizsgált üzem pálinkagyártási és -előállítási folyamatainak ismertetésére is, előtérbe helyezve a cég legmárkásabb cikkét, a barackpálinkát. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a vállalat, a termék hírnevének megőrzése érdekében, a gyümölcsbeszerzés során alapanyagként csak egészséges barackot vásárolt fel, amelyet még az átvételt követően is szortíroztak. Cefrőzés előtt a barackok egy részéből a magvakat eltávolították, másik részükben viszont bennhagyták a magokat azok zamattartalma miatt. Az ily módon előkészített barackot ezt követően alaposan kitisztított hordókba vagy cementkamrákba helyezték. A gyümölcs erjedésének gyorsítására a vállalat egy külön erre a célra kitenyésztett gombafajtát alkalmazott. A megfelelően kierjedt sárréteggel zárták le légmentesen, amelyet a főzés során rézüstbe helyeztek. A főzés alatt kivált alkoholpára a hűtőhengerbe kerülve csapódott le és vált cseppfolyóssá. Az így létrehozott alszeszt kéziszivattyú segítsé-

31 BKML IV. 1903/g. 49–71. o.

32 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 47–49. o. A szeszfőzde ezzel egy időben egy bérfőzési szerződést is kötött a Braun céggel, amelyben az üzem vállalta 150 abszolút hektoliter mennyiségű legalább 44% erősségű barackpálinka előállítását.

gével a finomító-készülékbe juttatták, ahol az összes kellemetlen ízű és szagú olaj, illetve melléktermék kiválasztódott. A kész pálinkát először egy tartályba, onnan pedig egy fakádba vagy közvetlenül a hordókba vezették. A finomítás megismétlésére abban az esetben került csak sor, ha a végtermék szeszfokát növelni kívánták. A barackpálinka a hordóban történt egyéves érlelése során szabadult meg karcos és kesernyős ízétől, és nyerte el jellegzetes és közkedvelt finom zamatát, valamint világossárga színét. Az ellenőrzés során a vizsgálatot végzők rábukkantak a szeszfőzde pincéjében egy magasfeszültségű árammal működő készülékre, amelynek segítségével az üzem az érlelési folyamatok idejét néhány hétre le tudta szorítani. Az így előállított pálinkát azonban csak keverésre használta fel a cég.<sup>33</sup>

A lefolytatott vizsgálat alaposágát mutatja az is, hogy a jelentés készítői nemcsak a szeszfőzde üzleti könyveit, a termelés folyamatait tanulmányozták át nagy körültekintéssel, hanem ezen túlmenően is igyekeztek minden olyan háttéradatot beszerezni és beszámolójukban rögzíteni, amely többlet információkkal szolgálhatott az ellenőrzést elrendelő városvezetés számára. Így például a jegyzőkönyvben részletesen olvashatunk Főhrer Izidor üzleti múltjáról is. Ebből kiderül, hogy Főhrer édesapja, Főhrer Miksa a századforduló előtt telepedett le Olaszliszván, ahol vaszszorgalommal, becsülettel szerzett magának jó nevet és biztos egzisztenciát. Foglalkozott terménnyel, szárított borseprővel, borkereskedéssel, de fő üzlete a pálinkafőzés volt, amelybe addig is eredményesen tevékenykedő fiát szintén bevette. Főhrer Izidor fiatal kora ellenére elismert szaktekintély volt, ennek köszönhetően a jól megalapozott cég hamarosan országos hírűvé fejlődött. A pálinkafőzés monopóliumát a húszas évek első felében a Pénzügyminisztérium a központi szeszfőzdekre ruházta át, ezért a vállalkozás kényszerűségből áttért pálinka- és borkereskedelemre, amelyben szintén igen jó eredményeket ért el, így a család vagyona 1924-ben már közel hét milliárd korona körül volt. Nagyjából ebben az időben alapította meg az ifjabbik Főhrer a Gyümölcseszepari és Értékesítő Részvénytársaságot, amelynek érdekkörébe a sóstóhegyi, a nagykállói, az ócsai és az olaszliszvkai központi szeszfőzdek tartoztak. A modernül berendezett üzemek termelvényeit a társaság, mint egyedüli bizományosuk, értékesítette. Egyébként ez az rt. volt az első a pálinkaszakmában, amely váltóra, hitelbe adta el az árut a nagykereskedőknek. 1925-ben FKGY névvel létrejött egy szindikátus, amelynek a Gyümölcseszepari és Értékesítő Részvénytársaság mellett tagja volt a hazai szeszepar másik két nagy monopóliuma a KÉVE és a Fructus is. Az egyesülés működésének első évében infrastruktúrafejlesztésre és nyersanyag-felvásárlásra nagyobb összegű hitelt vett igénybe, amelyért a szindikátus három tagján kívül a Főhrer Miksa és fia cég is kezességet vállalt. A fúzió azonban nem bizonyult sikeresnek, és hamarosan komoly veszteségeket kezdett termelni. Mindezek következtében a Főhrer család mindkét vállalkozása csődbe ment, sőt a helytállási kötelezettségük következtében valamennyi ingatlanukat elárverezték. A bukást követően Főhrer Izidor a sóstóhegyi szeszfőzdehez került vállalatvezetőnek. Itteni pályafutásának végére a vállalat egyik felmondás alatt lévő alkalmazottja által

33 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 71–73. o.

rosszindulatból elkövetett jövedéki kihágás tett pontot. Vétlenségük ellenére a hatóság az egész igazgatóságot, így köztük Führer Izidort is eltiltotta a vállalat további vezetésétől.<sup>34</sup> A jelentés a Führer múltjáról írottakat egy fontos megjegyzéssel zárta: „[Führer] a pálinkaszakmában egyike a legnagyobb szaktekintély[ek]nek és ahogy mondják a vagyon őt annyira nem érdekli mint a hírnév és az alkotni vágyás.”<sup>35</sup>

## A jelentés összefoglaló értékelése

A bizottság jelentésének végén a következő átfogó értékelést adta a szeszfőzde vezetőjének munkájáról: „Führer Izidor feltétlenül rendelkezik mindazon kellékekkel, melyek egy szeszfőzde technikai és üzleti vezetéséhez megkívánatnak. Az alapkövetelményeken túl is kitűnő szakembernek ismertük meg, s egyéni megbízhatósága felől is a legjobb benyomásokat szereztünk. A vizsgálat elején és közben is bármilyen szak- vagy üzleti kérdésben adott felvilágosításait a revízió folyamán dokumentumok igazolták, ami egyéni megbízhatóságára és szavahihetőségére jó fényt vet. A pálinkafőzés legaprólékosabb szakkérdéseinek birtokában, különösen üzleti mozgékonyasága, az adott helyzetek gyors és világos áttekintése és felhasználása, s főleg a barackpálinka érdekében kifejtett szinte amerikai méretű propagandája azok a tényezők, amelyek őt jellemzik.

*A szeszfőzde házi kezelésben is jó barackpálinkát állított elő. Ez a barackpálinka azonban az ország határain kívül teljesen ismeretlen produktum volt. Führer Izidornak kellett jönnie, hogy a barackpálinka országszerte, de különösen külföldön előnyös névre tehesen szert.*<sup>36</sup>

A vizsgálati eredmények ismertetését egy pillanatra megszakítva Führer Izidor marketingtevékenységének illusztrálására elegendő felidézni azt a legismertebb esetet, amikor a walesi herceg 1935 folyamán néhány napot Budapesten töltött. A korabeli újsághírek is tudósítottak arról, hogy a királyi fő rövid itt-tartózkodása során kóstolta és megkedvelte a kecskeméti barackpálinkát.<sup>37</sup> Az elbeszélések szerint Edward a párlat iránti elragadtatásának ekképpen adott kifejezést: „Szódaival jobb mint a whisky, teában jobb mint a rum.” Führer, ügyesen kihasználva a herceg pálinkaimádatát, gondoskodott arról, hogy a trónörökös bárhol is jár-keg a fővárosban, mindenütt hozzájuthasson a nemes italhoz, amelyhez a sajtóbeszámolók szerint alkalmanként sárgabarackot is szervíroztak.<sup>38</sup> Ennek az epizódnak a reklámértéke meglehetősen nagy volt, amit az is bizonyít, hogy a kecskeméti barackpálinka külföldi forgalmazása ekkor vette kezdetét.<sup>39</sup>

34 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 5. számú függelék.

35 Uo.

36 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 77. o.

37 „Ez tetszett legjobban a velszi hercegnek Magyarországon”. Kecskeméti Közlöny, 1935. febr. 27. 1. o.

38 „Csak a kecskeméti Irodenforgalmi Irodától fogadott el ajándékot a velszi herceg és köszönetét, elismerését fejezte ki a küldött barackpálinkáért”. Kecskeméti Közlöny, 1935. febr. 24. 1. o.

39 A jelentés számos külföldi viszontértékesítő céget sorolt fel Bécestől New Yorkig.



A jegyzőkönyvi értékelés végül így zárul: „Amennyire erős oldala a pálinkafőzés technikája és az üzletvitel, annyira gyengéje az adminisztráció. Az e tekintetben mutatózó hiányosságok mind arra vezetendők vissza, hogy minden idejét az üzletvitelre és propagandára fordítja. Erre mutatnak az általunk is konstatált könyvelési és nyilvántartási fogyatékoságok. [...] Führer Izidor rátermettségét, ügyességét és nem lankadó agilitását jellemzik az általa nehéz időkben és más központi szeszfőzdék veszteségével szemben elért – viszonylagos szép – eredményei.”<sup>40</sup>

## Epilógus

A harmincas évek végén meginduló és a magyarországi zsidóságot hátrányosan érintő hazai jogszabály-alkotási dömping negatív hatásai a központi szeszfőzde esetében is éreztették hatásukat. A kecskeméti városi hatóság ugyanis 1939 őszén megvonta a szeszfőzde iparjogosítványát az üzemben tartó Führer Izidortól, annak zsidó származása miatt. A városvezetés azonban egyúttal kártérítés megfizetését is kilátásba helyezte Führer részére, a következő indoklással: „A város jogügyi és pénzügyi bizottsága elismeri, hogy a kecskeméti barackpálinka európai, sőt mondható, világhírre szert tett neve jórészen Führer Izidor propagandamunkájának és ezzel kapcsolatos áldozatkészségének a következménye, és tekintettel továbbá arra, hogy az ő költségén újjáépített városi szeszfőzde az ország legmodernebb szeszfőzdéjének tekinthető, és végül tekintettel arra, hogy az érvényben lévő jogszabály és bírói gyakorlat értelmében szerződés megszűnése esetén a jóhiszemű szerződő féllel szemben az eredeti állapot állítandó helyre, és a város az ily szerződő féllel szemben jogtalanul nem gazdagodhatik...”<sup>41</sup>

Végül a korban igen tekintélyesnek számító 30 000 pengő összegű végkielégítést szavaztak meg a városatyák Führer Izidornak. Más kérdés, hogy a belügyminiszter és a pénzügyminiszter még két évvel később, 1941 novemberében sem tudott dönteni: kifizetheti-e Kecskemét városa Führer Izidornak a 30 000 pengőt.<sup>42</sup>

A város vezetése a háború során erősen megrongálódott és szinte teljesen kiürített üzem igazgatását a korábbiakhoz hasonló feltételekkel 1945. március 1-jétől újra Führer Izidorra bízta.<sup>43</sup>

40 BKML IV. 1903/g. Jelentés, 78., 80. o. A jelentés e helyütt tartalmaz egy kimutatást, amely hazai szeszfőzdek 1935/1936. üzleti évére vonatkozó mérlegeit közli. Az ott felsorolt tizenhárom üzem közül tíz veszteséges esztendőzt zárt, míg a három pozitív eredményt produkáló szeszfőzde nyeresége 45 és 160 pengő között mozgott. Ezzel szemben a Führer Izidor vezette kecskeméti üzem tiszta nyeresége a jelzett időszakban meghaladta az 5 ezer pengőt.

41 KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. In: Századok, 2004. 6. sz. 1294–1295. o.

42 Uo.

43 BKML IV. 1903/a. 1945. július 31-ei közgyűlés jegyzőkönyve.



## Irodalom

BALÁZS Géza

2004 Pálinka, a hungarikum. Budapest.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

1985 A bérek alakulása Kecskeméten a hódoltság utolsó évtizedeiben. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor.) Kecskemét.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (összáll.)

2002 Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767. Kecskemét.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.)

2008 Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból (1633–1700). Kecskemét.

KIRSCH János–SZABÓ Lóránd–TÓTH-ZSIGA István (szerk.)

1986 A magyar élelmiszeripar története. Budapest.

KOVÁCS Ferenc

1948 Jövedelmező kajszi termesztés. Kecskemét.

## Mellékletek

### 1. sz. melléklet

#### Kecskemét th. város gyümölcsértékesítő és központi szeszfőző vállalatának alkalmazottai és állandó munkásai 1936-ban

Alkalmazottak		
Név	Ellátott feladat	Javadalmazás
Klein Gáspár	üzletvitel, könyvelés, ellenőrzés	nincs adat*
Horti István	üzletvezető	4 P (napidíj)
Mandel Irén	könyvelő-levelező	80 P (havidíj)
Habran Sára	pénztárnok	50 P (havidíj)

\* Klein Gáspár a szeszfőzdetől javadalmazást nem kapott, fizetését közvetlenül Führer Izidortól kapta, mint a Führer tulajdonát képező „Bor és szeszbizományos bejegyzett cég” alkalmazottja.

Állandó munkások		
Név	Ellátott feladat	Javadalmazás (napidíj)
Balla Imre	kazánkezelő	3,80 P
Marsa György	fűtő	3,20 P
Jakubek István	munkásfelügyelő	3 P
Bíró Mihály	raktár- és pincemunkás	2,20 P
Szarka Balázs	finomító munkás	3,20 P
Szénási Pál	üstkezelő munkás	2,20 P
Katona István	finomító munkás	2,50 P
Török József	üstkezelő munkás	2,20 P
Gáspár Imre	kifutó	2 P
Tóth Antal	főzdei segítő	2 P
Szabó Pál	főzdei segítő	2 P
Merász Béla	főzdei segítő	2 P
Ungyi Vilmos	főzdei segítő	2 P
Csorba Ferenc	főzdei segítő	2 P
S. Kovács István	mérlegelő	2 P
Tóbi Teréz	takarítónő	1,60 P

## 2. sz. melléklet

### A Szeszfőzde üzemi berendezéseinek leltára

#### Központi Szeszfőzde „D” leltára.

1. Beépített 40 felületű Cronwáll kazán	1 db.
2. Gőzkazánhoz vaskémény	1 “
3. Wortington szivattyú	1 “
4. Gőzsugár szivattyú	1 “
5. A gőzkazántól az összes pároló és finomító készülékekhez vezető gázvezeték	
6. Condens vízvezető és elvezető csövek	
7. Kazánház épület feltetőre 13/5m	
8. 20 hl gőzpárlásra alkalmas finomító rézből, csatlakozó rézcsövekkel	1 “
9. 20 hl rézpároló készülék gőzpárlásra alkalmazva belső forrcső berendezésekkel és csigarendszerrel a pároló készülék sisakjának a felemeléséhez	2 “
10. Finomító és pároló készülékek rézből megfelelő nagyságú condens vízlevezető edényekkel	3 “
11. Pistorius szerkezet rézből az alkohol fok emeléséhez és ehhez csatlakozó vízvezetékkel	2 “
12. 20 hl alszeszgyűjtő edény átalakítási többlete	
13. 15 hl alszeszgyűjtő edény átalakítási többlete a régi anyagból átalakítva	
14. Széntartó szín 10 m hosszú és 7 méter széles	

**ADATOK AZ 1945–1948  
KÖZÖTT MŰKÖDÖTT  
BÁCS-BODROG VÁRMEGYEI  
FÖLDMÍVESSZÖVETKEZETEK  
MEGALAKULÁSÁHOZ**

**Bevezető**

Munkám során a földműves-szövetkezetek 1945 utáni alakulásának körülményeit és főbb jellemzőit figyeltem meg a csonka Bács-Bodrog vármegye területén, amelynek három járásában 29 települése volt.<sup>1</sup> A megyében 31 olyan földműves-szövetkezet alakult a jelzett időszakban, amelyek az igénybevett nagybirtokokból és az elkobzott volksbundista földterületekből, valamint a hozzájuk tartozó ingóságokból alakultak meg. A földműves-szövetkezetek 1945 és 1948 közötti működése során keletkezett iratok nem kerültek a Bács-Kiskun Megyei Levéltár őrizetébe, ezért ezek létrejöttének vizsgálatához levéltári forrásként a földhivatali és a cégbírósági iratok szolgáltak.

Az 1898. évi XXIII. törvénycikk alapján már a 20. század első felében hitel-szövetkezetek, fogyasztási szövetkezetek, tejszövetkezetek és más szövetkezetek is alakultak. Ez a törvény a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről rendelkezett, de lehetővé tette más falusi szövetkezetek alakítását is. A szövetkezetek működését 1945-ig ez a törvény határozta meg.

A szövetkezetek a parasztság érdekérvényesítési szervezetei voltak, de nem a legszegényebb falusi lakosság érdekeit képviselték. A szövetkezetbe belépőknek meghatározott összegű részjegyet kellett vásárolniuk, ezért akinek nem volt vagyona, földje, vagy legalább tehene, nem volt értelme belépnie termelési és fogyasztási szövetkezetekbe, a tejszövetkezetekbe, majd a földműves-szövetkezetekbe.<sup>2</sup> Így például Kelebián a Gyümölcserértékesítő és Központi Szeszfűző Szövetkezetbe belé-

1 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1999. 44. o., 51. o.

2 NAGY József, 2009. 78. o.

pó tag minden megkezdett kataszter hold szőlője vagy gyümölcsöse után legalább egy-egy 500 koronás üzletrészt jegyzett, a Vaskúton alapítottban pedig köteles volt legalább egy-egy 200 000 koronás üzletrészt jegyezni.<sup>3</sup> A tejszövetkezet alaptőkéjét az alakuláskor megállapított üzletrész nagysága képezte: a tagok által jegyzett egy tehén után járó legalább 10 pengő, vagy 5 korona, vagy más összeg.<sup>4</sup> A falusi szegénység 1944 végén és 1945 elején a gazdagabb parasztok érdekképviselőjét látta a szövetkezetekben.

A vidéki Hangya szövetkezetek vezetőségét már 1945 tavaszán igazolási eljárás alá vonták.<sup>5</sup> E szerint, ha az igazolási eljárás után nem maradt igazolt vezetője a szövetkezetnek, akkor a helyi nemzeti bizottság feladata volt a szövetkezet élére ideiglenes vezetőt kinevezni.

Ezek a vidéki Hangya szövetkezetek ügyeiket az Országos Szövetkezeti Központtól függetlenül intézték, és megmaradásukat az is indokolta, hogy a háború után a nem megfelelő kereskedelmi viszonyok miatt ezekre a szövetkezetekre hárult a falusi lakosság ellátása. *„Ebben az időben jelentek meg a terményadóról és a beszolgáltatásról szóló rendeletek, s a termelőknek a meghatározott terménymennyiséget saját falujukban kellett beszolgáltatniuk. A kormány attól tartott, hogy ez a felvásárlás és tárolás a nagy gyakorlattal rendelkező Hangya szövetkezetek kezébe kerül, s ezzel nemcsak nagy nyereségre tesz szert, hanem lehetőség nyílik egyes paraszti rétegek jogtalan előnyben részesítésére is. Így a beszolgáltatott vagy felvásárolt termény tárolását előbb magánkereskedőkre, később a földműves-szövetkezetekre bízták.”*<sup>6</sup>

---

3 A Kelebiai Gyümölcserőltető és Központi Szeszfűző Szövetkezet 1922. 07. 31-én alakult. Igazgatósági tagok: Dr. Scultéty László, Karvázy János, Nittinger István, Irányi Jenő, Bröder Lajos. Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) VII. 1/c. A Bajai Törvényszék iratai. Cégbírósi iratok (a továbbiakban: VII. 1/c.) Ct. 379/1926 (Cg. 61/1924, Ct. I. /VII./ 311).; a Vaskúti Gyümölcserőltető és Központi Szeszfűző Szövetkezet, 1925-ben alakult. BKML VII. 1/c. Ct. 396/1925 (Ct. I. /VII./ 335).

4 A Hercegszántói Tejszövetkezet, mint az “Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ” tagja, 1928. 06. 03-án alakult, alaptőkéjét az egy tehén után legalább 10 pengő üzletrészben állapították meg. A Katymári Tejszövetkezet 1900. 11. 01-jén alakult, újjáalakulása 1920. 12. 10-én volt. Az üzletrész megalakuláskor minden tehén után befizetett 2 korona összegből képződött.

5 A Hangya Szövetkezet jogviszonyainak rendezéséről szóló 6026/1945. KKM sz. rendelete és a 15/1945. ME sz. és az ezt kiegészítő rendeletek alapján.

6 NAGY József, 2009. 80. o.

Bács-Bodrog vármegyében 1945 előtt 19 Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet működött, többségük akkor szűnt meg, amikor beolvadt a helyi földműves-szövetkezetbe.<sup>7</sup>

Bács-Bodrog vármegye 26 településén volt 1945 előtt alakult tejszövetkezet, melyek 1948 és 1953 között szűntek meg.<sup>8</sup> Garán, Madarason és Szeremlén kettő is működött. A háború után 1947-ben csupán egy tejszövetkezet alakult, Mátételkén.

- 7 BKML VII. 1/c. **Baja**, Ct. I. /VII./ 30. lap Ct. 295. **Bácsalmás**, a szövetkezet 1936-ban alakult és 1950-ben szűnt meg. Ct. II. 85–86. lap Ct. 457. **Bácsbokod** (1937), Ct. II. 133. lap Ct. 482. **Csikéria** (1922), Ct. 325/1923 (Ct. I. 188–190), 50075. sz. (257/1949, 436/1949). **Hadikfalva** (1941), Ct. II. 245. lap Ct. 524. (Cg. 126/1943.). **Hercegszántó** (1912), Ct. 392/1925, 50033. sz. (Cg. 1104/1953). **Jánoshalma** (1919), megszűnt 1949. 07. 08-án, beolvadt a Jánoshalmi Földműves-szövetkezetbe. Ct. 303/1920 (Ct. I. 129–131. lap); 50022. sz. (420/1949). **Kelebia** (1921), Ct. 302/1922 (Ct. I. Ct. I. 126–127), 50024. sz., megszűnés: 563/1948, 1051/1953). **Kisszállás** (1920; 1944), Ct. 304. (Ct. I. /VII./ 132). **Madaras** (1918), Ct. 318/1921 (Ct. I. 171–173, 50023. sz. (356/1948, 297/1949). 1949. 02. 23-án beolvadt a helyi földművesszövetkezetbe, Ct. II. 326. lap Ct. 545/1–2., 50038. sz. **Mélykút**, Ct. I. (VII.) 199. **Sükösd** (1920), Ct. II. 180–182. lap Ct. 503, 50025. sz. (372/1949). **Tataháza** (1921), Ct. 295/1922 (Ct. I. 109., Ct. 295/77-1947), 50034. sz. (390/1949, 421/1949), megszűnt 1949. 07. 08-án, mert beolvadt a Tataházi Földművesszövetkezetbe. **Tompa** (1921), megszűnt 1949. 08. 11-én, mert 1949. 02. 21-én beolvadt a Tompai Földművesszövetkezetbe, Ct. 293/1922. Ct. I. 105–107. lap, 50035. sz. (405/1949, 473/1949).
- 8 BKML VII. 1/c. **Bácsalmás** (alakult 1938-ban), Ct. II. 145. lap Ct. 489, 50039. sz. (Cg. 1106/1953, 1160/1953, 1175/1953.). **Bácsbokod**, Ct. II. 119. lap Ct. 475. **Bácsborsód** (1937), megszűnt 1950. 01. 08-án, mert beolvadt a Bácsborsódi Földművesszövetkezetbe, Ct. II. 138. lap Ct. 485, 50089. sz. (227/1950, 588/1950). **Bátmonostor** (1937), Ct. II. 121. lap Ct. 476, 50030 sz. (Cg. 25/1951). **Csávoly** (1936), a szövetkezet 1950. 04. 13-án megszűnt, Ct. II. 96. lap Ct. 464., 50088. sz. (Cg. 23/1951, Cg. 24/1951, Cg. 50/1951). **Csikéria** (1937), Ct. II. 131. lap Ct. 481, 50085. sz. (Ct. 481/1948, Cg. 27/1951, Cg. 43/1951). **Dávod** (1933), megszűnt 1948-ban, Ct. II. 62. lap Ct. 445, Ct. 445. **Érsekcsanád** (1938), szervezeti változások 1947-ben, 1949-ben voltak, 1950-ben beolvadt az Érsekcsanádi Földművesszövetkezetbe, Ct. II. 195. lap Ct. 507, 50026. sz. (232/1950, 544/1950). **Felsőzentiván** (1935). **Gara** (1937), felszámolással megszűnt 1951. 06. 13-án, Ct. II. 79–80. lap Ct. 454, 50019. sz. (Cg. 28/1951). **Gara** (1937), ez a szövetkezet is megszűnt, mert 1950. 01. 06-án beolvadt a Garai Földművesszövetkezetbe, Ct. II. 109–110. lap Ct. 471, 50063. szám. **Hercegszántó** (1928), Ct. II. 1. lap Ct. 419/1–8., Ct. II. 117. lap Ct. 474, Ct. 419. **Jánoshalma** (1933), Ct. 449/1933, Ct. II. 70–71. lap, 50013. sz. (1099/1953, 1171/1953). **Katymár** (1900; 1920; 1936), Ct. 335/1923. (Ct. I. /VII./ 217). Az 1936-ban alakult szövetkezet 1950. 01. 28-án megszűnt, mert beolvadt a Katymári Földművesszövetkezetbe, Ct. II. 98–99. lap Ct. 465, 50083. sz. (56/1950, 119/1950). **Kelebia** (1937), 50053. sz. (Cg. 30/1951), Ct. II. 111. lap Ct. 472. **Kunbaja** (1936), Ct. II. 102. lap Ct. 467, 50082. sz. (236/1950). **Madaras** (1900; 1933), az első: Ct. II. 13. lap Ct. 423, Ct. 423. (Ct. 423/ 1948), a másik esetében az 1950. 01. 15-én illetve az 1950. 04. 26-án tartott közgyűlés döntött a megszűnéséről és a Madarasi Földművesszövetkezetbe való beolvadásáról, Ct. II. 65–66. lap, Ct. 446/1-9. sz., 50049. sz. (237/1950, 593/1950). **Mátételke**, itt a tejszövetkezet. 1947. március 25-én alakult, Ct. II. 395. lap Ct. 568. **Mélykút** (1936), 1948. 02. 05-én döntöttek a Mélykúti Földművesszövetkezetbe való beolvadásról, majd megszűnt 1950. 04. 24-én, Ct. II. 94–95. lap, 50016. sz. (239/1950, 555/1950). **Nagybaracska** (1934), 1950. 01. 24-én beolvadt a Nagybaracscai Földművesszövetkezetbe, majd megszűnt 1950. 01. 31-én, Ct. II. 74–75. lap Ct. 451/1–6., 50015. sz. (240/1950). **Regőce** (1944), Ct. II. 254. lap Ct. 526. **Rém** (1938), megszűnt 1950. 04. 26-án, mert beolvadt a Rémi Földművesszövetkezetbe, Ct. II. 151. lap Ct. 492, Ct. II. 322. lap Ct. 544, 50080. sz. (241/1950). **Sükösd** (1937), felszámolás folytán megszűnt, bejegyezve 1943. június 16-án, Ct. II. 189–190. lap Ct. 505. sz. (Ct. 505/15). **Szeremle** (1902), megszűnés bejegyezve 1953-ban, Ct. II. 15. lap; Ct. 424/1929, 50020. sz. (Cg. 1100/1953,

A vármegyében egyéb szövetkezetek, így általános fogyasztási,<sup>9</sup> mezőgazdasági,<sup>10</sup> gyümölcsértékesítő és szeszfőző,<sup>11</sup> paprikamalom,<sup>12</sup> halászati,<sup>13</sup> állattenyésztő, lótenyésztő,<sup>14</sup> stb. szövetkezetek is működtek.

1945 elején a földnélküli és a kevés földdel rendelkező parasztok a Tiszántúlon a saját soraikból községi bizottságokat alakítottak, és elkezdték az elhagyott nagybirtokok felosztását.<sup>15</sup> Ezzel a földreform végrehajtása már a rendelet életbelépése előtt megindult, ezért rövid időn belül törvényesen is rendezni kellett a kérdést. A földreformot elrendelő 600/1945. ME számú rendeletet a kormány 1945. március 17-én fogadta el, de az csak 1945 őszén emelkedett törvényerőre.<sup>16</sup> Ez elvi lehetőséget adott szövetkezetek alapítására is. Alakultak olyan szövetkezetek, amelyeknek tagjai egyéni tulajdonon alapuló, önálló gazdálkodást szerettek volna folytatni, míg mások, főleg a volt uradalmi cselédek és a mezőgazdasági munkások, a közös munka végzésére, vagy valamilyen művelési ág eredményesebb művelésére spontán hoztak létre ilyeneket, még a földműves-szövetkezetek megalakítása előtt.

Szükségeseknek és hasznosaknak bizonyulhattak ezek az összefogások akkor is, amikor a földműves-szövetkezetek az egykori nagybirtokok gazdasági épületeinek, munkagépeinek közös és a mezőgazdasági munkák szempontjából eredményes felhasználására jöttek létre.<sup>17</sup>

---

Cg. 1176/1953). Az 1937-ben alakult tejszövetkezet végelszámolás folytán megszűnt 1944-ben, Ct. II. 106. lap Ct. 469. (Ct. 469/16 1942, Ct. 469/19. 1944.). **Tataháza** (1937), megszűnt 1950-ben, mert beolvadt a Tataháza Földművesszövetkezetbe, Ct. II. 104. lap Ct. 468/1–7., 50062. sz. (412/1950). **Tompa** (1937), igazgatósági tagok: báró Podmaniczky Attila, Dr. Balogh László és Csernetics Mátyás tompai lakosok, Ct. II. 128. lap Ct. 479. szám. **Vaskút** (1937), 1949. 12. 18-án határozott a közgyűlés a földművesszövetkezetbe való beolvadásról, megszűnt 1950. 01. 24-én, Ct. II. 113. lap Ct. 473/1–4., 50068. sz. (57/1950, 126/1950).

9 Általános Fogyasztási Szövetkezet, **Baja** (alakult 1925-ben), BKML VII. 1/c. Ct. II. 157. lap Ct. 494. (Ct. 494/14/1943); Mezőgazdasági Szövetkezet, **Bácsalmás** (alakult 1939-ben).

10 Aranykalász Mezőgazdasági Szövetkezet. A főktelepet Bácsalmáson 1939. május 3-án jegyezték be. A főtelep Budapesten volt. Az utolsó bejegyzés 1941-ben volt. BKML VII. 1/c. Ct. II. 166. lap Ct. 496.

11 BKML VII. 1/c. Bajavidéki Gyümölcsértékesítő és Központi Szeszfőző Szövetkezet, **Baja** (1916), felszámolás alatt (1924), Ct. 371/1924. Ct. I. 294. lap. Cg. 52/1923, Cg. 49/1924). **Bácsalmás**, Ct. I. /VII./ 184 (Ct. 324). **Jánoshalma**, Ct. I. /VII./ 163. lap. **Csátalja**, Ct. I. 77. lap Ct. 417. **Kelebia** (1922), Ct. 379/1926 (Cg. 61/1924, Ct. I. /VII./ 311). **Vaskút** (1925), Ct. 396/1925 (Ct. I. /VII./ 335).

12 BKML VII. 1/c. Paprikamalom Szövetkezet, Sükösd (1938), megszűnt 1949. 05. 02-án, bejegyezve 1953-ban. Ct. II. 192. lap Ct. 506.; 50073. sz. (284/1949, 431/1949, Cg 903/1953, Cg. 1074/1953).

13 BKML VII. 1/c. **Nagybaracska** (1934), Ferenc-csatornai Halászati Szövetkezet. Ct. II. 288. lap Ct. 535.; 50079. sz. **Baja** és Vidéke Halászati Szövetkezet alakult 1945. 11. 11-én), Ct. II. 275. lap Ct. 532/1–3.; 50059. sz.

14 BKML VII. 1/c. Lótenyésztő szövetkezet: **Regőce** (1939), megszűnt 1943. június 20-án tartott évi rendes közgyűlésen hozott határozat folytán, mert beolvadt a „Német Állattenyésztő és Értékesítő Szövetkezetbe. Ct. II. 238 Ct. 522. Állattenyésztő szövetkezet: **Regőce** (1939), Ct. II. 235. lap Ct. 82, Ct. 521.

15 IZSÁK Lajos, 2005. 62. o.

16 BALÁZS Gábor, 2011. 45. o.

17 Uo. 159. o.



A földreformrendelet végrehajtásában a klasszikus közigazgatási szerveknek csak kiegészítő feladat jutott. A községi elöljáróságok, a főszolgabírók és az alispánok hivatalai a helyiséget, az adminisztratív munkaerőt biztosították, valamint fuvarral és egyéb módon járultak hozzá az új, ún. „népi szervek”, mint a földigénylő és a termelési bizottságok, valamint a földreform végrehajtása céljából létrejött megyei földbirtokrendező tanácsok és a megyei földhivatalok munkájához.<sup>18</sup>

A földreform érdekében végrehajtott országon belüli telepítéseknek az alapját, amelyek sok esetben összefonódtak a német kitelepítéssel és a szlovák–magyar lakosságcsere alapján végrehajtott intézkedésekkel, a földreform-rendelet értelmében elkobozható földek és házak jelentették.<sup>19</sup> Ezek között voltak azok az ingatlanok is, amelyek a kitelepített svábok vagyonát képezték. A Németországba áttelepítettek vagyonának leltározása és átvétele, illetve a Csehszlovákiából áttelepített magyarok gondozása és letelepítése is a megyei földhivatalok telepítési csoportjának hatáskörébe került.<sup>20</sup>

A megyén belüli telepítéseket 1947-ig a megyei földbirtokrendező tanácsok,<sup>21</sup> a csoportos telepítésekkel kapcsolatos feladatokat az Országos Földbirtokrendező Tanács intézte. Az elsőfokú döntési jogkörrel rendelkező községi földigénylő bizottságok feladata<sup>22</sup> a község határában található valamennyi elkobzás vagy megváltás alá kerülő földbirtok összeírása volt. A bizottságok emellett állást foglaltak az elkobzásról vagy a megváltásról, végezték a földigénylők összeírását és az igényjogosultságok elbírálását, közreműködtek az elkobzott és megváltott ingatlanok felosztásában, a földhözjuttatottak ideiglenes birtokba helyezésében, a későbbiek során javaslatot tettek az esetleges kimozdításuk ügyében is, valamint előkészítették a sváb községekből kitelepítettek helyére földjuttatásra jogosult családok áttelepítését is. A földreform végrehajtása során a bizottságok feladata 1945-ben kiegészült a házhely- és közérdekű telekalakítási tervek készítésével, valamint a házhelyigénylők összeírásával. Mindezek mellett a bizottságoknak közre kellett működniük a nagybirtokok fel nem osztható vagyontárgyainak hasznosítására, illetve a termelés, értékesítés és termékfeldolgozás előmozdítására hivatott helyi földműves-szövetkezet megalakításában.<sup>23</sup>

A megyei földhivatalok alapvető feladata a nagybirtokrendszer megszüntetését és a parasztság földhöz juttatását szabályozó, valamint a földosztásról szóló rendeletek szellemében a családi otthon létesítéséhez szükséges házhelyekről, valamint a gazdasági, közegészségügyi, kulturális és egyéb közérdekű intézmények

18 A földreformot elrendelő 600/1945. ME számú rendelet I. végrehajtási utasítása, a 33000/1945. FM számú rendelet 48. §-a a megyei földbirtokrendezési tanácsok mellé, megyei földhivatalokat állított fel, amelyek az Országos Földhivatal (OFH) felügyelete alatt működtek.

19 TÓTH Ágnes, 1993. 53. o.

20 Az 5300/1947. ME számú rendelet a Magyarország és Csehszlovákia közötti lakosságcsere tárgyában létrejött megállapodás (1946. évi XV. tc.) végrehajtására.; Krizsán László, 1960. 29. o.

21 Bács-Bodrog Vármegye Földbirtokrendező Tanácsának iratanyagát az 1947-ben alakított Bács-Bodrog Vármegyei Földhivatal vette át.

22 Alföldi Vilma, Berényi Ildikó (Szerk.), 1985. 171–172.o. A földigénylő bizottságok megszüntetését a 132 000/1947. FM sz. rendelet rendelte el.

23 A 131 000/1945. FM rendelet értelmében.

alapításához szükséges telkekről történő gondoskodás volt, a németek kitelepítése folytán üresen maradt gazdaságok alapulvételével. A megyei földhivatalok feladata volt a földbirtok-rendezési ügyek befejezése is, amelyeknek jelentősége megnőtt, amikor 1947. február 1-jétől, a községi földigénylő bizottságok megszűnése miatt azok feladatait és hatásköreit, valamint a megyei földbirtokrendező tanács hatáskörét is átvették.<sup>24</sup> A vármegye területén a Bács-Bodrog Vármegyei Földhivatal volt illetékes.

## Cégbírósi nyilvántartás

A bajai cégbíróság azon törvényszékek közé tartozott,<sup>25</sup> amely az 1947-ben újraszervezett cégjegyzékben nyilvántartásba vette az 1945-től alakult szövetkezeteket is.<sup>26</sup> A bejegyzés, az alakuló cégek által beküldött iratok alapján történt, amelyek között vannak jegyzőkönyvek az alakuló közgyűlésről, az éves rendes vagy a rendkívüli közgyűlésről, továbbá alapszabályok, tagnévsorok, aláírási címpéldányok, részvény-aláírási ívek, mérlegek, igazgatósági jelentések, igazgatósági ülések jegyzőkönyvei, belépett és kilépő tagok betűsoros kimutatásai, különböző tárgyban kiadott községi bizonyítványok, kézbesítési bizonyítványok, végzés a cégbírósi bejegyzésről, stb.<sup>27</sup> A *Mellékletben* lévő földműves-szövetkezeti adattár a bajai cégbíróság iratai alapján készült, és – a meglévő forrásoktól függően – tartalmazza a szövetkezet működési idejét, alapításának céljait és feladatait, az üzlet rész nagyságát, a szervezeti változások évét, az alapító tagok, vagy az alakuló közgyűlésen megválasztott igazgatósági tagok nevét is.

## A földreform végrehajtása és földműves-szövetkezetek alakulása<sup>28</sup>

A földreform végrehajtása során az elkobzott, vagy kisajátított földek nagysága Bács-Bodrog vármegyében meghaladta a 91 000 holdat. Korábban a gazdaságok összes területe a vármegyében 305 103 kataszteri holdat tett ki, a gazdaságok száma

24 1945. évi VI. tc. „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről.”; A földosztásról szóló 600/1945. ME sz. és a 2400/1945 FM sz. rendelet; Az 1946. évi IX. tc. és az ezeket kiegészítő és módosító törvények és rendeletek; Az 1947. évi V. tc. és a 132 000/1947. FM sz. rendeletek.

25 „A szövetkezet alakulását a bürokrácia is sok esetben nehezítette. Az ország huszonhat törvényszékének fele még nem végzett szövetkezeti cégbejegyzést, sőt több helyen még egyáltalán nem működtek cégbíróságok. Ez jelentős hátrány volt más piaci szereplőkkel szemben, mert így például nem volt joguk a szövetkezeteknek szerződések kötéséhez sem. A földműves-szövetkezetek 40–50 százaléka nem volt még 1947 végén sem jogerős bírósági juttatási határozat birtokában.” BALÁZS Gábor, 2011. 160. o.; SZAKÁCS Sándor, 1971. 224. o.

26 APRÓ Erzsébet, 2010. 11–13. o.

27 APRÓ Erzsébet, 2012. 67–78. o.

28 A cégbírósi iratokban zömében előforduló név: a *földműves-szövetkezet*, de van ahol a *földműves-szövetkezet* változat szerepel. Ezért találkozunk a váltakozó írásmóddal később az adattárban, és az iratokból átvett és idézett szövegben.

pedig 31 366 volt. A földosztás után 1945 nyarán ugyanekkora területen a gazdaságok száma 37 836-ra nőtt.

### **Kimutatás a földreform végrehajtása során Bács-Bodrog vármegyében kisajátított és kiosztásra került földterületekről.<sup>29</sup>**

3860 tulajdonostól elkobzott föld nagysága	29.103 hold
122 tulajdonostól pénz ellenértékében kisajátított föld	38.567 hold
Az államtól (jogi személyek) kisajátított föld	23.750 hold
mindösszesen	91.420 hold.

Kiosztásra került 54.547 hold, és 9390 gazda kapott földet.  
36.873 hold föld nem került kiosztásra.

### **Kimutatás a Bács-Bodrog vármegyei földbirtokok nagyság szerinti megoszlásának változásairól.<sup>30</sup>**

A földreform előtt a gazdaságok száma: 31366 volt,	után a számuk: 37836
A gazdaságok összes területe: 305.103 kh.	után a terület: 305.105 kh.
5 kh-on alul 20147 a gazdaságok száma, 64,25%	utána, 25.574 67,50%
5-25 kh között 8892 , ami 28,35%	10.013 26,40%
25-50 kh között 1.829, ami 5,85%	1829 5%
50-100 kh között 348, ami 1,2%	388 1%
100-200 kh között 80, 0,20%	32 0,10%
200-1000 kh között 34 0,10%	- -
3000 kh-ig 10 és	- -
3000 kh felett 6 gazdaság volt, együtt 0,5%.	- -
Állami birtok - földreform után az összes terület	7,4% = 22.520 kh.
Községi birtok -	2,5% = 8.425 kh.
Kiosztásra még nem került -	2,8% = 8.509 kh.
Összesen a gazdaságok 0,35%-a.	

A földreformrendelet értelmében az igénybe vett nagybirtok fel nem osztható tartozékait a földműves-szövetkezeteknek kellett juttatni. A szövetkezeteket pedig legkésőbb 1945. december 31-éig minden olyan községben meg kellett alakítani, ahol szövetkezeti tulajdonba kerülő rizstelepek és mezőgazdasági ipari üzemek voltak, vagy az egyéni tulajdonba adott mezőgazdasági terület a 300 kataszteri holdat meghaladta. Azokról a területekről volt itt szó, amelyek a földreform során közösségi tulajdonban voltak.<sup>31</sup>

29 BKML VI. 201. A Bács-Bodrog Vármegyei Magyar Királyi Állami Gazdasági Felügyelőség iratai. 402/1945.

30 BKML VI. 201. A Bács-Bodrog Vármegyei Magyar Királyi Állami Gazdasági Felügyelőség iratai. 402/1945.

31 NAGY József, 2009. 80. o.

Az 1945. szeptember végén megjelent 8840/1945. ME számú rendelet értelmében megalakult az Országos Szövetkezeti Tanács, és a két világháború között vagy még régebben alakult szövetkezetek részére a rendelet előírta, hogy 60 napon belül minden működő szövetkezetnek közgyűlést kell tartania az Országos Szövetkezeti Tanács küldöttének részvételével. A szövetkezet addigi igazgatóságának és felügyelő-bizottságának megbízatása pedig a közgyűlés megtartásával megszűnt és újat kellett választani helyettük.

Az Országos Földbirtokrendező Tanács a *földművesszövetkezetek megalakításáról* szóló rendeletet 1945. szeptember 29-én küldte meg Bajára végrehajtás végett a Bács-Bodrog Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsnak.<sup>32</sup> Ezt követően már 1945. október 10-én Mélykúton létrejött a vármegyében az első földműves-szövetkezet, december 22-én pedig Kunbaján is megalakult a szövetkezet. A megye többi településén zömmel 1946-ban alakultak meg a földműves-szövetkezetek: január elején Sükösdön és Nagybaracsán, majd sorban még 24 településen Bajától Vaskútig. Csátalján, Garán és Vaskúton 1947 júniusában *székely földművesszövetkezetek* is alakultak.<sup>33</sup> 1948-ban, pedig már csupán egy földműves-szövetkezet alakult Csikérián, a tagjai által bérelt ingatlanokon.<sup>34</sup>

Az 1945 után alakult földműves-szövetkezeteknél a kitűzött célok és azok megvalósítása érdekében vállalt feladatok felsorolása mellett a cégjegyzékben és az alapszabályokban is csupán azon igénybevett ingatlanok és ingóságok egykori tulajdonosainak nevei olvashatók, amelyeknek a kezelését az állam a földműves-szövetkezetekre bízta. Mindegyik dokumentumban lényegében ugyanaz a sablonszöveg szerepel: „...[a szövetkezet] célja, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse.”; [A szövetkezet] Feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében az igénybevett [...] -féle és az elkobzott [...] birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, szövetkezeti célra juttatott parkot, kastélyt, lakóházat, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa.”

Míg előbb, a földműves-szövetkezetek alakításakor a közösségi tulajdonban lévő ingatlanokról esett szó, ilyenek a gyümölcsösök, szőlők, kastélyok, szeszfőzdék, malmok és más létesítmények, addig itt a szövetkezeti tagok egyéni tulajdonáról, beszerzéséről, értékesítéséről van szó.

Az 1945-ös földreform során számos közösségi tulajdonban lévő vagyontárgy a frissen alakult szövetkezetek tulajdonában került, de a szövetkezetek általában nem akartak a földműves-szövetkezeti hálózatba kerülni. A kormány először 1945. december 31-ét, majd a határidőt meghosszabbítva 1946. december 31-ét, illetve

32 BKML A Bács-Bodrog Vármegyei Földhivatal iratai. Általános iratok. (a továbbiakban: XXIV. 201/a.) 5/1946.

33 BKML VII. 1/c. 12. d. 50006. sz. (623/1950, 1096/1953), 50005. sz. (628/1949, 166/1950), (645/1950, 667/1950).

34 BKML VII. 1/c. 50036. sz.

1947. június 30-át jelölte meg a földműves-szövetkezetekhez való csatlakozás végső időpontjául azzal, „hogy ezen időpont után a nem csatlakozó szövetkezeteket felszámolják, juttatott javaikat pedig elkobozzák.”<sup>35</sup>

Az egy-egy szövetkezet birtokába került ingatlan nagyságáról – a megyei földhivatal tulajdon-átruházással kapcsolatos levelezései és határozatai, illetve a telepfelügyelői jelentések alapján – megállapítható, hogy az igénybevett földterületek esetében nem a teljes birtok került a szövetkezet tulajdonába. Így például az állami tulajdonba került tompai báró Podmaniczky Endréné tulajdonában lévő kastély és tartozékai esetében sem. Ezekből a helyi földműves-szövetkezet csak a 913 hrsz-ú parcellán lévő istálló és gépkocsiszínt, valamint a magtárt magában foglaló épületeket használta raktározás céljára.<sup>36</sup>

Az egy üzletrész névértékét általában 5 és 20 forint között állapították meg 1947-ben, 1945–1946-ban pedig 10 és 100 000 pengőben határozták meg, de volt ahol 345 000 pengőben, sőt Kelebián 100 millió pengőben.<sup>37</sup> A Bajai Földműves-szövetkezet „5 milliárd milpengő = 5 kg. búza” összegben állapította meg az egy üzletrész névértékét, amit az 1947 októberi közgyűlésén 10 Ft-ra módosítottak.<sup>38</sup>

Az 1947 decemberi telepfelügyelői jelentésekből némi információt még ki lehet olvasni a földműves-szövetkezetekre vonatkozóan, így a katymári és a madarasi földműves-szövetkezetek kapcsán a beszámolók arról tudósítottak, hogy „tőke hiányában gyengén” működtek, az 1948 januári és februári telepfelügyelői jelentésekben<sup>39</sup> már nincsenek földműves-szövetkezetekre vonatkozó adatok. Bács-Bodrog vármegye területén 1948-ig a 29 településen legalább egy földműves-szövetkezet alakult, összesen pedig 31-et jegyeztek be a cégbíróságon. Ezzel a szövetkezetek nagy részének ténykedése be is fejeződött.

## Összegzés

A két világháború között Magyarországon széles szövetkezeti hálózat épült ki. Ezek irányításában általában a falvak vagyosabb lakosai vettek részt. Ezekben a szövetkezetekben a háború utáni új rendszer nem bízott meg, és velük szemben a szegény-paraszti irányítású földműves-szövetkezeteket támogatta. A gazdaságilag lerombolt országban a termelés megszervezése volt a fő feladat, de a földműves-szövetkezetek megalakulása elhúzódott. Ennek egyik oka a célok tisztázatlansága volt, ugyanis a

35 NAGY József, 2009. 83. o.

36 BKML XXIV. 201/a. 13668/1949. Tompa községben lévő Podmaniczky-féle kastély felhasználása. Benne: 8771/1947, 11027/1947. Határozat 1947. november 5. 11027/1947. II. sz. melléklet = Jegyzőkönyv 1947. ápr.10. Podmaniczky Endréné tulajdonát képezett kastély és tartozékai birtokbavétele. II. pont alatt: Az ingatlan részletes helyrajzi leírása. 1-10. sorszám alatt. III. pont alatt: Az ingatlan állapotának részletes leírása. IV. A kastély használhatóság tétele. V. A kastély és tartozékainak jelenlegi használata.

37 BKML VII. 1/c. 50090. sz.; 50056. sz.; 50.048. sz.; 50012. sz.

38 BKML VII. 1/c. Ct. II. 381. lap Ct. 562.; 50042. sz.

39 BKML XXIV. 201/a. 4299/1947. Benne 2107/1948. számon a február havi helyzetjelentés, a 2148/1948. szám alatt a január havi helyzetjelentés.

szövetkezés gondolatát a legszegényebb falusi rétegek szorgalmazták, a birtokos parasztok inkább várakozó állásponton voltak. Az alakulás elhúzódsának másik oka pedig, hogy a földműves-szövetkezetek mellett még 1947-ben és 1948-ban is több más szövetkezet is működött, ami nem csak Bács-Bodrog vármegyére volt jellemző, hanem országosan is megfigyelhető volt.<sup>40</sup>

A földműves-szövetkezetek működését először az 1947. évi XI. tv. szabályozta. A szövetkezeti mozgalom egységesítése érdekében 1947-ben július 1-jével létrehozták a Magyar Országos Szövetkezeti Központot (MOSZK), amelybe minden szövetkezetnek tagszövetkezetként be kellett lépnie. Ekkor még meghagyták a tejszövetkezetek önállóságát, mert ezek felszámolása komoly ellátási problémákat okozott volna. A tejszövetkezeteket, amelyek többségükben kulákvezetés alatt álló szövetkezetek voltak, mindaddig fenn kellett tartani, amíg a városok tejjellátását a földműves-szövetkezetek tehenészetein keresztül szervezték meg.<sup>41</sup>

1948-ban a földműves-szövetkezeteket általános falusi szövetkezetekké szereték volna fejleszteni. Ennek érdekében elő kellett mozdítani az egyéb falusi szövetkezeteknek (a hitelszövetkezetek kivételével) a földműves-szövetkezetekbe való beolvadását, illetve megszűnését. Ezért az 1947-es szövetkezeti törvényt az 1948 augusztusában megjelent 8000/1948. számú kormányrendelettel módosították, így ezt követően a földműves-szövetkezetek kizárólag a MOSZK tagjaként működhettek, a szövetkezetek alapszabálya és annak minden módosítása is csak a MOSZK jóváhagyásával volt érvényes. Az igazgatósági és a felügyelő-bizottsági tagoknak legalább négyötöd részét a dolgozó földműves tagok közül kellett választani, az igazgatóság és a felügyelő-bizottság többi tagját pedig a szövetkezet egyéb tagjai sorából is választhatták. A rendelet szerint nem lehetett az igazgatóság és felügyelő-bizottság tagjául választani azt a tagot, aki a tulajdonában vagy a bérletében lévő ingatlanon vagy ipari üzemben a munkát túlnyomórészt bér munkással végeztette. A szövetkezetek egyesítéséről novemberben jelent meg a 11 440/1948. Korm. sz. rendelet, mely után a fél évszázados múltra visszatekintő Hangya megszűnt, a kisebb szövetkezeteket pedig vagy beolvastották, vagy rendeleti úton megszüntették. 1948 végére a földműves-szövetkezetek váltak a falusi lakosságot összefogó egyetlen átfogó szövetkezeti szervezetté, amelyből a gazdagparaszttságot kizárták.<sup>42</sup>

1948 előtt Magyarországon viszonylag széles és jelentős szövetkezeti hálózat működött, amely nem termelő jellegű volt, de együttműködési tapasztalatokat nyújtott a falusi lakosságnak. „Ezeket a szövetkezeteket a kommunista rendszer mint kapitalista csökevényeket szétverte.”<sup>43</sup> 1948 elején 7540 szövetkezet volt Magyarországon, taglétszámuk pedig elérte a 2,5 milliót. Ebből becslések szerint a Hangyának 770 000, a földműves-szövetkezeteknek 603 000, a hitelszövetkezeteknek 598 000, a Népi Szövetkezetnek 200 000, a tejszövetkezeteknek 100 000 tagja volt.<sup>44</sup>

40 NAGY József, 2009. 86., 253. o.

41 NAGY József, 2009. 86–87. o.

42 Uo. 88–89. o.

43 Uo. 209–210. o.

44 Uo. 87. o.

A kis- és középbirtokos gazdálkodóknak mintegy 70%-a minden megpróbáltatás ellenére kitartott a föld mellett. 1945 és 1950 között különböző okok miatt, több mint 40 000 ember hagyta ott ősei földjét, és „*ezzel megkezdődött a régi paraszti társadalom felbomlási folyamata, amit lehetett késleltetni, de megállítására nem volt mód.*”<sup>45</sup>

A mellékelt adattárban lévő földműves-szövetkezetek többsége a vizsgált időszak végén még működött, vagy legalábbis a cégjegyzékben nincs bejegyzés a megszűnésükről. Voltak, amelyek a termelőszövetkezeti mozgalom idején 1948-ban vagy később átalakultak, és más formában, de folytatták munkájukat az új társadalmi és gazdasági viszonyok között.

---

45 NAGY József, 2009. 244. o.



## Irodalom

- ALFÖLDI Vilma–BERÉNYI Ildikó (szerk.)  
1985 A Magyar Állam szervei 1944–1950. Budapest.
- APRÓ Erzsébet  
2012 Adalék a csonka Bács-Bodrog vármegye ipartörténetéhez a bajai cégbírósi iratok alapján. In: Bácsország. 2012/2. 67–78. o.  
2010 A bajai cégbírósi iratai. In: Levéltári Szemle. 2010/4. 11–13. o.
- BALÁZS Gábor  
2011 A földművelésügyi szakigazgatás története Pest megyében 1944 és 1950 között. Budapest.
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor  
1999 A közigazgatás alakulása a mai Bács-Kiskun megye területén. In: Bács-Kiskun megye múltjából. XV. (Szerk.: Tóth Ágnes) Kecskemét. 5–93. o.
- IZSÁK Lajos  
2005 A koalíciós és ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései 1944–1947. In: „...a birtokolt föld... a szabadság maga”: Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából. (Szerk.: Fürj Zoltán, Jávor András.) Debrecen.
- KRIZSÁN László  
1960 A Pest megyei Földbirtokrendező tanácsok és földhivatalok szervezete. In: Levéltári Közlemények. 22–36. o. Budapest.
- NAGY József  
2009 A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956. Budapest.
- SZAKÁCS Sándor  
1971 A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Budapest.
- TÓTH Ágnes  
1993 Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét.

## Melléklet

### A bajai cégbírósági iratok alapján készült földműves-szövetkezeti adattár

**Bajai Földművesszövetkezet.** 1946. 06. 20-án alakult. Az egy üzletrész névértéke 10 Ft lett 1947. október 26-án tartott közgyűlési határozat értelmében az alakuláskor megállapított helyett, ami „5 milliárd milpengő = 5 kg. búza” volt. Feladata a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Igazgatósági tagok 1946-ban: Gyurinovics János, ifj. Istókovics Antal, Laki Mátyás, Gilián Sándor, Kovács Sándor, Petróczi Sándor, Sztrikináczi István. 1949-ben egyesült a „Bácska” Mezőgazdasági és Ipari Szövetkezettel.<sup>46</sup>

**Bácsalmási Földművesszövetkezet.** Az üzletrész névértéke 10 Ft. A korlátolt felelősségű szövetkezet az 1946. 08. 18-án elfogadott alapszabályok szerint keletkezett. Fő tevékenysége: A tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. „A szövetkezet feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében igénybevett volt Gróf Teleki Józsefné és több sváb volksbundista birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat szövetkezeti ház céljára közérdekű telket, szövetkezeti célra juttatott parkot, kastélyt, lakóházat, osztatlanul maradó rizsföldeket, továbbá mindazokat a javakat, amelyek a fennálló, vagy azután hatályba lépő földbirtokpolitikai jogszabályok értelmében szövetkezeti tulajdonba jutnak, átvegye, kezelje és javára hasznosítsa.” Az alakuló közgyűlésen választott igazgatósági tagok Urbanovszky András, Vass Balázs, Sztupovszki István, Oláh Miklós, Jánóczki Simon, Bódi István, Takács András, Pákozdi Károly, Ceglédi György, Témun András bácsalmási lakosok voltak. Változásokat 1947. 11. 09. és 1949. 02. 15-én jeleznek az bejegyzések. A Bácskai Parasztszövetkezet beolvadt a földművesszövetkezetbe.<sup>47</sup>

**Bácsbokodi Földművesszövetkezet.** A szövetkezet korlátolt felelősséggel 1946. 03. 03-án határozatlan időre alakult. Az egy üzletrész névértéke 100 000 pengőről 1947. dec. 7-én 10 forintra módosult. Feladata volt, hogy Bácsbokod határában fekvő birtokokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Alakuláskor választott igazgatósági tagok: Dudás József, Godnár István, Krékity János, Muity József, Ódor Ferenc és Zsikó István bácsborsodi lakosok. Bejegyzett változások még 1948. 12. 29-én, 1949. 12. 23-án voltak<sup>48</sup>

46 BKML VII. 1/c. Ct. II. 381. lap Ct. 562.; 50042. sz.

47 BKML VII. 1/c. 50043. sz.; Ct. II. 384. lap, Ct. 563.

48 BKML VII. 1/c. Ct. II. 314. lap Ct. 542/1-2.; 50056. sz.

**Bácsborsódi Földművesszövetkezet.** Az alakuló közgyűlést 1946. 03. 10-én tartották. Az üzlet rész névértéke alakuláskor 10.000 pengő, ami 10 Ft-ra módosult az 1947. augusztus 3-án tartott közgyűlésen. „A szövetkezet célja, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását, a termeléshez szükséges beszerzéseket, a termények feldolgozását és értékesítését a kölcsönösség és a szövetkezeti ügyvitel előnyeinek biztosításával elősegítse, a tagok gazdasági, társadalmi és művelődési érdekeit egyébként is szolgálják.” Az alakuló közgyűlésen igazgatósági tagokká választottak: Bakonyi István, Molnár Sándor, Polák József, Papp Ferenc, Rózsahegyi János, Schmich Péter. 1947. 08. 03-án a szövetkezetbe beolvadt a „Mezőgazdasági Szövetkezeti Szeszfőzde Bácsborsód”. Feladata az 1947. december 21-én tartott közgyűlésen kiegészült: „a vállalat céljának megvalósítása érdekében az igénybevett Milkó Mátyás, Sauerborn Károly, Lelbach László és Preininger János birtokokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa.” Módosulást még 1949. 06. 18-án, 1950. 02. 11-én jegyezték be.<sup>49</sup>

**Bátmonostori Földművesszövetkezet.** Zrínyi Miklós utca 455. A szövetkezet 1946. 03. 17-én alakult azzal a céllal, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse. Feladata volt, hogy „céljának megvalósítása érdekében az igénybevett Papp Illés félé és az elkobzott bundista birtokokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, szövetkezeti célra juttatott parkot, kastélyt, lakóházat,” átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. 1946-ban megválasztott igazgatósági tagok: Keresztes Péter, Horváth Ferenc, Szlavikovits István, Németh István, Horkics János. Az 1947. 01. 12-ei közgyűlésen feladata kiegészült, feladatkörében át kellett vennie a Kutaspusztán lévő kastélyt, gazdasági épületeket és cselédlakásokat. Szervezetében további módosulások voltak 1947. 11. 09-én, 1948. 12. 29-én és 1950. 01. 23-án.<sup>50</sup>

**Borotai Földművesszövetkezet.** A szövetkezet 1946. 12. 08-án alakult. Az egy üzlet rész névértéke 5 forint volt. A szövetkezet feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében az igénybevett Rosenberg Miklós és Antal, Weidinger Zsigmond és Imre birtokához tartozó, kisajátított de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, [...] lakóházat, osztatlanul maradó rizsföldet [...] átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Alakuláskor választott igazgatósági tagok: Fábrik Mihály, Katona Antal, Licht Ernő, Muity János, Szabó Ferenc, Szóke Péter, Vácz János. Szervezeti változások még 1947. 11. 23-án és 1949. 02. 13-án voltak.<sup>51</sup>

49 BKML VII. 1/c. Ct. II. 310-311. lap Ct. 541/1-3.; 50086. sz.

50 BKML VII. 1/c. Ct. II. 349. lap Ct. 552.; 50052. sz.

51 BKML VII. 1/c. 50103. sz.; Ct. II. 392. lap Ct. 567.

**Csátaljai Földművesszövetkezet.** Dózsa György utca 393. 1946. 03. 06-án alakult. Feladata „A tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanokon folytatott okszerű gazdálkodását, a termeléshez szükséges beszerzéseket, a termények feldolgozását és értékesítését elősegíteni.” Az egy üzletrész névértéke 345 000 pengő volt 1946-ban, amely az 1947. 10. 12.-én módosult az alapszabály szerint 10 forint lett. 1948. március 21. rendkívüli közgyűlésen a szövetkezet feladatai kiegészültek: „[...] az igénybevett Krisztmann József, Putterer Mátyás, Bischof Márton, Horváth István, Brandecker Márton, Elmer István, Knipf Antal, Scherk József, Wolfart József féle birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelések, gépek, mezőgazdasági ipari üzemek stb. átvétele, kezelése és hasznosítása.” Alapításkor megválasztott igazgatósági tagok: Bölöny Péter, Kocsis Gergely, Magdali Gergely, Szöllösi János, pp. Molnár Mihály csátaljai lakost cégvezetővé nevezték ki. Módosulás 1950. 09. 08-án volt.<sup>52</sup>

**Csátaljai Székely Földművesszövetkezet.** A szövetkezet 1947. 06. 22-én alakult, az egy üzletrész névértéke 20 Ft. Célja, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanokon folytatott okszerű gazdálkodását, a termeléshez szükséges beszerzéseket, termények feldolgozását, elősegítse, a tagok gazdasági, társadalmi és művelődési érdekeit szolgálja. Feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében az igénybevett 396 házat és hozzátartozó ingatlanokon és egyéb sváb birtokhoz tartozó, kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, stb. szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, parkot, stb. kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Igazgatósági tagok: Barabás Lázár, Lőrincz Gergely, Nagy János, Tamás Menyhért, Illés Gábor, Bónis Lajos, Ferencz Nándor. Szervezetében változás 1950-ben volt.<sup>53</sup>

**Csávolyi Földművesszövetkezet.** A szövetkezet 1946. 03. 10-én alakult. Célja: „A tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanokon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse.” Feladata: Az igénybevett Baja városi birtokhoz tartozó, kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, épületeket, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. 1947. 12. 07-én forintmérleg-megállapító közgyűlést tartottak. 1946-ban választott igazgatósági tagok: Bágyi Pál, Mándity István, Páncsity Menyhért, Szabó Ferenc, Valesik Antal. Módosulást az 1949. 02. 10-én és 1949. 12. 29-én tartott közgyűlési határozat alapján jegyezték még be.<sup>54</sup>

**Csikériai Földművesszövetkezet.** A szövetkezet 1948. 04. 25-én alakult. Feladata: A tagjai tulajdonában lévő vagy általuk bérelt ingatlanokon a tervszerű mezőgazdasági termelés elősegítése, stb. Az igazgatóság tagjai: Tóth Gyula, Patocskai János, Rasztik László, Simity Félix, Vukovics Antal, Zentai Antal. Éves közgyűlést 1949. 01. 30-án tartottak.<sup>55</sup>

52 BKML VII. 1/c. Ct. II. 346-347. lap Ct. 551.; 50048. sz.

53 BKML VII. 1/c. 12. d. 50006. sz. (623/1950, 1096/1953).

54 BKML VII. 1/c. Ct. II. 390. lap Ct. 566.; 50065. sz.

55 BKML VII. 1/c. 14. d. 50036. sz.

**Dávodi Földművesszövetkezet.** A szövetkezet 1946. 12. 15-én alakult. Az üzletrész névértéke 5 Ft. Feladata: Céljának megvalósítása érdekében igénybevett pécsi püspökségi és elkobzott volksbundista birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági üzemeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, parkot, kastélyt, lakóházat, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. A közgyűlés 1947. 11. 16-án az egy üzletrész névértékét 10 forintban állapította meg. Feladata kiegészült: „a pécsi püspökségtől, továbbá Putterer Vendel, Halter József, Putterer István, Kling Péter, Róth Vilmos, Bajor József, Bischoff Vendel, Engler Vendel tulajdonosoktól igénybevett birtokokhoz tartozó javak átvétele, kezelése és biztosítása.” Igazgatósági tagok 1946-ban: Bizó Lajos, Koller János, Pásti József, Simon János, Szántosi Sándor, Zeller Mihály. 1947-ben: Keresztes József, Minorits László. Szervezeti változás 1949. 12. 30-án volt.<sup>56</sup>

**Érsekcsanádi Földművesszövetkezet.** 1946. 12. 22-én alakult. Az üzletrész névértéke 10 Ft. Célja: a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Feladata: az igénybevett volt Kalocsai érseki uradalom és Meskó Zoltán birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt, stb. ingatlant, felszerelést átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Igazgatósági tagok 1946-ban: Csizmadia István, Hanák János, Bolvári Mihály, id. Mihó János (a neve ppa. toldattal írva).<sup>57</sup>

**Felsőszentiváni Földművesszövetkezet.** 1946. 02. 24-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 30 000 pengő volt. Feladata, hogy az igénybevett Baja városi birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, [...] parkot, lakóházat, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Igazgatósági tagok 1946-ban: Gyukity Márk, Gyukity Vince, Mándity János Ferenc, Vida Antal, Zemankó János. 1947. december 28-án tartott közgyűlésen új igazgatósági tagokat választottak: Kancsár Sándor, Környei Bonifác, Mihálovics István, Pankovics István, Rezsneki Péter, Ságodi Antal, Turcsányi András, Vörös János, Zemankó Mihály felsőszentiváni lakosok személyében. Szervezeti változások az 1949. 02. 08-i közgyűlésen is voltak.<sup>58</sup>

**Garai Földművesszövetkezet.** 1946. 06. 30-án alakult. Az üzletrész névértéke alakuláskor 4 milliárd pengő, majd 1947. október 26-án tartott közgyűlési határozat értelmében 10 Ft. Céljainak megvalósítása érdekében feladata „az igénybevett volt sváb volksbundista birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket,

56 BKML VII. 1/c. Ct. II. 375. lap Ct. 560.; 50047. sz.

57 BKML VII. 1/c. Ct. II. 388. lap Ct. 565.; 50057. sz.

58 BKML VII. 1/c. Ct. II. 369. lap Ct. 558.; 50102. sz.

parkot, kastélyt, lakóházat, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. 1946-ban igazgatósági tagok: Domonkos András, Páncsity István, Vaszkó István, Jakab János, Papp Gábor, Sípos Máté, pp. Szabó Pál. A szövetkezetbe 1950. 01. 06-án beolvadt a Gara-Györgypusztai tejszövetkezet.<sup>59</sup>

**Garai Székely Földművelésszövetkezet.** 1947. 06. 22-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 20 Ft. Célja, hogy „a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanokon folytatott okszerű gazdálkodást, termeléshez szükséges beszerzéseket, termények feldolgozását, stb. elősegítse, stb. a tagok gazdasági, társadalmi és művelődési érdekeit szolgálja.” Feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében az igénybevett Elmer József garai 107 ha ház és hozzátartozó mellékhelyiségek üzlettel és egyéb sváb birtokhoz tartozó gazdasági felszerelést, stb. kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Igazgatósági tagok: Szabenyi József, Nagy István, Nagy Vilmos, Antal Lázár, Erdősi Gáspár, Borús Lajos. 1949. 12. 29-től a közgyűlés a szövetkezet felszámolásáról döntött, neve módosult: Garai Székely Földművelésszövetkezet felszámolás alatt. Megszűnt 1950. 03. 07-én.<sup>60</sup>

**Hercegszántói Földművelésszövetkezet.** 1946.01.13-án tartott alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályok szerint keletkezett. Az egy üzletrész névértéke 15 000 pengő volt, az 1947. 12. 08-án tartott közgyűlésen 10 Ft-ban állapították meg. Célja, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében az igénybevett volt Albrecht főherceg és Albert pusztai birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, szövetkezeti célra juttatott parkot, kastélyt, lakóházat, osztatlanul maradó rizsföldeket, továbbá mindazokat a javakat, amelyek a fennálló vagy ezután hatályba lépő földbirtok-politikai jogszabályok értelmében szövetkezeti tulajdonba jutnak, átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Igazgatósági tagok 1946-ban: Számel János, Rókus János, Nagy József, Reusz János és Kovács György. Megszűnt: 1950. 01. 06-án.<sup>61</sup>

**Jánoshalmi Földművelésszövetkezet.** A szövetkezet 1946. 09. 15-én alakult, amikor az egy üzletrész névértékét 10 forintban határozták meg. Azzal a céllal alakult, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Feladata, hogy céljának elérése érdekében az igénybevett Kalocsai érsekségi és herceg Boncompagnie birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt gazdasági felszerelést, gépeket, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. A földművelésszövetkezet közgyűlése 1947. 04. 13-án a

59 BKML VII. 1/c. Ct. II. 343. lap Ct. 550.; 50046. sz.

60 BKML VII. 1/c. 50005. sz. (628/1949, 166/1950).

61 BKML VII. 1/c. Ct. II. 302. lap Ct. 539.; 50091. sz.



Jánoshalma és Vidéke egységes, munkás, paraszt, termelő, értékesítési és fogyasztási szövetkezet beolvasztását határozta el. Alakuláskor igazgatósági tagokká választottak: Papp Simon Géza, Pásztor József, Ágoston Mihály, Sarok Antal, Végel István, Zámbo István.<sup>62</sup>

**Katymári Földművesszövetkezet.** A korlátolt felelősségű szövetkezet 1946. 02. 10-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 5000 pengő volt alakuláskor, amit a közgyűlés 1946. 10. 13-án 20 Ft-ban állapítottak meg, melyet 1947. 11. 23-án 10 forintra módosítottak. Azzal a céllal alakult, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Feladata: céljának megvalósítása érdekében az igénybevett volt Latinovits János, Puhl Pál, Ifj. Puhl József, Pencinger János és Horthy István birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, szövetkezeti célra juttatott parkot, kastélyt, lakóházat, osztatlanul maradó rizsföldeket, továbbá mindazokat a javakat, amelyek a fennálló vagy ezután hatályba lépő földbirtokpolitikai jogszabályok értelmében szövetkezeti tulajdonba jutnak, átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Az alakuló közgyűlésen választott igazgatósági tagok: Mándity József, Matos Illés, Matos Márton, Szerencsés Ferenc, v. Szabó Boldizsár, pp. Matos József.<sup>63</sup>

**Kelebiai Földművesszövetkezet.** Főtelep: Kelebia. 1946. 05. 16-án Kelebián tartott alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályok szerint keletkezett. Célja a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Feladata, hogy a céljainak megvalósítása érdekében az igénybevett Önkormányzati Testületek Kárpótlási Vagyona-féle birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára fordítsa. Egy üzletrész névértéke 100 000 000 pengő volt alakuláskor, 1947. október 18-án tartott közgyűlésen 10 forintra módosult. Alakuláskor megválasztott cégvezető Irsay István pp., aki helyett 1946 szeptember 11-én Lakos Jánost jegyezték be. További cégjegyzési jogosultsággal felruházott igazgatósági tagok: Ifkovics József, Dusnoki Sándor, Farkas György, Fodor János és Jakus Ferenc kelebiai lakosok lettek. Megszűnt 1948. 03. 27-én.<sup>64</sup>

**Kisszállási Földművesszövetkezet.** Főtelep: Kisszállás. 1946. 02. 10-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 90 000 pengő, 1947. október 26-ai közgyűlésen pedig 10 Ft-ban állapították meg. Céljai elérése érdekében, feladata, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb.

62 BKML VII. 1/c. Ct. II. 352–353. lap Ct. 553.; 50055 (Ct. 553/6. Lásd még: Ct. II. 335. lap Ct. 548).

63 BKML VII. 1/c. Ct. II. 306–307. lap Ct. 540/1-4.; 50090. sz.

64 BKML VII. 1/c. Ct. II. 339. lap Ct. 549.; 50014. sz.



az igénybevett volt Kisszállási uradalmi birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljaira fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, épületet, stb. kezelje és tagjai javára fordítsa.

1946-ban választott igazgatósági tagok: Lovrity József, Németh Ernő, id. Tesch Rudolf, ifj. Lengyel József, Gregus Kálmán. Változásról 1949. 02. 03-án döntöttek, a megszűnés ideje: 1950. 05. 31.<sup>65</sup>

**Kunbajai Földművesszövetkezet.** Főtelepe: Kunbaja. Alakult 1945. 12. 22-én. Az üzletrész névértéke alakuláskor 10 000 pengő volt, 1947. 11. 09-én tartott közgyűlésen 10 Ft-ban állapították meg. Feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében az igénybevett volt Gróf Teleki Józsefné-féle birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést [...] átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Igazgatósági tagok 1945-ben: Benkovits Lukács, Csupity István, Csupity Péter, Futó Béla és Lukács Pál. Éves rendes közgyűlést 1949. 01. 09-én tartott, átalakulásról van bejegyzés 1950. 03. 19-én.<sup>66</sup>

**Madarasi Földművesszövetkezet.** Székhelye: Madaras, Dózsa György u. 27. A korlátolt felelősségű szövetkezet 1946. 03. 10-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 100 000 pengőről 10 Ft-ra módosult az 1947. június 8-án tartott közgyűlésen. Feladata, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. feladata, hogy az igénybevett és felosztott birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, szövetkezeti célra juttatott parkot, kastélyt, lakóházat, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Az 1948. június 18-i közgyűlésen feladata is kiegészült, feladata lett, hogy Latinovics Oszkár, Latinovics János, Latinovics Lilla, Tománovics István, Puhl József és Réz Mihály igénybevett birtokok és az azokhoz tartozó javak átvétele, kezelése és biztosítása. Az 1946-ban megválasztott igazgatósági tagok: Nagy József, Varga János, Dömény János, Rapcsák István, id. Vankó István, Hefler János. 1949. 02. 23-án beolvadt a Madarasi Hangya Fogy és Ért. Szövetkezet, 1950. 01. 15-én pedig a Madarasi Tejszövetkezet.<sup>67</sup>

**Mátételkei Földművesszövetkezet.** 1946. 04. 14-én alakult, mint korlátolt felelősségű szövetkezet. Az egy üzletrész névértéke 4000 000 pengő. Az 1947. nov. 2-i közgyűlés 12 forintban állapította meg. Feladata, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. az igénybevett volt Hamhaber, Rosenberg, dr. Willmann stb. birtokhoz tartozó egyéni juttatás céljaira fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, ipari üzemeket, épületeket, lakásokat, stb. átvegye, kezelje, tagjai javára hasznosítsa. Alakuláskor

65 BKML VII. 1/c. Ct. II. 294-295. lap Ct. 537.; 50027. sz.

66 BKML VII. 1/c. Ct. II. 378. lap Ct. 561.; 50087. sz.

67 BKML VII. 1/c. Ct. II. 326. lap Ct. 545/1-2.; 50038. sz.

megválasztott igazgatósági tagok: Busa Mihály, Csák Pál, Nagy István, ifj. Brezovszki Ferenc, Páncsity Antal, pp. Mármarosi Gyula. 1947. nov. 2-ai közgyűlésen választottak: Kisbácskai Lajos, Piukovics D. Boldizsár. 1948. 03. 28-án éves rendes közgyűlést tartott.<sup>68</sup>

**Mélykúti Földművesszövetkezet.** Ez a korlátolt felelősségű szövetkezet az 1945. évi VI. tc. és a 131.000/1945. FM sz. rendelet alapján az 1945. 10. 07-én tartott alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályok szerint alakult azzal a céllal, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Feladata, hogy az igénybevett a Királyi Közalapítványi birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, lakóházat, kastélyt, szövetkezeti célra juttatott parkot, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Az egy üzletrész névértéke 10 Pengő volt. Az 1947. 10. 12-én tartott rendkívüli közgyűlésen az üzletrész névértékének forintban való megállapításáról döntöttek, és azt 10 forintban állapították meg.

Alakuláskor megválasztott igazgatósági tagok: Rasztik Kálmán, Kancsár Sándor, Körmöczi Ignác, Szőke András, ppa. Árvay Elemér, ppa. Bekes József, ppa. Deutsh Béla. Az igazgatósági tagok személyében változások még: 1949. 01. 04., 1950. 06. 07-ei közgyűléseken.<sup>69</sup>

**Nagybaracscai Földművesszövetkezet.** Nagybaracska. 1946. 01. 24-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 13000 pengő. Feladata, hogy az igénybevett volt dr. Szauerborn féle birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használt [...] gazdasági felszerelést, [...] telket, parkot, stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. 1947. 11. 16-i közgyűlés az egy üzletrész névértékét 10 forintban állapította meg. Igazgatósági tagok: Mojzes Péter, Börzsönyi Péter, Szabó János, Jagica Lajos, Sümegi István és Gozsovcics András nagybaracscai lakosok.<sup>70</sup>

**Rémi Földművesszövetkezet.** A korlátolt felelősségű szövetkezet 1946. 03. 25-én alakult, határozatlan időre. Az egy üzletrész névértéke 1 500 000 pengő volt, amit az 1947. 11. 23-án tartott közgyűlésen 15 Ft-ban állapítottak meg. Feladata volt, hogy a Rém község területén igénybevett volksbundista birtokhoz tartozó kisajátított, de egyénileg ki nem osztott gazdasági felszerelést, gépeket, gazdasági épületeket, továbbá mindazon javakat, amelyek fennálló vagy ezután hatályba lépő földbirtokpolitikai jogszabályok értelmében szövetkezeti tulajdonba jutnak, átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. Alakuláskor megválasztott igazgatósági tagok: Görhöny Ferenc, Markó József, Halász József, Gracza József, Varga József. Módosulás bejegyezve 1949. 01. 18-án, 1950. 07. 09-én.<sup>71</sup>

68 BKML VII. 1/c. Ct. II. 330. lap Ct. 546.; 50012. sz.

69 BKML VII. 1/c. Ct. II. 291-292. lap Ct. 536/1-3.; 50076. sz.

70 BKML VII. 1/c. Ct. II. 318. lap Ct. 543.; 50104. sz.

71 BKML VII. 1/c. Ct. II. 322-323. lap 544/1-3.; 50040. sz.

**Sükösi Földművesszövetkezet.** A korlátolt felelősségű szövetkezet 1946. 01. 02-án alakult. Az egy üzletrész névértéke 60 000 pengő volt. Az 1948. február 9-én tartott közgyűlésen 10 forintban állapították meg. Feladata, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását [...] elősegítse, [...], az igénybevett Ósükösi és Szántó pusztai birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, szövetkezeti célra juttatott parkot, kastélyt, lakóházat, osztatlanul maradó rizsföldeket, továbbá mindazokat a javakat, amelyek a fennálló, vagy ezután hatályba lépő földbirtokpolitikai jogszabályok értelmében szövetkezeti tulajdonba jutnak, átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. 1946-ban megválasztott igazgatósági tagok: Pankovits József, Gács József, Házi János, Farkas Antal, Vörös József, Fújtó Pál, Tóth József, Kulman Gyula és Vizi János, pp. toldattal felruházott cégvezetők: Késmárki Antal, Wittner Antal, Csizmadia János és Marusa János sükösi lakosok.<sup>72</sup>

**Szeremlei Földművesszövetkezet.** A korlátolt felelősségű szövetkezet 1946. 09. 22-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 5 Ft, melyet az 1948. jan. 11-én tartott közgyűlés 10 forintra módosított. Feladata, hogy a tagok gazdálkodását elősegítse, stb. Alakuláskor igazgatósági tagok: Csombor István, Bogdánovics István, Gyórfi Ferenc, Major István és Majzl Szilveszter szeremlei lakosok.<sup>73</sup>

**Tataházi Földművesszövetkezet.** Gabonakereskedés folytatására alakult 1947. 04. 27-én. Az egy üzletrész névértéke 10 Ft. Feladata a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott okszerű gazdálkodását elősegítse, stb. Igazgatósági tagok Fekete Márton, Hazafi József, Juhász Kálmán, Kalmár Márton, Oláh István, Vörös János. Személyi változások 1949. 02. 19-i és 1950. 05. 15-i közgyűlési határozat alapján.<sup>74</sup>

**Tompai Földművesszövetkezet.** 1946. 04. 07-én alakult. Az egy üzletrész névértéke 10 000 000 pengő, 1947. 10. 19-én 10 Ft. lett. Alakuláskor vállalt feladata volt, az igénybevett volt 1. Szabadka város tulajdonában volt és 2. a Podmaniczky féle birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, épületeket stb. átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. 1947-ben termelési, fogyasztási, értékesítési és beszerzési feladattal egészült ki. 1946-ban megválasztott igazgatósági tagok: Szőnyi József, ifj. Stefnovich Dániel, Szalai Ferenc, Balogh Ferenc, Mintál György. Módosulást 1949. 02. 21-ei közgyűlési határozat alapján jegyezték be.<sup>75</sup>

72 BKML VII. 1/c. Ct. II. 298. lap Ct. 538/1-2.; 50097. sz.

73 BKML VII. 1/c. Ct. II. 366. lap Ct. 557.; 50018. sz.

74 BKML VII. 1/c. Ct. II. 398. lap Ct. 569.; Cégutóiratok könyve: 50045. sz.

75 BKML VII. 1/c. Ct. II. 363. lap Ct. 556/1-3.; 50044. sz.

**Vaskúti Földművesszövetkezet.** 1946. 07. 02-án alakult. Az egy üzletrész névértéke 12 Ft. Feladata a földhözjuttatottak gazdasági megsegítése. Igazgatósági tagok: Hajnal Imre, Horváth Sándor, Borbás Gergely, Latyák János, Kiss László, Székely Vilmos, Godó Titusz. Változást az 1949. 02. 18-i közgyűlési határozat alapján jegyzetek be.<sup>76</sup>

**Vaskúti Székely Földművesszövetkezet.** 1947. 06. 05-én alakult. Az egy üzletrész értéke 20 Ft. Célja, hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanokon folytatott okszerű gazdálkodást, termeléshez szükséges beszerzéseket, termények feldolgozását, stb. elősegítse, stb. a tagok gazdasági, társadalmi és művelődési érdekeit szolgálja. Feladata, hogy céljának megvalósítása érdekében az igénybevett Resch Mihályné 452 házszám alatt elkobzott 1 db. traktor, Kling Keresztély 749 hsz. gőzgép és egyéb juttatandó sváb birtokhoz tartozó, kisajátított, de egyéni juttatás céljára fel nem használható gazdasági felszerelést, gépeket, stb. szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket, parkot, stb. kezelje és tagjai javára hasznosítsa. A székelység érdekvédelmi szerve. Feladata továbbá az őstermelés szakszerű előmozdítása, mezőgazdasági és közszükségleti cikkek vétele, eladása és előállítás. Igazgatósági tagok: Bónis Lajos, Sánta Tóbiás, Márton Mihály, Márton Vilmos, Péter András. 1948-ban beolvadt a Vaskúti Földművesszövetkezetbe, a megszűnés bejegyezve 1950. 11. 09-én.<sup>77</sup>

---

76 BKML VII. 1/c. Ct. II. 360. lap Ct. 555.; 50041. sz.

77 BKML VII. 1/c. 50003. sz. (645/1950, 667/1950).

# A HATALMI ÁTRENDEZŐDÉS ÉS A KÉNYSZERMIGRÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI MAGYARORSZÁGON (1944–1948)

## 1. Bevezető

Magyarországon a II. világháborút követően mélyreható változások zajlottak le, mind a politikai, gazdasági és társadalmi életben. Az átalakulás súlypontja politikai jellegű volt, amit a hatalomért folytatott harc határozott meg. A vizsgált időszakban a magyar kormány, valamint az egyes politikai pártok számára is megkerülhetetlen társadalmi, gazdasági problémát jelentett a kényszermigráció, pontosabban az abban érintett mintegy 1,4-1,5 millió magyar, illetve magyar állampolgár sorsa. A hatalomért folytatott harc szerves részét képezték az egyes társadalmi csoportok megbüntetésére, likvidálására, háttérbe szorítására irányuló akciók, amelyeket részben a szovjet hadsereg, részben a szomszéd országok különböző hivatalai, részben a magyarországi államigazgatás egyes szervezetei hajtottak végre, vagy kényszerítettek ki. Ezeket az akciókat nevezem összefoglaló néven kényszermigrációnak.

Tanulmányomban a kényszermigrációnak – hadifogság, deportálás, internálás, menekülés, kitelepítés, lakosságcsere – közvetlenül a háború utolsó napjaiban meginduló, s egészen az 1950-es évek elejéig elhúzódó eseményeit, az abban érintett társadalmi csoportok nagyságát, a kormány megoldási alternatíváit vázolom. Igyekszem rámutatni az egyes akciók/események közötti összefüggésekre, különösen ezeknek a magyarországi német kisebbséggel szemben alkalmazott jogfosztó intézkedésekkel való összefüggéseire. Tanulmányomban kísérletet teszek a különböző akciók tipizálására, a hasonlóságok és különbözőségek megállapítására.

A jelenleg rendelkezésünkre álló kutatási eredmények számtalan ponton elégtelenek a szintézis megfogalmazására. Különösen keveset tudunk a szomszéd országokból érkezett magyar menekültek szervezett ellátásáról, társadalmi összetételéről, a magyarországi integrációjukról, vagy eredeti lakóhelyükre való visszatérésükről.

\* MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Feldolgozatlanok még a Jugoszláviából menekült svábok magyarországi tartózkodásának különböző – jogi, kül- és belpolitikai, gazdasági, társadalmi – aspektusai. Hiányzik a kitelepített németek, vagy a szlovákiai magyarok társadalmi összetételének vizsgálata is, így azt sem tudjuk, hogy e szervezett telepítési akciók milyen módon járultak hozzá a magyarországi társadalom átstrukturálásához.

## 2. A kényszermigráció változó formái és következményei

### a./Hadifogság, deportálás, internálás

#### aa./Magyar polgári személyek hadifogolyként történő elhurcolása

Mindenek előtt a fogalmakról. A szovjet hadsereg az általa elfoglalt területeken nagyszámú polgári lakosságot vett őrizetbe, zárt gyűjtőtáborokba, majd hosszabb-rövidebb idő után ezeket az embereket kiszállította a Szovjetunióba, ahol évekig munkatáborokban dolgoztak. Ezek a polgári személyek nem harci cselekmények közben estek fogságba, így klasszikus értelemben nem tekinthetők hadifogolyoknak.<sup>1</sup> Az egyetlen kiterjedt akció keretében végrehajtott „fogoly-szedés”-nek nem volt jogalap, ugyanakkor bánásmódjuk megegyezett a hadifogolykéval, hazaengedésükre is velük együtt került sor. Ez a tény indokolja tehát e fogalmak együttes használatát. Nem foglalkozom ugyanakkor a harci cselekmények révén hadifogságba kerültek, a front közeledtére elmenekült, majd Nyugat-Európában fogságba esett, vagy ott 1946 nyaráig menekültként élők tízezreivel. Nem foglalkozom azokkal az akciókkal sem, amelyeket a szovjet csapatok a magyar lakossággal szemben Észak-Erdélyben, vagy a mai Ukrajnához tartozó Kárpátalján, a Felső-Bodroghközben, az Ung vidéken, valamint a Tiszahát térségében hajtottak végre. Ez utóbbi falvakban, ahol szisztematikusan, faluról falura járva gyűjtötték össze a munkaképes magyar lakosságot, nem a kényszermunkások számának növelése volt a fő szempont, hanem a régió etnikai arculatának megváltoztatása, a terület pacifikálásának ilyen módon való előkészítése.

A Szövetséges nagyhatalmak 1943 őszére elismerték a Szovjetunió azon igényét, hogy a lerombolt európai országrész újjáépítését, a gazdaság kezdeti reorganizációját az ellenséges országok állampolgárai jóvátételként végezzék. A korábbi londoni nagykövet, Ivan Majszkij, vezetésével kidolgozott terv, 5 millió német munkás 10 évig történő munkaszolgálatával számolt. Bár a „Szovjet Jóvátételi Bizottság”

---

1 A hadifogolyok és internáltak közötti különbséget igyekezett tisztázni a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-én elfogadott 1798-800. számú titkos határozat is, amely kimondta: „Hadifogolyoknak minősülnek: a) a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.” – In: Bognár Zsolt: Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955. Pécs, 2009. (a továbbiakban: BOGNÁR Zsolt, 2009.) 14. o.

Magyarországra vonatkozó tervei nem ismertek, nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló szovjet haderő, nemcsak az ország anyagi, hanem emberi erőforrásainak kihasználására is törekedett.<sup>2</sup>

A szovjet csapatok 1944. október végén érték el a mai Magyarország déli-, délkeleti részét. Viszonylag gyorsan, nagyobb harcok nélkül szovjet megszállás alá került a Duna–Tisza köze, a Tiszántúl és az ország északkeleti része. A lendületes előrenyomulást Budapest ostroma akasztotta meg. A várost 51 napi ostrom után, nagy emberveszteséggel 1945. február 13-án foglalták el a szovjet csapatok. A Dunántúlon a Székesfehérvár–Balaton vonalában 1945. kora tavaszán szintén több hétig állt a front. Az ország teljes területe 1945. április elejére került szovjet ellenőrzés alá.

Polgári személyek foglyul ejtésére 1944. október és 1945. május vége között az ország egész területén sor került. A II. és a III. Ukrán Front vezetői azonban – a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok alapján – nem egy előre eltervezett, kidolgozott akciót hajtottak végre. Nyilvánvaló, hogy a hadifogoly-létszám kiegészítése, a jótételi munkaerő biztosítása generális követelményként fogalmazódott meg velük szemben. Ugyanakkor a helyi akciók végrehajtásának különbözőségei, a fogoly-ejtés területi és időbeli intenzitásának eltérései jelzik, hogy a helyi végrehajtók nagy szabadsággal rendelkeztek.

A közvetlenül a harcok befejezése után végrehajtott deportálásokról, fogoly-ejtő akciók közös jellemzője volt, hogy azokban a helységekből öltött nagyobb méretet, ahol a harcok tovább tartottak. Debrecenből például jóval kisebb mértékű volt az elhurcolás, mint a többször gazdát cserélt Nyíregyházáról, vagy a környező falvakból. Nem, vagy csak megszorításokkal lehet közös jellemzőket megállapítani az összeszedés időpontjára vagy módjára vonatkozóan is. Számos településen már 4-5 napja befejeződtek a harci cselekmények, amikor az emberek összeszedésére sor került, míg máshol a helység elfoglalásával párhuzamosan gyűjtötték össze a munkaképes férfiakat. Míg előbbi esetben éppen a lakosság veszélyérzetének csökkenését, utóbbi esetben a gyorsaság, a meglepetés erejét használták ki.

Sok helyütt önkéntesen jelentek meg az emberek a megadott gyülekező helyeken. Egyes településeken az 1938–41 között katonai szolgálatot teljesítőik igazolásával, máshol személyi- igazolvány kiállításával, vagy front mögötti, 1–3 napig tartó közmunka elrendelésével hívták össze az embereket, akik a hivatalos szervekben bízva jelentek meg a gyülekező helyeken.

Hajdúbozsörménybe 1944. október 22-én ért a front. *„Három napja volt az orosz katonaság a városban, amikor kezdték összeszedni az embereket. De nemcsak a férfiakat, gyerekeket is. Volt közöttük több 16-17 éves, még 13 éves is. Hiába sirtunk, könyörögtünk, csak terelték őket kifelé a puskával, kit a házból, kit az udvarról egy szál ruhában, élelem nélkül, úgy ahogy éppen voltak.”*<sup>3</sup> – írta az egyik szemtanú.

2 STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006. (a továbbiakban: STARK Tamás, 2006.) 17. o.

3 STARK Tamás, 2006. 36. o.



Budapesten egészen 1945 áprilisáig folytak a fogolyszerző akciók. A felszabadított háztömbök óvóhelyeiről, vagy közvetlenül az utcáról szedték össze az embereket. Kevés információ áll rendelkezésre a Dunántúli deportálásokra vonatkozóan. A KSH 1945 nyári felmérése szerint Székesfehérvárról és Szombathelyről a harcok során mintegy félezer, Győrből és térségéből közel 3 ezer civil esett fogságba. A civil lakosság elhurcolása az ország elfoglalását követően is folytatódott. A Somogy megyei barcsi járásban 1945. május 30-án vitték el az embereket.

Az összegyűjtött embereket gyűjtőtáborokba – Debrecen, Miskolc, Gödöllő, Budapest, Kecskemét, Baja, Szeged, Pécs, Kaposvár, Szombathely – hurcolták, ahonnan két-három hónapi tartózkodás után szállították ki őket a Szovjetunióba. A táborokban harci cselekmények során fogságba esett hadifoglyok, malenkij robotra összegyűjtött német származásúak egyaránt voltak.

A magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál és a területi szovjet parancsnokságoknál több alkalommal eljárta a civilek kiszabadítása érdekében. Az 1945. március 19-i minisztertanácson a következőképpen fogalmaztak: politikai és gazdasági szempontból, valamint a közhangulat miatt is kívánatos volna, hogy visszakerüljenek mindazok, akik miatt már így is „sok panaszos hang hallatszott.” A hadifoglyok szabadon bocsátása természetesen nagy hangsúlyt kapott az 1945. évi őszi, első szabad választásokon is. A Kommunista Pártnak a vártnál lényegesen rosszabb szereplését az is befolyásolta, hogy nem tudott eredményt elérni a magyar hadifoglyok Szovjetunióból való hazaengedése ügyében.

A Magyar Békedelegáció Katonai csoportja 1946 szeptemberében, a párizsi békekötésre készülve több forrás – a KSH adatai és a hadifogoly osztályhoz beérkező kérelmek – révén próbált mérleget vonni. A hadifoglyok létszámáról szóló jelentés 600 ezerre becsülte a szovjet fogságba esett katonák létszámát. A vidékről civilként elhurcolt magyar állampolgárok száma 71 ezer és 107 ezer közé tehető. Ehhez járul a Budapestről elhurcolt polgári személyek száma, ami – a rendelkezésre álló források alapján nagy ingadozással – 50-100 ezer főre becsülhető. A mai Magyarország területéről civilként elhurcolt személyek száma tehát 120-200 ezer személy között lehetett.<sup>4</sup>

#### ab./Németek internálása, malenkij robotra hurcolása

A magyar civil lakosság elhurcolásával párhuzamosan – több településen azzal együtt – zajlott a németek internálása és szovjetunióbeli munkára szállítása.

A szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 16-án adta ki a Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia területén tartózkodó valamennyi 17 és 45 év közötti munkaképes német férfi, valamint 18 és 30 év közötti munkaképes német nő internálására és szovjetunióbeli munkára szállítására vonatkozó 7161. számú határozatát. Magyarországon az akció megszervezésével

4 STARK Tamás, 2006. 105. o.

Malinovszkij és Tolbuhin marsallt bízták meg. A határozat értelmében a Donyec medencébe szállítandó németek személyenként 200 kg súlyhatárig meleg ruhát, alsoneműt, élelmet vihettek magukkal. A rendelkezés kimondta azt is, hogy az érintettek gyűjtőállomásokon való megjelenését az adott országok kormányserveinek segítségével kell elérni. Az összegyűjtést 1944. december és 1945. január vége között, míg a kiszállítás befejezését 1945. február 15-ig tervezték.

Magyarországon a német nemzetiségű lakosság „közvetlen hátországi munkára” történő mozgósítását a szovjet parancsnokság 1944. december 22-én kelt 0060. számú parancsa rendelte el. Az ugyanezen a napon megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány csak később értesült a mozgósításról. Bár a németek deportálását az eredeti elképzelések szerint a szovjet hadsereg tervszerűen, szervezeten hajtották volna végre, a gyakorlatban szinte minden településen másként zajlott. A még gyenge központi hatalom, valamint a dezorganizált helyi közigazgatás nem, vagy alig tudta fékezni a német lakosság összeszedését.

Az akció egészét jellemzik a Bács-Bodrog megyében történtek. A szovjet katonai parancsnok 1944. december 28-án szóban kérte meg a vármegye azon községeinek névsorát, ahol a lakosság túlnyomó része német volt. A bajai járás főjegyzője által készített kimutatás fölhasználásával azonnal elkezdődött az érintett községekből a németek elszállítása. A katonai önkény következtében – a helyi lakosság tiltakozása ellenére – nemcsak magyarhű svábok, de magyarok és bunyevácok is bekerültek az Ukrajna felé indított vonatokba.

Az akció ellenőrzött módon való végrehajtása érdekében Erdei Ferenc belügyminiszter tárgyalásokat kezdeményezett a Debrecenben székelő szovjet katonai parancsnoksággal. Az 1945. január 5-én kiadott belügyminiszteri rendelet a német származású magyar állampolgárok közmunkára történő igénybevételéről írt, meghatározva a magyar helyi közigazgatás feladatait – tájékoztatás, névjegyzék összeállítás, mentesítés kiadása – s megvonva felelősségének körét is. Ugyanakkor elhallgatta a mozgósítottak kiszállítását, amivel megakadályozta, hogy az érintettek – meleg ruhával, élelmiszerral – fölkészüljenek. Tudomást sem vett arról a gyakorlatról, hogy sok helységben a németek elszállítása már a névjegyzékek összeállítása előtt megtörtént. Legproblematisabb eleme azonban az volt, hogy nyitva hagyta azt a kérdést, kit tekint német származású magyar állampolgárnak.

Még a kommunista párt vezetői – akik a későbbiekben határozottan a kitelepítés mellett foglaltak állást – is nehezményezték a szovjet hadsereg által tömegesen végrehajtott akciót. Révai József 1945. január 7-én Rákosi Mátyásnak Moszkvába küldött beszámolójában a következőket írta: „*A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. Ugyanis a végrehajtásban megint olyan szerencsétlen peregigek<sup>5</sup> voltak, hogy az eredmény: pánik a magyarok közt is, még a tisztességes, hozzánk közel álló elemek is (pl. Sántha alelnök, sőt maga Erdei is) megvadultak, arról beszélnek, hogy ez*

---

5 Peregig: túlzás, túlkapás, túlhajtás.

*ugyanaz, amit Hitler csinált a zsidókkal stb. Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. [...] Azonkívül mindenki sérelmezi, kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül csinálták. (Mezsom námi: még mi sem tudtunk róla előre.) Szóval a dolog visszafelé sült el. Most próbáljuk korrigálni amit lehet. A kormány 10 tanácsadó megbízottat küldött az oroszokkal való megállapodás értelmében a helyszínre, akikkel együtt fogják megállapítani, kit kell németnek tekinteni, kit nem.”<sup>6</sup>*

A Magyarországról internált német származásúak számát a szovjet források 33 ezer főre (21 ezer férfi és 11 ezer nő), a magyar történészek 55-65 ezer főre becsülik.<sup>7</sup> Ez a jelentős számbeli eltérés – megítélésem szerint – éppen abból adódik, hogy a magyar polgári személyek elhurcolása és a németek közmunkára való igénybevétele egyes területeken azonos időben, egyetlen akció keretében zajlott, így a forrásokban sem különíthető el. Annyi bizonyos, hogy mind az elhurcolt magyar polgári személyek, mind a németként internáltak tömeges hazaengedésére a hadifoglyokkal együtt 1946 második felében, valamint 1947 folyamán került sor.

## **b./Szomszéd országokból érkező menekültek**

### **ba./Magyar nemzetiségű menekültek**

Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti szerződés értelmében Magyarország köteles volt az 1937. december 31-én fennállott határai mögé visszavonni Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia általa elfoglalt területeiről az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat. A szomszéd országok újjászerveződő központi és helyi szervei részéről azonban már ezt megelőzően, 1944 őszén megkezdődött nemcsak a magyar közalkalmazottak kiutasítása, de a tősgyökeres magyar lakosság megfélemlítése is. Ennek következtében a magyar kormánynak már 1945. február elején 400-500 ezer magyar menekült elhelyezéséről kellett gondoskodnia. A menekülteket alapvetően két csoportba lehetett sorolni. Azokra, akik az adott területre annak visszacsatolását követően, állami alkalmazottként költöztek, a háború előtt tehát a trianoni Magyarország területén laktak, illetve azokra, akik a retorzióktól való félelmükben hagyták el eredeti lakóhelyüket. A menekültek ellátása, illetve szervezett módon történő integrációja érdekében már az 1945. február 7-i minisztertanácsi értekezleten felmerült egy menekültügyi kormánybiztosság létrehozása. A minisztertanácsban ekkor kétféle álláspont fogalmazódott meg. A Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt képviselői úgy ítélték meg, hogy a szomszéd országokban a magyarokat „népi elkeseredéssel” kezelik, ami ellen „nekünk is népi önvédelemmel

6 TÓTH Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét, 1993. 24. o.

7 BOGNÁR Zsolt, 2009. 65-66. o.

kell szembezállni”, míg a Kommunista Párt és a Polgári Demokrata Párt a SZEB közbenjárásával, tárgyalásos megoldást szorgalmazott. Az 1945. május 4-én felállított Népgondozó Hivatal a menekültek elhelyezését elsősorban a Tolna és Baranya megyei svábság gyors és radikális összetelepítése révén oldotta meg.<sup>8</sup>

Bár a magyar kormány befogadta a szomszéd országokból érkező magyar nemzetiségű menekülteket, nem állt érdekében a menekülés elősegítése, vagy bátorítása. Alapvető külpolitikai érdeke volt, hogy a magyar kisebbségek szülőföldjükön maradjanak, s a mielőbbi jószomszédi viszony helyreállítása is. A menekültek, illetve a szomszédos országokban a magyarokat ért atrocitások ténye azonban akadályozta a kapcsolatok normalizálását. A korlátozott szuverenitással rendelkező magyar kormány a SZEB-en keresztül igyekezett valamiféle nemzetközi védelmet biztosítani a magyar kisebbségek számára, de legalábbis közbenjáró, közvetítő funkcióra akarta rávenni. Nem járt sikerrel. Belpolitikai szempontból nagy nehézséget okozott e nagy számú menekült napi szintű ellátása, elhelyezése. A valódi társadalmi integráció – kulturális, politikai – időbeli dimenziói pedig kiszámíthatatlanok voltak. A fentiek miatt a kormány és a pártok is a menekültek minél nagyobb részének a hazatérését szorgalmazták.

Az 1949. évi népszámlálás során jelölték azt is, ha az összeírt személy menekültként érkezett Magyarországra. A népszámlálás adatai szerint ekkor összesen 376 ezer magyar nemzetiségű menekült élt az országban, közülük 66 ezren Jugoszláviából – beleértve a bukovinai székelyeket is –, 134 ezren Romániából, míg 119 ezren Csehszlovákiából érkeztek. Ez utóbbi létszám tartalmazza azt a 68 ezer személyt is, akik a lakosságcsere egyezmény keretében, mint kiutasítottak érkeztek Magyarországra.

#### bb./Jugoszláviai svábok

A szovjet csapatok előrenyomulása 1944 őszén a dél-bácskai és bánáti svábok, valamint Észak-Bácska – Bács-Bodrog vármegyének a trianoni békeszerződés értelmében Magyarországhoz tartozott része – községeinek német nemzetiségű lakossága egy részét is menekülésre készítette<sup>9</sup>. A háború utolsó heteiben otthonaikat elhagyók aztán 1945 tavaszának végén vissza akartak térni korábbi lakóhelyükre. A dél-bácskai, bánáti területekre visszatérni szándékozó német nemzetiségűeket a jugoszláv hatóságok nem engedték belépni az ország területére. Sokan Jugoszláviából

8 A menekültek ügyeivel foglalkozó országos hatókörű szervezet felállítása kapcsán Erdei Ferenc belügyminiszter a szomszéd országok érzékenységre való tekintettel a „menekültügyi” kifejezés helyett az „áttelepítési” kifejezést javasolta. Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15. Szerk.: Szücs László. Budapest, 1997. A. kötet 1945. április 27. 389. o.

9 „A háború első szele ebben az értelemben a bánáti és dél-bácskai menekülő svábság átvonulásával, a második szele pedig a helyi hivatalok és helybeli lakosság menekülésével indult meg.” – Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára IV. 1401. Baja Város Törvényhatósági Bizottságának iratai. Az 1945. május 12-i ülés jegyzőkönyve.

a megtorlások elől menekültek át Magyarországra, vagy nagyobb csoportokban a partizánok toloncolták ki őket. A folyamatosan és egyre nagyobb létszámban érkező jugoszláviai svábok Magyarország déli határmenti községeiben rekedtek.

A magyar kormány a hazai németiséghez hasonlóan politikailag megbízhatatlannak tartotta ezeket a személyeket, akiket tartósan nem akart befogadni az ország területére. Ezért 1945 ősztől szorosabb ellenőrzés alá vonták őket, nyilvántartásuk a községi elöljáróságok helyett a rendőrség kompetenciájává vált. A magyarországi németek kitelepítésének megkezdéséig, 1946 januárjáig azonban – a nemzetközi jogi státuszukat tiszteletben tartva – menekültként éltek az országban. A helyi hatóságok és a társadalom viszonyulása is humánus volt.

A hazai németek kitelepítésének megkezdésekor a magyar hatóság a jugoszláviai svábokat is ki akarta telepíteni. Erre azonban nem volt felhatalmazása. A Németországot megszálló katonai hatóságok és a magyar kormány között folyamatos volt az egyeztetés és a konfliktus is a magyar fél részéről időről-időre illegálisan kiutasított, illetve kitelepített jugoszláviai németek miatt.

A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint 1944. ősze és 1948. között mintegy 15-20 ezer jugoszláviai sváb tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon.

### **c./A németek kitelepítése**

A magyarországi német nemzetiség háború utáni megítélését, s a vele szemben alkalmazott eljárásokat a nagyhatalmak állásfoglalásai, az ország kül- és belpolitikai helyzete, valamint a hazai politikai erők törekvései határozták meg.

A magyarországi politikai pártok és az ideiglenes nemzeti kormány – bár a nyilvánosság előtt a kollektív bűnösség elvének elfogadását 1945 decemberéig elutasították – már 1945 tavaszán közös célként fogalmazták meg minél nagyobb számú német nemzetiségű személy Magyarországról való kitelepítését/elűzését. Ehhez azonban előbb meg kellett szerezniük a nagyhatalmak támogatását.

Ezért az eredeti célt némileg leplezve, a kormányzat 1945 februárjától több olyan – a földreform végrehajtásáról, a tömeges internálásokról, a lakhelyelhagyási tilalomról, a választói jogokból való kizárásról szóló – rendeletet adott ki, amelyek a német lakosság széles rétegeinek vagyoni és személyi korlátozását jelentették, tekintet nélkül a személyes felelősségre. A földreformról szóló rendelet alapján például tömegesen kobozták el földjeiket, házaikat, hogy az ország tisztántúli és északi területeiről a szegény agrárnépességet földhöz juttassák, és a szomszéd országokból érkező magyar nemzetiségű menekülteket elhelyezhessék.

A potsdami határozatok elfogadását, s a Németországi Szövetséges Tanács november 20-i ülését követően gyökeresen új helyzet alakult ki. A magyar kormány, élve a nagyhatalmak által nyújtott lehetőséggel, 1945. december 22-i ülésén túlnyomó többséggel, névszerinti szavazáson, elfogadta a kollektív bűnösség elvén alapuló

12.200/1945. M.E. sz. rendeletet. E szerint: Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki az 1941. évi népszámláláskor magát német nemzetiségűnek (302 198 fő), vagy német anyanyelvűnek (475 491 fő) vallotta. Némi kivételezésre a háború során antifasiszta ellenállást tanúsítók, a vegyes-házasságban élők, az öregek, és a betegek számíthattak, de a mentesítettek létszámának felső határát 10%-ban előre rögzítették.

A magyarországi németek kitelepítése a korábbi terveknek megfelelően a Budapest környéki falvakban indult meg. Az első szerelvények 1946. január 19-én Budaörsről gördültek ki. A budaörsi kitelepítésnél tapasztalt visszasságok mintegy előrevetítették az egész telepítési tevékenység főbb jellemzőit. A kitelepítések valójában minden egyes faluban másként és másként zajlottak – aszerint, hogy milyen volt a helyi önkormányzat és a kitelepítési biztos viszonya, a falu pártpolitikai megosztottsága, az ország éppen aktuális belpolitikai helyzete, vagy a szállítási lehetőség –, ennek ellenére természetesen mégis összegezhető sajátságokkal, jellemzőkkel bírtak. Az előkészítetlenség, a törvényi szabályozás pontatlansága, illetve a rendeletek be nem tartása, a kitelepítési szervek ellenőrizetlen, korrupt, szervezetlen tevékenysége mindvégig probléma maradt. Nem intézkedtek körültekintően a svábok által visszahagyott állatállomány gondozásáról sem. A kül- és belpolitikai nyomás hatására, az 1946. január közepén megkezdett sváb kitelepítések júniusban megszakadtak. Hosszas tárgyalások után 1946. augusztus 22-én a magyar kormány és az amerikai katonai hatóságok megegyeztek a kitelepítés folytatásában, de erre nem került sor.

1946-ban 172 községből összesen 116 956 személyt telepítettek ki. Ezen kívül elszállítottak mintegy 6000 jugoszláv állampolgárságú német nemzetiségű személyt is. Összességében Németország amerikai megszállási övezetébe – a mai Baden-Württemberg, Bajorország, és Hessen tartományokba – mintegy 180 ezer német nemzetiségű, többségében katolikus vallású személyt telepítettek ki.

A magyar kormány 1947. június 11-én – miután az amerikai hatóságokkal a megegyezés nem jött létre, s az áttelepített szlovákiai magyarok elhelyezése sürgetővé vált – újabb jegyzéket juttatott el a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, amelyben a magyarországi németek Németország szovjet megszállási övezetébe való telepítését kérte. Ezt követően a Szovjetunió hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kormány 50 000 német nemzetiségű személyt Németország általa megszállt zónájába telepítsen.

Ennek értelmében a magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítése 1947. augusztus 19-én folytatódhatott. A kitelepítési lehetőségek lezárulásáig, 1948. június 15-ig mintegy 35 000 magyarországi német nemzetiségű személyt szállítottak Németországnak a Szovjetunió által megszállt területeire.

A magyarországi német nemzetiségű lakosság teljes jogegyenlőségének ismételt biztosításáról a 84/1950. sz. minisztertanácsi rendelet intézkedett. A magyarországi német nemzetiségűek számára az állampolgári jogok biztosítása, a lakóhely megválasztására és a munkavállalásra vonatkozó korlátozások feloldása a magyar



társadalomba való integrálódás feltétele volt. Még akkor is, ha a későbbi évtizedek bebizonyították, hogy bizonyos területeken a lehetőségek biztosítása meglehetősen névlegesnek bizonyult.

#### **d./ Szlovák–magyar lakosságcsere**

A potsdami konferencia után nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetséges nagyhatalmak a „magyar kérdést” nemzetközi egyezmény helyett kétoldalú megállapodás kikényszerítésével kívánják megoldani. Az 1945. december 3–6. között Prágában tartott megbeszéléseken a csehszlovák delegációt Vladimir Clementis államtitkár vezette, aki a következő követeléseket terjesztette elő: kormánya a Magyarországról önkéntes kitelepülésre jelentkező szlovákokkal azonos számú magyart jelölhet ki áttelepülésre, a magyarok további tömegeit pedig javaik elkobzása mellett a trianoni országterületre költöztetnék. A magyar ajkú lakosság egy kisebb része csehszlovák állampolgárságot kapna, de kisebbségi jogok nem illelnék meg. A magyar fél az említett körülmények között a lakosságcserét nem vállalta, így nem jött létre meg egyezés.

A csehszlovák kormány zsarolása – a magyarok Szudéta-vidékre történő deportálása és Magyarországra való elűzése – a következő hetekben továbbfolytatódott, és nyilvánvalóvá vált az is, hogy a nagyhatalmak elutasítása miatt a lakosságcsere nemzetközi ellenőrzése nem valósul meg. A magyar kormány a csehszlovákiai magyarság ellenőrzött, szervezett módon történő kiutasítása, áttelepítése érdekében a mielőbbi megegyezésben volt érdekelt.

A két ország között lebonyolítandó lakosságcsere-egyezményt a felek 1946. február 27-én Budapesten írták alá. Lényege: a csehszlovák kormány annyi szlovákiai magyart telepíthet át, amennyi szlovák Magyarországon áttelepülésre jelentkezik. Ezen kívül az egyezmény értelmében a csehszlovák kormány egyoldalúan legfeljebb 1000 háborús bűnösnek minősített személyt is kitelepíthet. Ugyanakkor a Magyarországra telepítendőek létszámánál figyelembe kellett venni az eddig már kiutasított személyek számát is. A végrehajtás megkönnyítése érdekében vegyesbizottság felállítását határozták el, amelynek működését külön szabályozták. A csehszlovák kormány az egyezményhez csatolt jegyzőkönyvben ígéretet tett arra, hogy felfüggeszti a ki- és belső áttelepítésre vonatkozó rendeleteinek végrehajtását, s további vagyoneklobzásokat sem hajt végre.

1946 nyarán a két ország közötti ellentétek ismét elmélyültek, amikor ismertté vált, hogy a csehszlovák kormány a lakosságcsere-egyezményben meghatározott kereteken felül 200 000 magyar egyoldalú kitelepítését tervezi, és támogatásért fordult a párizsi békekonferenciához. A Csehszlovákiában maradó 300-400 000 magyar nemzetiségű lakost pedig – arra hivatkozva, hogy nagy számban vannak közöttük elmagyarosodott szlovákok – reszlovakizálni szerették volna.



A két fél között még hónapokig tartó tárgyalásokra volt szükség ahhoz, hogy 1947 márciusában a lakosságcsere ténylegesen megindulhasson. A szlovákiai magyarok elhelyezésére kisebb részben a kitelepülő magyarországi szlovákok, nagyobb részben a kitelepített németek házaiban és földjein került sor. Az áttelepült szlovákiai magyar családok lényegesen rosszabb vagyoni helyzetbe kerültek a korábbiaknál. A Magyarországra áttelepült szlovákiai magyarok jelentős része földműveléssel foglalkozott, főleg a vagyonosabb, magasabb színvonalon gazdálkodók rétegeiből kerültek ki. Kétségtelen, hogy az áttelepültek között aránytalanul magas volt a közalkalmazottak, a jól képzett értelmiségiek száma is. Többségük református vallású volt. Az áttelepült szlovákiai magyarság beilleszkedését hosszú ideig késleltették azok a körülmények – svábok folyamatban lévő kitelepítése, a tulajdon biztonságának hiánya – amelyek közé Magyarországon kerültek.

A lakosságcsere végül is többszöri megszakításokkal 1949 nyaráig tartott, igaz 1948 ősze után már csak az egzisztenciálisan fenyegetett magyar családok, s a Magyarországról önként kitelepülni akarók kisebb csoportja került „kicserélésre”. A második világháború után a két ország közötti migráció összesített számadatai szerint Csehszlovákiából Magyarországra menekült, kiutasított, a lakosságcsere-egyezmény keretében áttelepült mintegy 90 000 személy, míg Magyarországot ennek „ellentételeként” hozzávetőlegesen 60 000 személy hagyta el.

### 3. Összefoglalás

A II. világháború utolsó hónapjaiban, valamint közvetlenül a háború után a kényszermigráció Magyarországot, illetve magyar állampolgárok százezreit érintette. A kényszermigráció változó intenzitással ugyan, de az 1944–1948 közötti időszak társadalmi folyamataira végig jellemző volt. Az abban érintett csoportok nagysága, valamint e csoportok gazdasági-társadalmi integrációja, vagy éppen, mint a hazai németek esetében a társadalomból való eltávolításuk, befolyásolta a hatalomért folytatott küzdelmet is.

Ezen akciók egy része közvetlenül a háborús eseményekkel, harci cselekményekkel – polgári személyek deportálása, németek malenkij robotra hurcolása – volt összefüggésben. A Vörös Hadsereg által a „fogoly-ejtés”-t elsősorban a minél nagyobb számú személy közmunkára való igénybevétele motiválta. A malenkij robotra elhurcolt németek, de a magyarok esetében is, az adott nemzeti közösséghez tartozásukat jelölték meg a büntetés okaként. A személyes felelősségtől független, a kollektív büntetés elvén alapultak Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában is azok az akciók – állampolgárságtól való megfosztás, vagyonek kobzás, internálás, erőszak alkalmazása –, amelyeket a magyarokkal szemben alkalmaztak. A végrehajtást a szenvedélyesség, a gyorsaság, a szabályozatlanság és az ellenőrizhetetlenség jellemezte. Hasonló jellemzőkkel bírt a nemzetközi egyezményeken alapuló, jogilag szabályozott magyarországi németek kitelepítése, vagy a szlovák-magyar lakosságcsere is.

A háború után a kelet-közép-európai országok politikai elitjei a németek, illetve az adott ország területén élő kisebbségi közösségek – így a magyarok – ellen végrehajtott jogkorlátozásokat, atrocitásokat elvi síkon a II. világháborúban játszott szerepükkel, az ország szuverenitását veszélyeztető törekvéseikkel indokolták. Ezen érveléssel azonban az új hatalmi elit részben elfedték valóságos céljaikat. Az elűzéssel, át- illetve kitelepítésekkel valójában az önálló entitással bíró csoportoktól akartak megszabadulni. Mindenek előtt fizikai létükben való veszélyeztetésük, illetve állampolgári jogaiktól való megfosztásuk révén. A német vagy magyar kisebbségtől elkobzott vagyonok szétosztása az új politikai elit hatalmának és szavazóbázisának közvetlen megteremtését szolgálta.

## MINDENNAPOK TÖRTÉNETE ÉS EGY MAGYAR–NÉMET JELENKORTÖRTÉNETI ÖSSZEHASONLÍTÁS KÉRDÉSEI\*

### „Alltagsgeschichte” a jelenkortörténetben

A mindennapok történetének és a tapasztalattörténetnek az egyik legismertebb képviselője, A. Lüdtke szerint a diktatúrát, vagy általánosabban, az uralmat firtató kérdések elsősorban azért növelik a félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi eliteire és az ideológiára koncentrálnak, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Célravezetőbbnek tartja azt az eljárást, amely az uralmat és a társadalmat nem ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Számára sokkal fontosabbak azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkednek.<sup>1</sup> „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják.”<sup>2</sup> Lüdtke hangsúlyozza továbbá, hogy például az NDK-ban a munka milyen központi szerepre tett szert, az több volt mint a túlélés és a jólét megcélzásának a pusztá eszköze. M. Kohli értelmezésére támaszkodva ő is azt állítja, hogy a munka sokkal inkább az „érdekek, intézmények és identitások strukturálódásának központi forrása volt.”<sup>3</sup>

Az NDK vezetői kimondva kimondatlanul mindig az NSZK-hoz képest határozták meg a politikai programot. A helyzet változásaira is utal az, hogy a „szocialista új ember” idealizált alakja 1958-tól inkább csak a pártideológiában és közvetlenül a párthoz kötődő értelmiség körében élt. Az ezzel kapcsolatos koncepcionális és minden bizonnyal az utolsó ilyen jellegű megfogalmazás 1979-ből való, amikor a „szocialista munkakultúrát” igyekeztek meghatározni. Tanulságos eredményekhez vezetett az az elemzés, amely az információs jelentésekkel foglalkozott. Tartalmuk

\* A tanulmány a szerző MTA doktori disszertációjának (2011) egyik fejezete.

1 Mary Fulbrook összefoglalói alapvetően építenek mikrotörténeti közelítésekre és ugyanakkor az elméleti megfontolásokra is: FULBROOK, Mary, 1995.; FULBROOK, Mary, 2002.; FULBROOK, Mary, 2006.

2 LÜDTKE, Alf, 1998. 3–4. o.; Vö. FISKE, Susan T., 2006. 132., 241–242. o.

3 LÜDTKE, Alf, 1998. 5. o.

kifejezte azt is, hogy miképpen változott a rendszer hatékonysága. Míg az 1950-es években erősen törekedtek a pontosságra, addig ez a későbbiekben látványosan csökkent, azt lehet mondani, hogy később már sokkal inkább „felülről lefelé” írták a jelentéseket.<sup>4</sup>

Az NDK-t általában, és tágabban a kommunista diktatúrát mint „politikai társadalmat” szokták leírni.<sup>5</sup> Ezt kapcsolatként érdemes felfogni. Ennek egyik elterjedt értelmezése az „Eigen-Sinn”-konceptió, amelyben kifejeződik a jellemző kortársi stratégiák azon vonása, amely a politikai és egyéb követelésekkel szemben nem csupán distanciát, hanem alkalmazkodást, konformitást is mutatott.<sup>6</sup> Tehát nem egydimenziós képek ábrázolják jól a mindennapokat, hanem azok állnak a legközelebb az életvilágokhoz, amelyek egyidejűségeket fejeznek ki. Ugyanilyen módon, óvatosan kell bánni az individualizáció fogalmával, amely félrevezető lehet, ha csak a piaczgazdaságokra vonatkoztatjuk. Az NDK társadalma is alapvetően individualizáltnak számított. Ezt váltotta ki a politikai túlhatalom, a „politikai szféra privatizálása”, amely következményeit tekintve nagyon is politikai jelentőségű volt. Egyrészt a „felülről” érkező és kiszámítható beavatkozások (például a gazdaság- és a társadalompolitika egysége, az „anyapolitika”) révén szinte minden instrumentalizálható lett.<sup>7</sup> Másrészt az emberek általában „belülről” az egészet másként tudták megtapasztalni és elsajátítani. Módjuk volt különböző mértékű elhajlásokra, igazodásokra, visszavonulásra. Ez az értelmezésmód figyelmezteti a kutatót arra, hogy a régebbi hermeneutikával szemben a „társadalmi logika pluralizmusára” irányuló érdeklődésnek van igazán értelme.<sup>8</sup>

A Lüdtkével többször együtt dolgozó és finom elemzéseket produkáló T. Lindenberger azt hangsúlyozza, hogy a mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk a kutatás során, hogy „nem »az« NDK történetét, hanem az NDK-ban élő emberek történetét kell a középpontba állítani.” Ez a megközelítésmód az NDK-án belüli élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat. Ezzel együtt ő sem tagadja a politikai hatalom fontosságát. A demokratikus jogállami normák hiánya miatt az NDK szerinte is diktatúra volt politikai és jogi értelemben, de nem minden tekintetben volt diktatúra. Másokhoz hasonlóan, Lindenberger is nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a hatalmat mint társadalmi gyakorlatot fogja fel, ami lényegében a hatalmon lévők és az „uraltak” kölcsönös függőségére utal. Továbbá arra is, hogy az uralom mindig interakció és csak így tud tartósan létezni. A hatalmat tehát – Foucault értelmezésére támaszkodva – ő is mint „társadalmi erőteret” értelmezi. A mindennapok és tapasztalatok történeti

4 LÜDTKE, Alf, 1997.

5 LANGE, Dirk, 2003. 67. o.

6 Szemben az ellenállás és az ellenzék kifejezésekkel, az „Eigen-Sinn” (önfejűség) nem utal kifejezetten az uralomhoz/hatalomhoz való negatív vonatkozásra. LINDENBERGER, Thomas, 1999. 23. o.; Az etnológiai kutatásoktól várhatnánk erről a kérdéskörrel többet, de azok száma csekély az NDK-ra vonatkozóan. JOHLER, Reinhard, 2005.; ROTH, Klaus, 2005.

7 Ismert kelet-német példa a formális házasságkötési kényszer és a lakásbirtoklás. MERTENS, Lothar, 2002. 11–12. o.

8 LÜDTKE, Alf, 1997. 11–18. o.

irányzatában további figyelemreméltó meglátás az is, hogy a „kisemberi életvilágokban” (munkahelyi kollektíva, család és rokonság), ahol átláthatóság volt, számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia” adódott az emberek számára, amelyek több szempontból élehetővé tették a rendszert. Nem véletlen, hogy az egyesülés és egyáltalán a szocialista rendszerek bukása utáni nosztalgikus megnyilvánulások leginkább ezen életvilágok széttöredezésével lehetnek összefüggésben.<sup>9</sup>

Ezzel az értelmezéssel egybeesik az inkább átfogó, az egyén és az állam, valamint a társadalmi reakciók vizsgálatát elméleti szinten is vizsgáló J. Huinink magyarázata, aki leginkább a „közösségi ugródeszka-stratégia” magyarázatát fogadja el. Eszerint a népesség nagy része igyekezett kihasználni az uralkodó viszonyok előnyeit.<sup>10</sup>

Az NDK kommunista pártjának propagandája lényegében sok esetben az ellenkezőjét érte el, sőt egyes – nem kevésbé ironikus – magyarázatok szerint a keletnémet hatalom a „hidegháborút” az éterben minden fronton elveszítette, hiszen aki csak tehette, az a nyugati rádió- és televízióadásokat követte. Ez leginkább ahhoz vezetett, hogy nagyon sok ember valójában nem az „NDK-ban élt.”<sup>11</sup> A párt által befolyásolt szocializációs folyamatokba nemzedékek sora nőtt bele, a káderrendszerbe, abba, hogy már az óvodában jelölték a párttag szülők nevét, (vö. az „utánpótlás-, tartalék-, nómenklatúra-káder” kategóriák), ugyanakkor nemzedékek tanultak meg ezzel együtt élni. Erre az alkalmazkodási folyamatra szintén utalt az azt rendszerint humorral, gúnnyal illető nyelvhasználat. Így például a tiltott, zárt publikációk kivételes engedélyhez kötött kártyáját „méregjegynek” nevezték.<sup>12</sup> A mentalitást alapvetően befolyásoló, az NDK mindennapjaiban is szokásossá vált a „negatív reklám”, amelyeket a boltajtókra lépten-nyomon kifüggesztett cédulák közvetítettek: „Keine Kutten”, „Keine Kord-Hosen”, „Kein Außer-Haus-Verkauf”, „Kein warmes Mittagessen”, „Kein Kaffé und Kuchen”, „Geschlossene Gesellschaft”, „aus technischen Gründen”, az általánossá váló, „szocialista”, eleve késéssel kezdődő munkaidőről nem is beszélve.<sup>13</sup>

9 LINDENBERGER, Thomas, 1999. 18. o.

10 Külön kell hangsúlyozni azt, hogy 1952 februárjától törvényben szabályozták a panaszok, beadványok (Eingaben) hivatalos ügyintézését. Hihetetlen mértékben megugrott ezek száma, amelyek egyszerre jelentették az elégedetlenség kifejezésének kanalizálását, a korrektúrát, az ellenőrzést, a konszenzust és a távolságtartást. Sajátos „rendszerstabilizáló” tényezőkké váltak. Vö. MERKEL, Ina, 1999. 26–36. o.; BAUERKÄMPER, Arnd, 2005. 102–103. o.

11 Jüterbogi rendőri jelentéseket olvasva a „hangulatról”, az NDK-propagandával szembeni vélemények, helyenként jövőbelátóan gyakran megfogalmazódtak, különösen, ha az illető alkoholt fogyasztott. 1963. szeptember 9-én erről így jelentett az egyik rendőr: „Während einer Unterhaltung mit dem Bürger Ernst Bäcker brachte dieser folgendes zum Ausdruck. Den Kapitalisten werden wir nie schlagen können, da er noch zu stark ist. Wir und die Sowjetunion werden uns noch mal zum Kapitalismus zurückentwickeln. Der Lebensstandard in der Sowjetunion ist noch genau so, wie er vor 1945 war und die gelbe Gefahr von China doch noch kommen kann.” BLHA, Bez. Potsdam, 1963. Rep. 531. SED-Kreisleitung Jüterbog.

12 HÄDER, Sonja, 1998.; WOLLE, Stefan, 1998. 70–71., 98–105., 150. o.

13 WOLLE, Stefan, 1998. 215. o.; A fogyasztásra, a praxisok további kérdéseire ld. MERKEL, Ina, 1999. 16–36. o.; EICHLER, Wolfgang, 2000.; KAMINSKY, Annette, 2001.

A „kollektív” fogalmát és jelenségét nem pusztán a hatalmat birtoklók szempontjából kell a „szocialista” rendszerben értelmezni, tehát nem csak mint a társadalmi kontrollt erősítő tényezőt kell figyelembe venni, hanem úgy is, mint a mindennapi életben megfigyelhető, az egyének szintjén természetes módon kibontakozó szolidaritást. Azt a hivatalos állami és párthatalommal szembeni olyan informális kommunikációs eszköznek is vehetjük, amely nagyban hozzájárult, hogy az áru- és szolgáltatáshiányt az emberek ellensúlyozhassák. Nem véletlenül vált közismertté az NDK-ban a „Vitamin B”[eziehung], a kapcsolati vitamin fogalma.<sup>14</sup>

## **Társadalmi korlátok kelet-német és magyar összevetésben**

A kelet-németországi és magyarországi politikai diktatúra számára a társadalmi korlátok közül először a történeti kontinuitást (birtokviszonyok, iparstruktúra, demográfiai helyzet, mentális beállítottságok) lehet megemlíteni.<sup>15</sup> A második ilyen tényező a szétválasztott Németország esetében a mesterséges kelet-német állam nyugati államhatára volt, amely eleve elvágta az „állam” és a „nemzet” egymáshoz illeszkedésének útját. Ugyanez a megszakítottság Magyarországon Trianonig vezethető vissza. Az egypárti hatalom társadalomátalakítási utópikus programját ez folyamatosan megnehezítette. A harmadik korlát az NDK esetében az volt, hogy a német kommunista párt irányítói és végrehajtói viszonylag tartózkodtak az emberöléstől. Az akkori erőszakosságok mértékét csak korlátozottan lehet összevetni a nemzetiszocializmus idején elkövetett bűntényekkel. Ha ugyanezt az eljárást Magyarországon vizsgáljuk a kényszermunka, az internálások, a kulák- és egyházellenesség, a kitelepítések, majd pedig az 1956. évi forradalom leverése utáni kivégzések és a terror történeteiben, akkor a németet inkább jellemző „tartózkodás” a magyarországra egyáltalán nem érvényes megállapítás. A negyedik korlátot az egypárti diktatúra „hiányzó külső autonómiája” jelentette, amelynek legkeményebb leckéjét a német pártvezetés az 1953. június 17-i felkelés, a magyar pedig különösképpen 1956-os forradalom alatt és utána tanulta meg. Végül, ötödik korlátként – amit akár az első helyen is lehetne kiemelni – a gazdaság sikertelenségeit, mindkét országot eladósodását említhetjük meg.<sup>16</sup>

---

14 DIEWALD, Martin, 1995. 223–225 o.; MEYER, Gerd, 1999. 318. o.; Az életpályák elemzése is példa, ld. HUIÑINK Johannes–MAYER, Karl Ulrich, 1995.; Személyes tapasztalatom szerint, a viccek számító, az egykori NDK-s, hétköznapi nyelvi rövidítések feloldása még ma is látványos szocializációs különbséget mutat az idősebb „kelet- és nyugat-németek” között. Az előbbieket rendszerint meg tudták mondani, hogy például mit jelentett a SKET (SEHEN, KAUFEN, EINLAGERN, TAUSCHEN). A mozaikszavas szójáték az állandósult áruhiányra, a „gyűjtögetésre” és a cserekereskedelemre egyszerre utaló életmódra vonatkozik.

15 Több történelmi korszakra kiterjedő, kiváló elemzés egy településről: MATTHIESEN, Helge, 1999.; MATTHIESEN, Helge, 2000.

16 A más típusú magyar–német összehasonlításra ld. EHRHART, Christof, 1998.

Megközelítem további, második elemét elsősorban egy „alulnézeti”, a mindennapok világát átfogó nézőpont képezi, amit a témaválasztás önmagában is feltételez. Harmadik, lényegesnek gondolt szempontként a politika- és a társadalomtörténeti érdeklődés jelenkortörténetben megmutatkozó szoros egymásrataltságot nevezem meg. Itt elsősorban a hatalom mint társadalmi gyakorlat értelmezését tartom fontosnak, ami lényegében a hatalmon lévők és az „uraltak” kölcsönös függőségére utal.<sup>17</sup>

A német–magyar összehasonlítást nyilvánvalóan többféleképpen lehet indokolni. Az NDK-t a nemzetiszocialista diktatúrával szemben inkább a többi „szocialista” országgal érdemes összevetni. Különösképpen fontos lehet ebből a szempontból az 1961. évi falépítés utáni NDK története. Magát az NDK-rendszert többféle fogalmi kategóriával szokták leírni, ebből a választékból mi – a magyarországra is alkalmazható – modern gondoskodó diktatúra értelmezését követem, amely politikai uralom számos társadalmi korlátját éppen a vidéki, falusi életvilágokban lehet felfedezni.<sup>18</sup> Az előbbiekből is fakadóan igen fontosnak tartom a kortársi hivatalos nyelv és a mai szaknyelv problematikáját, pontosabban a gyakori tisztázatlanságát, az előbbinek korszakunkra jellemző kompromittáló, izoláló, kriminalizálási párt- és állami akaratot kifejező jelenségeit.<sup>19</sup>

Az összehasonlításban elsősorban a második világháború végétől az 1960-as évekig terjedő időszak kérdéseivel foglalkozom, az azt követő évtizedek jelenségeire csak utalok. Érthető okokból nagyobb hangsúlyt helyezek a magyar történelemre. Végül, egy kitekintés erejéig érintem a kommunista rendszer összeomlása utáni változások néhány vidéki problémáját.

## **Az agrárpolitika „űrbetöltő” szerepe – vidéki társadalmi hatások**

Mindkét országban azért volt kiemelt szerepe a pártállami agrárpolitikának a vidéki, falusi értékváltozások szempontjából, mert gyökeresen megváltoztatták a birtokhierarchiát.<sup>20</sup> Ezzel együtt ez az új helyzet a falusi szigorú társadalmi (ön)kontrollt is lényegesen átalakította, azaz szinte „űrbetöltő” szerepe lett az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának. Módszertani szempontból azonban fontos az agrárpolitikai célok és módszerek megkülönböztetése. Az első cél az volt, hogy a mezőgazdasági termelés intenzivitása révén minél jobban biztosítani tudják a lakossági ellátást. Ez, a magyarral szemben, elsősorban a német vezetés számára jelentett egyre megoldhatatlanabb problémát. Másodsorban – újabb utópikus tartalommal – a falu és a város közötti különbségek leküzdését tartották szem előtt. Harmadrészt az ideológiai programnak, a munkás-paraszt szövetség erősítésének kívántak megfelelni. A mindenekfelett álló célkitűzés persze az volt, hogy a „szocializmus” vidéki felépítését

17 LÜDTKE, Alf, 1998. 3–4. o.; LINDENBERGER, Thomas, 1999. 23. o.

18 JARAUSCH, Konrad H, 1998. 39–45. o.

19 KNABE, Hubertus, 1999. 191–219. o.

20 SCHIER, Barbara, 2001. 281. o.



a termelőeszközök „társadalmosításával” minél inkább előre vigyék. A módszerek elsősorban azt jelentették, hogy végrehajtották a kisajátítást, a birtokeloszlás korábbi rendszerét megváltoztatták és egyre inkább áttértek a nagyüzemi gazdálkodásra. Folyamatosan változó adó- és beszolgáltatási rendszert vezettek be, amit egyben a parasztság „megfegyelmezésére” is használták. Az agrárpolitikai módszereket általában az jellemezte, hogy az éppen fennálló helyzetnek megfelelően változtatták őket, egyszer nagyobb, máskor csekélyebb nyomást gyakorolva.<sup>21</sup>

Történeti, hosszú távlatban szemlélve a magyarországi háború utáni folyamatot, a földkérdést is csak a paradoxonok alapján lehet leírni.<sup>22</sup> Hiszen amennyire meghatározó volt a parasztság földhétsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás által okozott gond, amely a kollektivizálás kényszere miatt keletkezett. A földreformrendelet (1945. március 17.) megszületését és értékelését itt nincs módunk részletezni, de az mindenesetre elmondható erről, hogy a kommunista párt – a németországihoz hasonlóan – a földosztás radikalizálását vitte véghez, ami további konfliktusokat eredményezett. Ugyanakkor, a két ország földreformjai láthatóan különböztek is egymástól. Németország helyzetét eleve meghatározták a különböző megszállási övezetek, bár keleten – Magyarországhoz hasonlóan – a szovjet befolyás érvényesült. A földreform következtében a magántulajdon kisüzemi formája erősödött meg. Magyarországon a mezőgazdasági népesség 80%-a törpe és kisbirtokosnak, közel 3%-a gazdagparasztnak, 17%-a pedig földnélkülinek számított.<sup>23</sup>

A jelenből nézve tehát, a parasztság jelentős részének birtokos tudata és ekkori halvány perspektívái megmutatkoztak, amelyek a későbbi megrázkódtatások szempontjából fontos tapasztalatok voltak. A pártállami propaganda kezdettől fogva azt ígérte, hogy a „szövetkezetesítéssel”, a „nagyüzemi termeléssel” együtt fog járni a falu rohamos civilizációs fejlődése. Végül azonban, az előbbiekkal ellentétben az első (1948-tól) kollektivizálási hullám elindította a földtől való menekülés folyamatát.

Kelet-Németországban a földreform radikális végrehajtásának rövid és hosszú távú hatásait kell először megemlíteni. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a német kutatók rendszerint egyetértenek abban, hogy az 1945. évi őszi földreform és egyáltalán az új hatalmi berendezkedésben az általános vélekedéssel szemben nem volt kizárólagos szerepe a szovjeteknek, akik az angolszászokkal szemben nem kész tervekkel érkeztek.<sup>24</sup> A magyarországihoz képest később elindított földreform és a nagybirtokok felosztása a mezőgazdaságilag hasznos területek 35%-án ment végbe.<sup>25</sup> A magyar gyakorlathoz hasonlóan ekkor még a paraszti gazdaságok megerősítése volt a hivatalos agrárpolitikai célkitűzés, amit azután 1952-től, tehát később, mint Magyarországon, felváltott a hivatalos termelőszövetkezetesítési program,

21 BAUERKÄMPER, Arnd, 2002.; LANGENHAN, Dagmar, 2003.

22 BAUERKÄMPER, Arnd, 1996.; KUNTSCHE, Siegfried, 1996.; LAUFER, Jochen, 1996.; SZAKÁCS Sándor, 1998.; HONVÁRI János, 1997. 439–447. o.; VALUCH Tibor, 2001. 189–191. o.

23 VALUCH Tibor, 2001. 190. o.

24 van MELIS, Damian, 1999. 67., 106. o.

25 WILL, Rosemarie, 1999.

ami a földreform után a második nagy vidéki átalakulást eredményezte 1960-ig. A magyarországihoz hasonlóan, osztályharcos alapon fokozatosan szorították ki a nagyparaszti gazdaságokat, aminek következtében 1952–1953-ra néhány hónap alatt mintegy 700 000 hektár hasznos földterületet (az egész közel 11%-át) feladták a gazdák, rendszerint a nyugatra menekülést választva. Itt meg kell jegyezni, hogy ennek a parasztellenes agrárpolitikának jóval nagyobb arányú áldozatai voltak Magyarországon. Így például, az úgynevezett kulákoknak, a társadalomból kirekesztettek száma több mint 70 000 volt, ami közel három-négyszeresét jelentette a kelet-németországinak.<sup>26</sup> A represszív agrárpolitikát jellemezve, Magyarországon 1949 és 1955 között több mint 400 000 földművest ítéltek el a „közellátás veszélyeztetésének” vádjával, azaz ők a kötelező beszolgáltatást nem tudták teljesíteni. Ugyanebben az időszakban 692 ezer fővel csökkent a mezőgazdasági magántermelők száma.<sup>27</sup>

A hivatalos német agrárpolitika a kommunista párt bázisának kiszélesítése céljából is kezdettől fogva támogatta az úgynevezett újparasztokat, akiknek nagy része több millió menekültből és üldözöttekből tevődött össze.<sup>28</sup> A támogatás ellenére azonban 1949 júliusáig az újparasztook több mint 10%-a a bizonytalan helyzetű, nem rentábilis gazdaságát visszaadta. Mivel a problémák még súlyosabbak lettek, ezért a 1950–1951-ben 30 000 újparaszt elhagyta az országot.<sup>29</sup>

A kelet-németországi vidéken élők közül sokan a kollektivizálási program beindítása után – ahogy erre a korabeli közmondás is állandóan utalt – a negyedik típusú tsz-t választották: „Bauern drüben, Land hier”, azaz emigráltak.<sup>30</sup> A termelőszövetkezeteknek a magyarországihoz hasonlóan a következő, szovjet modell szerinti alaptípusaik voltak: I. közös földhasználat, II. közös földművelés és technika, III. az előbbieket mellett az állattartás is közös volt.

Röviden érintenünk kell a második világháború utáni magyarországi népességmozgás és társadalm szerkezet változásait.<sup>31</sup> Az ország népessége a második világháború végi mintegy 9 millióról 1960-ra 9 961 000 főre növekedett. A népességygyarapodás az 1980-as évekig volt, jellemző, majd utána gyorsuló fogyás történt.<sup>32</sup> Mindenesetre ez a gyarapodás is szembevetendő különbség a kelet-németországi tendenciával szemben. Kényszerű migrációk (málénkij robot, német, szlovák-magyar ki- és betelepítések) sora következett, amelyek során egyértelműen parasztellenes agrárpolitika érvényesült. Ennek késleltetett következményeként is a vidékről való

26 VALUCH Tibor, 2001. 192. o.; STEINER, André, 2004. 68. o.; PISKOL, Joachim, 1991.; A perek, eljárások száma is kisebb volt. BRAUER, Kai-ERNST, Frank-WILLISCH, Andreas, 1999. 1342–1344. o.

27 VALUCH Tibor, 2001. 192., 195. o.

28 WEBER, Adolf, 1999. 231. o.

29 BAUERKÄMPER, Arnd, 1999b. 125. o. Brandenburg tartományban a 20 és az 50 hektár közöttiek 14%-a, az 50 és a 100 hektáron gazdálkodók 47%-a hagyta abba a gazdálkodást 1946 és 1951 között. SATTLER, Friederike, 2002. 452. o.

30 „A parasztook odaát, a föld itt.” LANGENHAN, Dagmar, 1999. 8. o.; Az ilyen körülmények közötti parlagföldek és a tsz-ek problémáira ld. NEHRIG, Christel, 2000.; NEHRIG, Christel, 2003.

31 HONVÁRI János, 1997.; VALUCH Tibor, 2001.

32 VALUCH Tibor, 2001. 33–34. o.

elvándorlás különösképpen az 1960-as évtizedben lett magas: évi 90–100 000 fő (a községi népesség száma 1960-ban 5 657 000 1970-ben 5 332 000 volt). Mindez azonban továbbra sem változtatott azon a tényen, hogy Magyarország népességének több mint fele községekben lakott. 1949-ben az aktív keresők majdnem 52%-a (2 190 000 fő), 1960-ban közel 38%-a (1970-ben 27%-a, 1980-ban 20%, 1995-ben 8,5%-a) az agrártársadalomhoz tartozott. Ez a csökkenő tendencia persze nem csupán a „szocialista rendszerekre” jellemző. Azonban egyáltalán nem közömbös az átalakulás hogyanja, annak erőszakos jellege. Ellenpéldaként a nyugat-német vagy a finn agrárváltozásokra is utalhatunk.<sup>33</sup>

1947-ben 19 102 000, 1961-ben 17 832 000 ember élt Kelet-Németországban, azaz rendkívüli létszámcsökkenés történt a „lábbal szavazás” révén. A népességösszetételben különösen jelentős volt a nőtöbblet, ami a háborús, nagyarányú férfihalálozással magyarázható. A vidéken élők nehézségeit fokozta a háború végén és az utána megjelenő közel négy milliónyi menekült és üldözött, akik további súlyos ellátási és lakásproblémákba ütköztek. Mindezek a tényezők lényegében a belső – rendszerint városi letelepedéssel járó – vándorlást és a keleti országrész elhagyását ösztönözték. Így 1961-re a vidéken élők aránya (a kevesebb, mint 2 000 fős települések körében) 21,4%-ra csökkent. Az 1950-es években ezt a folyamatot felerősítette a sztálini típusú iparosítás politikája. Kelet-Németországban a magyarországihoz hasonló kényszerű társadalmi mobilitási folyamatok mentek végbe: így például az 1945. évi kisajátítások és deportálások révén a „kelet-elbai” nagybirtokosok és „Junkerek” mint társadalmi csoport eltűntek. Az 1950-es években mind az iparban, mind pedig a mezőgazdaságban igen lecsökkent az önállóan gazdálkodók száma, akiket nem csupán foglalkozási réteggé kell érteni, hanem mint a polgárság egy jelentős korábbi csoportját. Ugyanakkor a „régii középosztály” számára adódott bizonyos mozgástér, amit csak az 1970-es években szűkítettek le. Mindaddig ők részlegesen az állami és a kommunista párt támogatására is számíthattak, közéjük tartoztak elsősorban a kisparasztok (az úgynevezett „újparasztok” átlagosan nyolc hektár földterülettel) és a kisebb kategóriájú kézművesek (10 foglalkoztatottal). A nagyparasztok nyilvánítottak viszont már az 1945-től, de különösképpen 1952-től igen erős kommunista agitációnak és nyomásnak voltak kitéve.<sup>34</sup>

Az NDK társadalma az 1950-es években nem csak magas mobilitási fokot mutatott fel, hanem igen intenzív foglalkoztatottsági szintet is produkált. A munkaképesek aránya 1950-ben (63,4%) érte el a tetőpontot, utána fokozatosan csökkent, 1961-ben 59,8%-ra. A lassú növekedést követően csak 1982-ben tudták elérni az 1952. évi szintet. Ez azért is lényeges kérdés, mert Magyarországgal szemben, az NDK-ban a munkaerőhiány jóval nagyobb problémát jelentett. Különösképpen a falépítésig hagyták el tömegével elsősorban a fiatal munkaképes emberek az országot. A magyarhoz – helyesebben az európaihoz hasonlóan a népesség öregedett, így például 1950-ben 13,8%, 1961-ben 18% volt a nyugdíjasok aránya. Ezzel szemben

33 EXNER, Peter, 1997.; GRANBERG Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY Hillary, 2001.

34 HOFFMANN, Dierk–SCHWARTZ, Michael, 2004. 80–83. o.; GRUNDMANN, Siegfried, 2002.

csökkent a gyerekek aránya 22,8%-ról (1950) 1956-ban 20,5%-ra, majd utána valamelyest emelkedett a falépítésig (22,2%). Elsősorban az igen magas női foglalkoztatottsággal (1950-ben 44,1%, 1960-ban 61,9%) tűnt ki az NDK-társadalom a nemzetközi összehasonlításokban: a legmagasabb szintet 1982-ben érte el 82,4%-kal. A foglalkoztatási struktúrában a magyarhoz hasonlóan csökkent a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban keresők aránya: 30,7% 1949-ben és 16,6% 1961-ben. Ezzel szemben nőtt az ipariak és kisiparosok aránya 42,3%-ról 47,2%-ra. A bennünket elsősorban érdeklő mezőgazdaságban dolgozók arányváltozását jelzi, hogy 1961-ben az erőszakos kollektivizálás következtében a magángazdaságok aránya 7,3% volt. Az NDK mezőgazdaságát és így természetesen a vidéki létet is a termelészövetkezetek határozták meg. A mezőgazdaságilag hasznos területek 87%-án ők gazdálkodtak, míg az állatállomány 75%-át ők gondozták. A „szocialista” korszak végén összességében mintegy 4 500 állami és szövetkezeti tulajdonban lévő üzem volt. Ha ennek számát az 1949. évi mintegy 750 000 üzemhez viszonyítjuk, akkor végképp radikális átrendeződés ment végbe negyven év alatt.<sup>35</sup>

Összességében látható, hogy a magyar társadalomban jóval magasabb arányt képezett a mezőgazdaságban keresők. Kelet-Németországban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1950-ben 27,9%, míg Nyugat-Németországban 24,6% volt, ami a magyarországi közel felének felelt meg.<sup>36</sup>

Mindamellet, további jellemzőt említve, Magyarországon a falusi lakosság csökkenése lassúbb volt (1949: 63,1%, 1996: 36%), mint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányvesztése (1949: 51%, 1996: 8,0%). A vidéki társadalmi szerkezetváltásban a hátrányos helyzetet különösképpen erősítő tényezővé vált a munkaképes népesség számának csökkenése és elöregedése. Magyarországon is nőbblet volt a jellemző. Az öregedésre utaló adatok: 1949-ben 10,7%, 1995-ben 19,4% volt a 60 éven felüliek aránya. 1959-től, az ipari decentralizációs politika következtében valamelyest kiegyenlítődés történt, azonban az 1960. évi 636 000 ingázószám 1970-re így is 977 000-re növekedett.<sup>37</sup> A vidéki létformák átalakításának egyik leglátványosabb példáját a tanyarendszer elleni intézkedések adták.

A mezőgazdasági munkát folytatók életvilága a végső (1958–1961) kollektivizálás során gyökeresen megváltozott. A makroátalakulást elevenen érzékelteti az, hogy 1950 és 1970 között egy millió kereső, az aktív keresők negyede-ötöde hagyta el a mezőgazdaságot. A tevékenységszerkezetben az aktív keresők aránya 1980-ig emelkedett, majd utána csökkent. Ennek hátterében többek között az iparosodás és a kétkeresős családmodell általánossá válása állt. 1940 és 1970 között a mezőgazdasági keresők száma kevesebb, mint a felére csökkent, az ipariaké közel kétszeresére nőtt.<sup>38</sup>

35 HOFFMANN, Dierk–SCHWARTZ, Michael, 2004. 80–88. o.; BRAUER, Kai–ERNST, Frank–WILLISCH, Andreas, 1999. 1342. o.

36 BAUERKÄMPER, Arnd, 1994. 119. o.

37 VALUCH Tibor, 2001. 68. o.

38 VALUCH Tibor, 2001. 33–42. o.; A házasság és a női munkavállalás következményeire ld. LŐCSEI Pál, 2008.

A fentiek tükrében az 1940-es és az 1960-as évek közötti vidéki társadalom átalakításának és átalakulásának egyik jellemző tendenciája a proletarizáció volt. Ennek a megállapításnak a kifejtése további jelentős kutatási feladat a „szocializmus” kori történetírásban. Mindazonáltal azt is hangsúlyozom, hogy a későbbi időszakot, az 1960-as és 1970-es éveket ennél jóval differenciáltabban kell tárgyalni. Az akkori folyamatokat sokkal inkább „felemás” modernizációként lehet értelmezni. A proletarizáció fogalmának elsősorban a tulajdonvesztés (legyen az ingatlan vagy más jogbirtoklási forma) miatt bekövetkezett fizikai és pszichikai ellehetetlenülésre vonatkozó jelentését emelem ki.<sup>39</sup> A pártállami kényszer által okozott, hátrányos helyzetben kialakult új viselkedési szabályok, még pontosabban túlélési stratégiák valóban „új embertípust”, emberi kapcsolatokat alakítottak ki, azonban lényegében nem az eredeti ideológiai szándékoknak megfelelőt. Korjelzőnek tekinthető az, hogy ezt a proletarizációs folyamatot is elfedte, hivatalosan leplezte a „szocialista” jelző. Minden bizonnyal nagyon sok lokális és regionális elemzésnek kell még megszületnie ahhoz, hogy megértsük annak az új tapasztalatnak jelentőségét, amely a viszonylag zárt paraszti természet-, ember- és társadalomfelfogás hagyományai és a kommunista hatalmi gyakorlat szembenállásában és egymás mellett élésében kialakult. Ennek csupán érzékeltetésül említem meg a Fél Edit és Hofer Tamás klasszikus leírásaiban olvasható takarékos mindennapi tevékenységformákat, az eszközhasználat világából pedig az életkorok és nemek szerint készített kapák nagyságát, ezek „személyes rendjét”.<sup>40</sup> Ezt a rendet megteremtő és a szerint alakuló normatív világ, az egyéni és közösségi életet ellenőrző erkölcsfelfogástól lényegében idegen volt a „népi demokratikus” berendezkedés. Történeti léptékekkel mérve az is látható, hogy Magyarországon a kollektivizálással az abban résztvevők többsége az 1960-as évekig rosszabb jövedelmi viszonyok között élt.<sup>41</sup> Ebben a tekintetben az NDK-ban sem állt be jelentős változás, hiszen a háborús veszteségek és állandó ellátási, megélhetési gondok jellemezték ezeket az évtizedeket.<sup>42</sup>

Természetesen az előbbi gondolatmenettől eltérő vélemény is létezik, miszerint 1945 után Kelet-Németországban nem ment végbe egy általános proletarizálódás, ahogy attól Max Weber a 19. század végén tartott, hanem inkább egy társadalomstrukturális fuzionálásról lehet beszélni. Ezen értelmezés alapján Nyugat-Németországban a 20. század elején és különösképpen az 1950–1960-as években a mezőgazdasági üzemekben családon kívüli munkaerő száma látványosan csökkent. Ezzel szemben keleten az átfogó vidéki kiegyenlítődés, a társadalmi homogenizálódás megszüntette az úgymond osztálytársadalmi struktúrákat. A társadalmi

39 SIEGRIST, Hannes–SUGARMANN, David (Hrsg.), 1999. 11. o.; GRIMM, Dieter, 2000.

40 FÉL Edit, 2001. 374–375. o.; FÉL Edit–HOFER Tamás, 1997. 456–476. o.

41 VALUCH Tibor, 2003ab.

42 Ezt kifejezetten nyomon lehet követni az ellátási zavarok vidéki leírásaiban: MERKEL, 1999. 74–88. o.; A jelenség mindennapi példái az általam vizsgált oehnai levéltári forrásokban is sűrűn felbukkantak: 1961. decemberében egy tanácsi engedély nélküli, második (háztartásonként egy volt engedélyezve) disznóvágás során ismét megfogalmazzák a hús- és burgonyahiányból fakadó problémákat. AL, Rat der Gemeinde Oehna, 14. December 1961. XI. 5196. Protokolle von GV-Sitzungen, 102005. Mindez nem csupán helyi jelenség volt: SCHÖNE, 2005. 229. o.



egyenlőtlenséget elsősorban az állami és pártpolitika határozta meg. A tulajdon központi kisajátítása végül ezen vélemény szerint elvezetett a dolgozók kisajátításához, a patriarchális hatalomközpontosítás pedig a munkások, a „dolgozó nép” hatalomtól való megfosztását eredményezte.<sup>43</sup>

Mind az eddigi magyar és német szakirodalom, mind pedig az interjúalanyok visszaemlékezései szerint, a szovjet mintájú tsz-be az első kollektivizálási kampány során az agrárnépesség azon rétegei léptek be, akik a legkevésbé voltak képesek önálló gazdálkodásra, illetve majdnem mindegy volt számukra, hol végeznek bér munkát.<sup>44</sup> Az egyházellenes pártállami szabályozás és iskolapolitika mellett koncentrált termelési, begyűjtési és földösszevonási intézkedések mind azt a célt szolgálták, hogy szétörjék a korábbi falusi társadalmi-gazdasági egységeket. Az osztályharcos alapú, nyíltan likvidálási szándékú akciók sorába illeszkedett be a „kulákok” elleni politika is.

Magyarországon az 1956-os forradalom bukása után rövid ideig enyhült a parasztságon nyugvó teher. A vidéki gazdaság és társadalom még ekkori regenerálódási képességét is jelzi az, hogy a végső kollektivizálás előtt, 1957–1958-ban a magánszektor részesedése a mezőgazdasági termelésből 70–80% volt.<sup>45</sup>

## Kollektivizálás után

A kollektivizálás hivatalos befejezése után az 1960-as években mindkét ország kommunista párt- és állami vezetése lényegében ugyanazokkal a problémákkal találta magát szembe: a termelészövetkezetek alacsony termelési szintjével, veszteségekkel és eladósodással. A „szocialista” rendszerek alapvető ellentmondása abban is jól látható volt, hogy a tsz-tagok csupán elvileg voltak tulajdonosok a szövetkezetben.<sup>46</sup> Ez a helyzet rendkívüli módon befolyásolta az érdekeltségi viszonyokat is. Ez például azt jelentette, hogy az évi jövedelemből először az állami igényeket kellett kielégíteni, s a maradékot oszthatták szét a tagságnak, ha volt mit. Magyarországon a maradék-elvű elosztási rendszertől, s így a szovjet típusú kolhozrendszertől való eltérés egyik első lépését már az 1960-as években megtették, ami nagyban hozzájárult a sajátos magyar „szocialista” agrármodell kialakulásához.<sup>47</sup> A kommunista párt első titkára ezt így fogalmazta meg: „Aki megtermeli az ennivalót, az lakjon is jól vele.”<sup>48</sup> Mindkét ország pártvezetése megtanult valamit a felkelések történetéből. Bár ezek a tömegmozgalmak szinte összehasonlíthatatlanok, de a magyar 1956 mind méretében, mind pedig hatásában súlyosabb következtetések, s persze kompromisszumok megfogalmazására kényszerítette a döntéshozókat is. Másrészt a vidéken élők forradalom utáni vereségtudata is szerepet játszott a kényszerű kollektivizálás elfogadásában. Egyes visszaemlékezők szerint Magyarországon az 1960-as években

43 BAUERKÄMPER, Arnd, 1999a. 266. o.

44 Az NDK-ra vonatkozóan ld. LANGENHAN, Dagmar, 2003.

45 VALUCH Tibor, 2001. 195–196. o.

46 VARGA Zsuzsa, 2003. 305. o.

47 Az állami gazdaságok sorából erre ld. SCHLETT András, 2007.

48 VARGA Zsuzsa, 2003. 310. o.

az agrárvilágban is történt egy kvázi kiegyezés, aminek az egyik következménye az volt, hogy a „parasztságot” kötelékein lazítottak. Így például becslések szerint a tsz-elnökök 30%-a kulákszármasú volt.<sup>49</sup>

A pártállam agrárpolitikai gyakorlatában a mezőgazdasági termelők árak emelése mellett az 1960-as évektől mindinkább érvényesült az az irányelv, hogy „ami nincs tételesen megtiltva, az meg van engedve”. Ennek során a tsz-tagoknak több lehetőséget nyújtottak: például a háztáji területen több állatot tarthattak, részes művelést vállalhattak, természetben kaphattak prémiumot.<sup>50</sup> A szociálpolitikai intézkedéseket fokozatosan kiterjesztették a termelősövetkezeti tagságra, ami jelentős mértékben hozzájárult a „rendszer” elfogadásához. Pártállami keretek között, de kialakult egy termelősövetkezeti érdekképviseleti kör, sőt lobbis, aminek adott esetben vétőjoga volt az ár- és pénzügyi döntésekben. 1967-ben törvényben rögzítették, hogy a tsz-tagok kifizetései megelőzik az állami követeléseket.<sup>51</sup>

A magyar mezőgazdaság eredményességéhez az is hozzájárult, hogy a szocialista blokkban az 1970-es években felerősödő megalomániás nagy gazdasági egységek létrehozását lényegében nem támogatták, szemben például az NDK-val. A „szocialista”, „felemás” modernizáció révén az 1960-as, még inkább az 1970-es évektől vidéken is jelentős fejlesztések voltak az infrastruktúrában (elsősorban villamosítás) és a szolgáltatásban. Ugyanakkor, az így felszabaduló időt (lásd például a bolti kenyér elterjedését, s az otthoni sütés visszaszorulását, vagy például a mosógép megjelenését) az egyre több és intenzívebb termelésre fordították. Ez lenne az összetett állami politikának a másik oldala, amit az egyszerűség kedvéért az emberi „önkiszákmányolás” fogalmával illetünk. Ez többek között azt jelentette, hogy a háztáji, lényegében önálló gazdaság művelése rendkívül intenzív, egyfajta családi vállalkozássá vált. Mindemellett, jellemző módon, a magyar kistermelők összetétele is alapvetően megváltozott. Legnagyobb részüket már nem a parasztság adta, hanem az ipari munkások.<sup>52</sup>

A részesművelésre való áttérés meghatározó szakasza 1965 és 1969 között volt, amikor a párt- és állami vezetés is bizonyos mértékig elismerte a közös gazdálkodás kudarcait. El kellett fogadniuk a közvetlen egyéni-családi érdekeltséget, s ezzel a lépéssel tulajdonképpen konszolidálták a tsz-modellt is. Ez elsősorban azért történhetett meg, mert a háztáji és kiegészítő gazdaságok haszontulajdont jelentettek. A használati jog és a tagsági viszony egymástól függött, ezért az nem veszélyeztette a hivatalos tsz-modellt. Az 1970-es évektől kistermelés név alatt foglalták össze a nagyüzemi kereteken belüli háztáji, a kisebb magángazdálkodást, mind pedig a kiegészítő és részes gazdálkodási formákat. Ezek többsége jövedelem-kiegészítésre,

49 HAMAR Anna, 1998. 11. o.

50 HANN, Chris, 1999. 161–184. o.; VARGA Zsuzsa, 2003. 311. o.; KOVÁCS Teréz, 2010. 133–162. o.

51 Ugyanakkor az 1967. évi IV. törvényben rögzített szövetkezeti földtulajdonjog létesítésével materiális és jogi értelemben az állam bekebelezte a paraszti földmagántulajdont. „*Mégpedig nemcsak a milliós kisparaszti tömegek létérdekeit félresöpörve (a megélhetésüket megalapozó termőföld elkobzással felérő kisajátításával), hanem egyben a hatályos Alkotmányon is átgázolva, tehát durva jogtípussal.*” TANKA Endre, é. n. 159. o.

52 KOVÁCH Imre, 1988. 40–49. o.; VARGA Zsuzsa, 2003. 314–328. o.



s nem a piacra termelt, különösképpen ott, ahol távolra esett a város. A városhoz közeli falvakban egyre inkább a belterjes, intenzív, kis földigényű kultúrákkal foglalkoztak, ami sokaknak önálló egzisztenciát teremtett. A különböző kényszerek miatt, a kistermeléssel foglalkozóknak köre a várakozással ellentétben (lásd például az öregedő nemzedékeket) növekedett. 1981-ben hivatalosan másfél millió kisgazdaságot tartottak számon. Ezen kívül 800 ezer háztartásnak volt kisgazdaságnak nem minősülő földje vagy állatállománya. Összességében a népességnek közel kétharmada rendszeresen mezőgazdasági munkát is végzett. 1991-ben a háztartások 40%-nak volt kistermelő gazdasága, egyébként a főfoglalkozású mezőgazdasági kistermelők aránya alacsony (1,2%) volt, a nem mezőgazdasági önállókkal együtt is csak 2,6%-ot ért képeztek. A kistermelőknek nemzetgazdasági jelentőségük lett, akik tevékenységük révén hatékonyak hozzájárultak a területi egyenlőtlenségek kompenzálásához. Még egy jellegzetes formát kell megemlíteni, ami a kedvezőtlen helyzetű térségekben és tsz-ek esetében sokszor mentőövet jelentett: a kiegészítő melléküzem-ágak, amelyek a tsz-hez kapcsolódva valamilyen ipari tevékenységet űztek.<sup>53</sup>

Rövid távú perspektívában, Magyarországon a mezőgazdaság az 1980-as évekig sikerághozatnak számított, ami elsősorban a bruttó termelésben jelentkezett: nem volt mennyiségi hiány, növekedett az agrárexport. Ugyanakkor az agrárgazdaság modernizálása jelentős többletkiadásokat jelentett, a hiányokat sokszor a mezőgazdaságban keletkezett jövedelmek elvonásával ellensúlyozták. Egyesek számára az is világos lehetett, hogy a tervezési rendszer gazdaságfejlesztése a KGST révén biztosított Magyarország számára lehetőségeket. Ugyanakkor a „szocialista” típusú gazdálkodás eleve termelés-, azaz mennyiség-centrikus volt, a minőség alárendelt szerepet játszott. A magyar termékek ezért sem juthattak el a kiemelkedő nyugati élelmiszerpiacokra. Összességében, a pozitívumok ellenére sem lehet beszélni átfogó vidéki modernizálásról. Törvényi szempontból a jelentős szerepet betöltő kistermelő magángazdaságok pszeudó egységek voltak. Jövedelmeik visszaforgatása elsősorban a növekvő fogyasztásban és a lakásépítésben jelentek meg („legvidámabb barakk”). Vannak, akik ezt nevezik „kerítésen belüli urbanizációnak.”<sup>54</sup> Ennek is köszönhetően, egy összehasonlítás szerint 1993-ban a magyar vidéki lakosság élt a legjobb lakáskörülmények között a poszt-szocialista Közép-Európában. Ugyanakkor beszélni kell az „elparasztiatlanítás” ellentmondásos, kétarcú folyamatáról, súlyos áráról is.<sup>55</sup> Ennek a történeti folyamatnak lokális, regionális és nemzetközi összehasonlítása a kutatás jövőbeli fontos feladata.<sup>56</sup>

A kelet-német kollektivizálás befejezéséig (1960 tavasza) a mezőgazdaságilag hasznos földterületek 83%-a a különböző típusú termelőszövetkezetek kezében volt. Az NDK-ban az állami vezetés 1963-tól elsősorban a mezőgazdaság iparszerű termelését támogatta. Ez mindenekelőtt azt jelentette volna, hogy a növénytermelési és az állattenyésztési eredmények hektáronként minél gyorsabban felül kellett volna

53 KOVÁCH Imre, 1988.; HAMAR Anna (szerk.), 1998. 13–16. o.

54 HAMAR Anna (szerk.), 1998. 16–19. o.

55 CSITE András–KOVÁCH Imre, 2002. 220–224. o.

56 SZILÁGYI Miklós, 2005.

múlnia a ráfordításokat.<sup>57</sup> Mindezzel azonban még nem lett vége az átalakításnak, hiszen például 1975 után újabb átszervezések voltak, amelyek alapvetően megalomán módon újabb nagy gazdasági egységeket eredményeztek. Elválasztották az állattenyésztési és növénytermelési ágazatokat, amelyek további ellentmondásokhoz és konfliktusokhoz vezettek.<sup>58</sup> Ennek egyik következménye lett, hogy az állattenyésztést elhanyagolták, amelyben egyébként nagyon sok nőt foglalkoztattak. Ez az ágazat egyébként is kezdettől fogva állandó veszteséggel küszködött.<sup>59</sup> Ennek ellenére az NDK mezőgazdasága is vezető helyet foglalt el a KGST-országok hivatalos eredménylistáin.<sup>60</sup>

A vidéki agrárstrukturális változásoknak nyilvánvaló társadalmi, azaz az emberi kapcsolatokban is megmutatózó negatív következményei lettek. Felerősödtek a lakó- és a munkahely közötti elválasztódás, megnőtt a munkába járási idő, s lazultak a hagyományos családi és szomszédosági kapcsolatok.<sup>61</sup> A kollektivizálás társadalmi hatásai közül elsősorban a munkához való hozzáállás alapvető megváltozása a legdöntőbb, amely mögött persze a személyes és családi érdekek radikális átrendeződése ment végbe. A föld és annak művelése sokak számára elveszítette addigi értékét.<sup>62</sup> Ugyanakkor mindkét ország községi történeti forrásai alapján jól látható, hogy az 1960-as évekig a domináns megítélés szerint a tsz egy gazdaságtalan, működésképtelen üzem volt a helyiek szemében.<sup>63</sup> Mindaz ami történt az 1960-as évektől a vidéki társadalmi átalakulásban, még inkább differenciáltan érdemes véleményezni.

Összefoglalóan, a kelet-németországi gazdasági és társadalmi struktúraváltozásnak a következő tényezőit lehet megnevezni: mezőgazdasági iparosodás; a zöld területek arányának csökkenése; a hasznosállat-állomány kiterjeszkedett, a mezőgazdaságilag hasznos területek csökkenése ellenére. A struktúraváltozás a leglátványosabban a mezőgazdasági üzemek számcsökkenésében látható.<sup>64</sup> A mezőgazdaság iparosodásának fent megnevezett tényezői nagyban hozzájárultak a következő társadalmi-gazdasági hatásokhoz, most nem beszélve az egyéb negatív folyamatokat indukáló ökológiai problémákról: a hasznos területek koncentrációja és az üzemek számának csökkenése; a vidéki térségek kiüresedése és a meglévő struktúra szűkülése; új munkahelyek képződése a városkörnyéki területeken; a területi egyenlőtlenségek fokozódása. Mindezek a jellemzők az aszinkronitások ellenére a magyarországi állapotokra is nagyrészt érvényesek.

57 LANGENHAN, Dagmar, 1999. 9. o.

58 WEBER, Adolf, 1999. 231. o.

59 AL, Rat der Gemeinde Oehna, 14. December 1961. XI. 5196. Protokolle von GV-Sitzungen, 102005.

60 WEBER, 1999. 263. o.

61 MEYER, Thomas–UTTITZ, Pavel, 1993. 246–247. o.; LANGENHAN, Dagmar, 1999. 12. o.; Az életmód egyes elemeinek változásaira igen szemléletes borsodi példák találhatóak: DÖMÖTÖR Ákos, 1997.

62 VALUCH Tibor, 2001. 197–199. o.

63 A kelet-német forrásokra példaként ld. AL, Rat der Gemeinde Oehna, 14. Juli 1960. XI.5674. 500510. Komm. Landwirtschaft

64 KLOHN, Werner–WINDHORST, Hans-Wilhelm, 2003. 22–34. o.; Mindez hasonló és eltérő kelet- és nyugat-német jelenségeket idézett elő: KLUGE, Ulrich, 2005. 78–107. o.

## Felhasznált források

*BLHA=Brandenburgisches Landeshauptarchiv*

Rep. 401. Bezirkstag und Rat des Bezirkes Potsdam, 1962–1969.

Rep. 531. SED-Kreisleitung Jüterbog, 1960–1963.

## Irodalom

BAUERKÄMPER, Arnd

1994 Von der Bodenreform zur Kollektivierung. Zum Wandel der ländlichen Gesellschaft in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands und der DDR 1945–1952. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.): Sozialgeschichte der DDR. Stuttgart. 119–143. o.

1996 Strukturumbruch ohne Mentalitätenwandel. Auswirkungen der Bodenreform auf die ländliche Gesellschaft in der Provinz Mark Brandenburg 1945–1949. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.): „Junkerland in Bauerhand“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Stuttgart: Steiner (Historische Mitteilungen: Beiheft; 20). 69–85. o.

1999a Aufwertung und Nivellierung. Landarbeiter und Agrarpolitik in der SBZ/DDR 1945–1960. In: Hübner, Peter – Tenfelde, Klaus (Hrsg.): Arbeiter in der SBZ–DDR. Essen: Klartext (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung der Europäischen Arbeiterbewegung:A; Bd. 10). 245–267. o.

1999b Kontinuität und Auflösung der bürgerlichen Rechtsordnung. Landwirtschaftliche Bodeneigentum in Ost- und Westdeutschland (1945–1990). In: Siegrist, Hannes – Sugarmann, David (Hg.): Eigentum im Vergleich internationalen Vergleich (18. – 20. Jahrhundert). Göttingen: Vandenhoeck/Ruprecht. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 130). 109–134. o.

2002 Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.

2005 Die Sozialgeschichte der DDR. München.

BRAUER, Kai–ERNST, Frank–WILLISCH, Andreas

1999 Die Landwirtschaft in der DDR und nach der Wende – Lebenswirklichkeit zwischen Kollektivierung und Transformation. Empirische Langzeitstudie In: Deutsche Bundestag (Hrsg.): Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit“ (13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages). Band III/2. Wirtschafts- Sozial- und Umweltpolitik. 2. 1325–1428. o.

CSITE András–KOVÁCH Imre

2002 Vidéki történet. In: Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok. (Szerk.: Kovách Imre.) Budapest. 219–308. o.

DIEWALD, Martin

1995 „Kollektiv”, „Vitamin B” oder „Nische”? Persönliche Netzwerke in der DDR. In: Huinink, Johannes–Mayer, Karl Ulrich et al.: Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach. Berlin. 223–260. o.

DÖMÖTÖR Ákos

1997 Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre: Jelenkor-történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén. In: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. (Szerk.: Veres László–Viga Gyula.) Miskolc. 615–632. o.

EHRHART, Christof

1998 Transformation in Ungarn und der DDR. Eine vergleichende Analyse. Opladen/Wiesbaden.

EXNER, Peter

1997 Ländliche Gesellschaft und Landwirtschaft in Westfalen 1919–1969. Paderborn.

EICHLER, Wolfgang

2000 Menschenbild und Erziehungspraxis in der DDR. In: Badstübner, Evemarie (Hrsg.): Befremdlich anders. Leben in der DDR. Berlin. 552–575. o.

FÉL Edit

(1982) 2001 A saját kultúrájában kutató etnológus. In: Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. (Szerk.: Hofér Tamás.) Pozsony. 370–377. o.

FÉL Edit–HOFER Tamás

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest.

FISKE, Susan T.

2006 Társas alapmotívumok. Budapest.

FULBROOK, Mary

1995 Anatomy of a dictatorship. Inside the GDR 1949–1989. Oxford.

- 2002        Rethorising 'state' and 'society' in the German Democratic Republic. In: Major, Patrick –Osmond,Jonathan (eds.): The Worker's and Peasants' State. Communism and society in East Germany under Ulbricht 1945–71. Manchester and NewYork. 280–299. o.
- 2006        Generationen und Kohorten in der DDR. Protagonisten und Widersacher des DDR-Systems aus der Perspektive biographischer Daten. In: Schüle, Annegret–Ahbe, Thomas–Gries, Rainer (Hrsg.): Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur. 112–130. o.

GRANBERG Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY Hillary

- 2001        Europe's green ring. Aldershot etc.: Ashgate.

GRIMM, Dieter

- 2000        Die Bedeutung des Rechts in der Gesellschaftsgeschichte. Eine Anfrage. In: Nolte, Paul et al. (Hrsg.): Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte. München. 47–57. o.

GRUNDMANN, Siegfried

- 2002        Räumliche Disparitäten in der DDR. In: Mertens, Lothar (Hrsg.): Soziale Ungleichheit in der DDR. Zu einem tabuisierten Strukturmerkmal der SED- Diktatur. Berlin. 159–201. o.

HÄDER, Sonja

- 1998        Schülerkindheit in Ost-Berlin. Sozialisation unter den Bedingungen der Diktatur (1945–1958).

HAMAR Anna (Szerk.)

- 1998        Agrárátalakulás Magyarországon a kilencvenes években. I. k. Szolnok

HANN, Chris

- 1999        Die Bauern und das Land. Eigentumsrechte in sozialistischen und postsozialistischen Staatssystemen im Vergleich. In: Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (Hrsg.): Eigentum im Vergleich internationalen Vergleich (18. – 20. Jahrhundert). Göttingen: Vandenhoeck/Ruprecht (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 130). 161–184. o.

HOFFMANN, Dierk–SCHWARTZ, Michael

- 2004        Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Handlungsfelder. In: Hoffmann, Dierk–Schwartz, Michael (Hrsg.): Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945. Bd. 8. 1949–1961. Deutsche Demokratische Republik. Im Zeichen des Aufbaus des Sozialismus. Baden–Baden. 75–157. o.

HONVÁRI János

1997 Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958). In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. (Szerk.: Honvári János.) Budapest. 427–583. o.

HUININK, Johannes–MAYER, Karl Ulrich

1995 Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach. Berlin. 25–44. o.

JARAUSCH, Konrad H.

1998 Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament. B20. 33–46. o.

JOHLER, Reinhard

2005 Re-thinking Socialism and Culture in Germany. An Ethnological Approach. 213–222. In: Roth, Klaus (Hrsg.): Sozialismus: Realitäten und Illusionen. Ethnologische Aspekte der sozialistischen Alltagskultur. Wien. 213–222. o.

KAMINSKY, Annette

2001 Wohlstand, Schönheit, Glück. Kleine Konsumgeschichte der DDR. München.

KLOHN, Werner–WINDHORST, Hans-Wilhelm

2003 Die Landwirtschaft in Deutschland. Vechta: Hochschule Vechta.

KLUGE, Ulrich

2005 Agrarwirtschaft und ländliche Gesellschaft im 20. Jahrhundert. München: R. Oldenbourg.

KNABE, Hubertus

1999 Die feinen Waffen der Diktatur. Nicht-strafrechtliche Formen politischer Verfolgung in der DDR. In: Timmermann, Heiner (Hrsg.): Die DDR – Erinnerung an einen untergegangenen Staat. Berlin. 191–219. o.

KOVÁCH Imre

1988 Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban). Budapest.

KOVÁCS Teréz

2010 A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest.

KUNTSCHKE, Siegfried

1996 Bodenreform in einem Kernland des Grossgrundbesitzes: Mecklenburg-Vorpommern. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.): „Junkerland in Bauerhand“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Stuttgart. 51–68. o.

LANGE, Dirk

2003 Politische Alltagsgeschichte. Ein interdisziplinäres Forschungskonzept im Spannungsfeld von Politik- und Geschichtswissenschaft. Leipzig

LANGENHAN, Dagmar

1999 Die historische Entwicklung im Agrarbereich 1945 bis 1989. In: Ländliche Regionen in den ostdeutschen Bundesländern. Eisenhüttenstadt. 5–15. o.

2003 „Wir waren ideologisch nicht ausgerichtet auf die industriemässige Produktion.“ Machtbildung und forcierter Strukturwandel in der Landwirtschaft der DDR 1970er Jahre. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 47–55. o.

LAUFER, Jochen

1996 Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.): „Junkerland in Bauerhand“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Stuttgart. 21–35. o.

LINDENBERGER, Thomas

1999 Die Diktatur der Grenzen. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.) Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. 13–44. o.

LÓCSEI Pál

2008 Emberpár és család az államszocializmusban. Válogatott családszociológiai írások. Budapest.

LÜDTKE, Alf

1997 Sprache und Herrschaft in der DDR. Einleitende Überlegungen. In: Lüdtke, Alf–Becker, Peter (Hrsg.): Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag. Berlin. 11–26. o.

1998 Die DDR als Geschichte. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament. 3–16. o.



MATTHIESEN, Helge

- 1999 Bürgerliches Milieu und Politik in Greifswald zwischen Selbstbehauptung, Resignation und Zerstörung. Damian van Melis (Hrsg.): Sozialismus auf dem platten Land. Tradition und Transformation in Mecklenburg-Vorpommern von 1945 bis 1952. Schwerin. 357–388. o.
- 2000 Greifswald in Vorpommern. Konservatives Milieu im Kaiserreich, in Demokratie und Diktatur 1900–1990. Düsseldorf.

van MELIS, Damian

- 1999 Der Aufbau der Landesverwaltung in Mecklenburg-Vorpommern. In: van Melis, Damian (Hrsg.): Sozialismus auf dem platten Land. Tradition und Transformation in Mecklenburg-Vorpommern von 1945 bis 1952. Schwerin. 59–106. o.

MERKEL, Ina

- 1999 Utopie und Bedürfnis: die Geschichte der Konsumkultur in der DDR.

MERTENS, Lothar

- 2002 Ungelöstes gesellschaftliches Problem. Ehescheidungen in der DDR. In: Mertens, Lothar (Hrsg.): Soziale Ungleichheit in der DDR. Zu einem tabuisierten Strukturmerkmal der SED-Diktatur. Berlin. 9–55. o.

MEYER, Gerd

- 1999 Kleine Lebenswelten im Sozialismus – ein ambivalentes Erbe für die politischen Kulturen in Ostmitteleuropa, 310–331. In: Merkel, Wolfgang – Busch, Andrea (Hrsg.): Demokratie in Ost und West. Für Klaus von Beyme. Frankfurt am Main. 310–331. o.

MEYER, Thomas–UTTITZ, Pavel

- 1993 Nachholende Marginalisierung – oder der Wandel der agrarischen Sozialstruktur in der ehemaligen DDR. Ergebnisse der Befragung der Mitglieder einer Produktionsgenossenschaft. In: Geissler, Rainer (Hrsg.): Sozialer Umbruch in Ostdeutschland. Opladen. 221–250. o.

NEHRIG, Christel

- 2000 Das Leben auf dem Lande: die Genossenschaften (LPG). In: Badstübner, Evemaria (Hrsg.): Befremdlich anders. Leben in der DDR. Berlin. 195–218. o.
- 2003 Der Umgang mit den unbewirtschafteten Flächen in der DDR. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Heft 2, 34–46. o.

PISKOL, Joachim

1991 Zur sozialökonomische Entwicklung der Großbauern in der DDR 1945 bis 1960. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Heft 1, 417–433. o.

ROTH, Klaus

2005 Die Erforschung der sozialistischen und postsozialistischen Alltagskultur: der Blick von innen und der Blick von aussen. In: Roth, Klaus (Hrsg.): Sozialismus: Realitäten und Illusionen. Ethnologische Aspekte der sozialistischen Alltagskultur. Wien. 223–241. o.

SATTLER, Friederike

2002 Wirtschaftsordnung im Übergang. Politik, Organisation und Funktion der KPD/SED im Land Brandenburg bei der Etablierung der zentralen Planwirtschaft in der SBZ/DDR 1945–62. Teilband 1. Münster.

SCHIER, Barbara

2001 Alltagsleben im „sozialistischen Dorf“. Merxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED-Agrarpolitik 1945–1990. Münster.

SCHLETT András

2007 Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között. Budapest.

SCHÖNE, Jens

2005 Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft. Berlin.

SIEGRIST, Hannes–SUGARMANN, David (Hrsg.)

1999 Eigentum im Vergleich internationalen Vergleich (18. – 20. Jahrhundert). Göttingen.

STEINER, André

2004 Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR. München.

SZAKÁCS Sándor

1998 A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. (Szerk.: Gunst Péter.) Budapest. 288–344. o.

SZILÁGYI Miklós

2005 Bevezetésként: az utóparaszti hagyományokról. In: Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések vidéken. (Szerk.: Schwarcz Gyöngy–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós.) Budapest. 9–16. o.

TANKA Endre

é. n. Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében. Budapest.

VALUCH Tibor

2001 Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest.

2003a „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásáról. (Szerk.: Rainer M. János.) Budapest. 129–176. o.

2003b Változó idők — szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk.: Ormos Mária.) Budapest 311-322. o.

VARGA Zsuzsa

2003 Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. (Szerk.: Estók János et al.) Budapest. 261–339. o.

WEBER, Adolf

1999 Ursachen und Folgen abnehmender Effizienz in der DDR-Landwirtschaft. In: Kuhrt, Eberhard et al.: Die Endezeit der DDR-Wirtschaft – Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik. Opladen. 225–271. o.

WILL, Rosemarie

1999 Die Eigentumsordnung der DDR. In: Bender, Gerd – Falk, Ulrich (Hrsg.): Recht im Sozialismus. Analysen zur Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989). Band 1, Enteignung. Frankfurt am Main. 117–152. o.

WOLLE, Stefan

1998 Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989. Berlin.

## **AZ EURÓPAI VÁROSTÖRTÉNETI HISTORIOGRÁFIA VÁZLATA**

Az újkori történetírás témáinak köre hosszú évtizedeken át bővült a királyok történetének leírásától a köztörténeten, a gazdaság- és művelődéstörténeten át a francia „*annal*” iskola képviselői által kezdeményezett totális történetírásig. E folyamatba illeszkedett a várostörténet írás, amelynek kezdetei a 18. századig nyúlnak vissza, amikor a középkori város fogalmának meghatározását kísérelték meg a tudósok.<sup>1</sup> A kezdeményezők között filozófusokat találunk, akik a 18. század rendi társadalmát vizsgálták a felemelkedő polgárság jogegyenlőséget kívánó igényeinek megfelelően.

A sort Voltaire nyitotta meg 1754-ben, amikor az egyes városok társadalmát mint szabad polgárok községét határozta meg, amelynek lehetősége nyílt arra, hogy a feudális hatalmakkal szemben a saját érdekeinek és céljainak megvalósítása érdekében cselekedjen. Esetünkben a község szó nem közösséget, hanem azon polgárok szövetségét (*kommuna*, *Gemeinde*) jelenti, akik esküvel egyesültek arra (*Eidgenossenschaft*), hogy egyrészt jogaikért kiállnak, érdekeiket közösen érvényesítik urukkal, illetőleg uraikkal szemben, másrészt a közösen választott bíró és tanács ítéleteinek alávetik magukat. Szemléletükben jelentősebbnek tekintették a község egészét, mint annak tagjait. Más szempontok mellett ezért döntöttek úgy, hogy vezetőjüket, a polgármestert, vagy bírót általában csak egy évre választják. Voltaire szerint VII. Lajos francia király 1137–38-ban városi alkotmányt hozott létre, amellyel a szolgaság alól felszabadította a polgárokat, és egyúttal jogot adott nekik arra, hogy esküdteket és polgármestert válasszanak. Mindezt anyagi ellenszolgáltatás fejében tette, amely által a király pénzszüke nyomán az emberek természetes szabadsága újjá született.<sup>2</sup>

1 Jelen írás alapvetően Ernst Pitz összefoglalójára támaszkodik. Stadt. In: Lexikon des Mittelalters IV. (a továbbiakban: Ernst PITZ) 2169–2174. o.

2 François MARIE VOLTAIRE: *Essai sur les moeurs l' esprit des nations*. 1754.

Adam Smith a közgazdász szemével a várost úgy fogta föl, mint tartós és állandó piacot. Úgy tekintette ugyanis, hogy a körülötte lévő vidéken a feudális urak csak földbirtokokkal és megművelésükre munkaerővel rendelkeztek, amely munkaerő hasznos javakat állított elő, ám később szükségesnek bizonyult ezek cseréje. Szerinte a királyok azt tételtezték fel, hogy a városi béke és szabadság megteremtésével a városi polgárok tőkájükkel a terményeket és a termékeket felvásárolják, majd a város(ok) piacán áruba bocsátják, aminek következtében a magántulajdonnak és az államnak (város) új formája jelenik meg. A királyok pedig céh privilégiumokkal újabb és újabb előjogokat biztosítottak a polgárok számára.<sup>3</sup>

Herder összekapcsolta a városi lét kezdeteit a keresztes hadjáratok által kialakuló szabad kereskedelem eszméjével, és úgy határozta meg a várost mint a kultúrának, és a szorgalom mőhelyeinek (az iparnak), valamint a jobb államháztartás kezdeteinek az állandó helyét, így hasonlította őket a keresztes hadak táboraihoz. A városi alkotmányok szerinte első megnyilvánulásai egy közös lelkeségnek, a városzövetségek pedig előképei az egységes kereskedelemmel rendelkező államnak. Herder ez esetben feltehetően az egy államon belül megszervezendő egységes belső piacra gondolt.<sup>4</sup>

Ernst Pitz véleménye szerint, mivel a francia forradalom idején a feudalizmus megszüntetésével együtt az összes városi- és céhprivilégiumot eltörölték, ugyanakkor a 19. század közepéig terjedő időben az egyes országokban az új alkotmányok és törvények megalkotása került napirendre, ezért Nyugat- és Közép-Európában a tudósok az egykori város privilégiumoknak, mint előképeknek a tanulmányozását vélték fontosnak. A város fogalma alatt a várost kizárólag mint községet értelmezték, és a rá vonatkozó törvényekkel, valamint szabályokkal foglalkoztak.<sup>5</sup> Nem véletlen tehát, hogy a 19. század második felében megindult magyarországi városkutatás ezen a nyomon haladt, és mások mellett akár Salamon Ferenc Buda-Pest története című művét, akár Ortway Tivadar Pozsonyról készített monográfiáját, vagy Jakab Elek Kolozsvár történetét bemutató munkáját nézzük, mindegyik e fent említett nyugati mintákat követve haladt. A jogtörténészek közül a témakörben Wenzel Gusztáv és Király János műveit említhetjük meg.<sup>6</sup> Az említett szerzők munkásságukkal hosszú ideig nyomot hagytak a magyar várostörténet íráson.

Guizot azt fejtegette, hogy a harmadik rend a 12. századi polgárságból fejlődött ki, a harmadik alkotója volt a feudális rendnek, amely céljaként tűzte ki azt, hogy megszabaduljon a nemesség, elsősorban a főnemesség elnyomásától, ugyanis a kommunák eredményes küzdelme után egyrészt megszabadultak uraiktól, másrészt

3 Adam SMITH: An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. 1776. Magyar fordítása: Nemzetek gazdagsága: e gazdagság természetének és okainak vizsgálata. Bp., 1992.

4 Johann GOTTFRIED HERDER: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Leipzig. 1812. Magyar fordítása: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Ford.: Imre Katalin, Rozsnyai Ervin, előszó Rathmann János. Bp., 1978.

5 Ernst PITZ 2169–2170. o.

6 SALAMON Ferenc: Buda-Pest története I–III. Bp., 1878–1885. Ortway Tivadar: Pozsony város története I–IV. Pozsony, 1878–1912. Jakab Elek: Kolozsvár története. Buda, 1870 és üö. Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. Bp., 1888. Wenzel Gusztáv: Magyarország városai és városjogai. Bp., 1877. Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp., 1894.

belső rendjüket megszervezve kialakították öngazgatásukat. A városlakók, akik az 5–11. században jogállásukat tekintve sem szolgák, sem szabadok nem voltak, az uraik ellen harcolva egységesen léptek föl, és közös akarattal alávetették magukat magisztrátusuk irányításának, amelyet önként állítottak a község, azaz saját maguk élére az uraikkal és egymással kötött békeszerződéssel. Ezzel a 12. században megkezdődött az a folyamat, amely eredményeként a modern Európa megszületett.<sup>7</sup> Guizot e nézetében máig élő, fontos megállapítást fogalmazott meg.

Amikor Párizs városa 1789-ben, amint L-M Tisserand kifejtette,<sup>8</sup> céhei megszüntetése nyomán céhszabályzatait nyilvánossá tette, és ezzel bevezette az iparszabadságot, egyúttal a munkásokat védtelenné tette a tőkés munkaadókkal szemben, ugyanis a céhszabályzatokban lefektetett munkásokat védő pontok hatályukat veszítették. A később hozott, a munkaadók teljes szabadságát korlátozó intézkedésekben a szerző a céh jog utóhatását látja, amely a gazdaság valóságát jól magában foglalta.

A 19. század derekán, majd annak második felében két elmélet született, amelyek tagadták, hogy a nyugati városok kommunái, azaz községei csak a 12. század során és jobbra erőszakos úton alakultak ki. Savigny a késő római állami intézmények igazgatási gyakorlatából, nevezetesen a római jog továbbéléséből vezette le az itáliai és francia városok községeinek kialakulását. Úgy vélte, hogy a római bíróságok szervezeti és eljárási szabályai, valamint a velük összefüggő városi szervezeti és működési szabályzatok fennmaradtak a középkorban, és ide vezethető vissza a középkori városalkotmányok kialakulása.<sup>9</sup>

Maurer<sup>10</sup> a német várost és annak községét az ógermán Mark, illetőleg a tartományi község különleges formájának tekintette, amely azután fejlődött különösen, miután a 11. századtól kezdve a királyoktól kapott vásár és piac kiváltságok a szabad áruforgalmat életre hívták. A városok községei szerinte nem a városoknak feudális uraik ellen folytatott harca során születtek, azok korábban megvoltak, e küzdelemben a városok csak tanácsaik szabad választását nyerték el uraiktól. A városok községei szerinte végeredményben ősi csírákból fejlődtek ki. Maurer elméletének képtelensége mutatja, hogy a korabeli tudósok, Savigny és követői, mivel a feudális szervezeti formákban nem találhatták meg a középkori nyugati városnak mint jelenségnek a gyökereit, a római eredetet hangoztatták. Nem véletlen, hogy hazánkban is akadt követője ennek a szemléletnek Pleidell Ambrus személyében.<sup>11</sup> Miután azonban a római kontinuitás nézetét a nagy filozófus fia, Karl von Hegel megdöntötte,<sup>12</sup> a kutatás különböző utakat választva haladt tovább.

7 François GUIZOT: *Historie de la civilisation en Europe depuis la chute de l' Empire romain jusqu' á la révolution française*. Year. 1868.

8 Ernst PITZ 2170. o.

9 Friedrich Karl von SAVIGNY: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter* Year. 1816.

10 Georg Ludwig von MAURER: *Geschichte der Stadtverfassung in Deutschland 1–4*. Erlangen, 1869–1871 (a továbbiakban: Georg Ludwig von MAURER).

11 PLEIDELL Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. In: *Századok*. 1934. 1–44., 158–200., 276–313. o.

12 Karl HEGEL: *Geschichte der Stadtverfassung von Italien seit der Zeit der römischen Herrschaft bis zum Ausgang des 12. Jahrhundert*. Wiedemann, 1847.

Angliában és Franciaországban, ahol a hűbéri monarchiák rendi monarchiákkal való felváltásának ideje egybe esett a városok fellépésével kiváltságaik megszerzéséért, a város a 14. század kezdete óta mint adóterheket viselő, valamint hadi, azon belül fegyveres kötelezettséget vállaló község jelent meg a történelem színpadán, amelynek fejében képviselőket küldhetett a rendi gyűlésekre, továbbá megállapodhattak a királlyal adófizetési feltételeikben. Előbb Thierry, majd Luchaire igyekeztek<sup>13</sup> bizonyítani, hogy a királyok a község (kommuna) privilégiumok nyújtásával a városokat a hűbéri láncolatba kívánták betagozni, és a városi adó nem más, mint hűbéri adó, éppen úgy, mint a nemesi vazallusok szolgálatait, amelyeket a hűbéruruknak nyújtottak. A hűbérjog révén pedig a király éppen úgy rendelkezhetett velük, mint vazallusaival. Az említett szerzők szerint ilyen módon kerültek be a városok az időközben rendekké szerveződött egykori hűbéresekkal a rendi gyűlésekbe. Mindezenre, ez az elmélet nem hatott meggyőzően.

A felfogással szemben Stephenson bizonyította, hogy mind a katonai szolgálat és adókötelezettség, mind a polgárok velük kapcsolatos egyetértési joga a tartományi szabadságjogokon nyugodott, valamint ezeket a terheket már a 13. században a szokásjog által rögzítették, és tőlük néhány város a privilégium levelében már részben vagy egészen megszabadult, továbbá a fenti terhek mértékének a kialakult szokásjog határt szabott. Akkor azonban, ha a rendi gyűlésen a király az ország nehez helyzetét bizonyítani tudta, jogosult volt rendkívüli adót követelni a városoktól, és kötelezhette őket, hogy megszavazzák azt.<sup>14</sup>

A városok (a község) szabadságán mást értettek Franciaországban és Angliában, mint Itáliában és a Német Birodalomban, ugyanis amíg az utóbbiakban a bíráskodás jogának birtoklását, valamint a törvénykezés formálását, és a benne való részvételt, addig az előbb említett két országban azt tartották fontosnak, hogy az állami adót maguk szedjék be, és a királynak általánként egy összegben fizessék be. A városi képviselőlet fentiekből következő kérdéseit tovább fejtegették Post, Petit-Dutaillis és Procter.<sup>15</sup>

Másként állt a helyzet a Német Birodalomban, amely csak 1180-ban alakult hűbéri monarchiává, és a királyi hatalom meggyengülésével a 13. században jött létre a birodalmi rendi gyűlés. Ezért kísérrelhetette meg Nitzsch, hogy a városi alkotmányt a földesúri uradalmak rendjéből és azok jobbágyi rendű községeinek jogrendjéből vezesse le.<sup>16</sup> Majd mutathatott rá már Maurer arra, hogy a 12. században a nagy

13 Augustin THIERRY: Recueil des monuments inédits de l'histoire du Tiers État. Paris, 1850.; Achille Luchaire: Les communes françaises. Paris, 1890.

14 Carl STEPHENSON: Les aides des villes françaises aux XII-XIII. s Moyen Age 33. 1922. 274–328. o.

15 Gaines POST: Plena potestas and Consent in Medieval Assemblies. *Traditio* I. 1943. 355–408. o.; Charles PETIT-DUTAILLIS: Les communes françaises. Paris. 1947.; Evelyn S. PROCTER: The Towns of Leon and Castille as Suitors before the King's Court in the 13. cent. In: *English Historical Review* 74. 1959. 1–22. o.

16 Karl Wilhelm NITZSCH: Ministerialität und Bürgertum im 11. und 12. Jahrhundert. Leipzig, 1859.



városok alkotmánya nem a földesúri községek jogrendjéből alakult ki, és ez csak esetleg akkor volt lehetséges, ha az egész város területe egy földesúrhoz tartozott, amely csak a legfiatalabb alapított városokra volt jellemző.<sup>17</sup> Vele szemben helyesen hangsúlyozza Below és Rietschel, hogy a városokat, azok községeit a városok lakosságának szabad elemeiből, a későbbi polgárokból, akiknek létfeltételeit a piacra termelő szabad ipari tevékenység alapozta meg, hozták létre.<sup>18</sup>

A város kialakulásának a jogi alapját – összehasonlítva a római jog szembetűnő individualizmusával – Gierke már korábban a német jog közösségi jellegéből vezette le, és a polgárok szabad egyesülése elvének ebben látta előzményét, továbbá a szövetkezők szabad akaratában, amellyel községet kívántak maguknak alapítani. Ők mint szabad városlakók, először a püspökvárosokban a polgári eskü révén szabad akaratú közösséget alkottak, és egy szabadon választott előjárónak (polgármester, bíró) vetették alá magukat, akinek az intézkedéseit elismerték és jóváhagyták. Az előjáró(ság) és a község megfelelő erővel rendelkeztek ahhoz, hogy a város ura kifejezett elismerését privilégium levélben vagy pusztán hallgatóságos beleegyezéssel kikényszerítsék. Így lettek a városok az alkotmányos állam előképei, és a tanács tevékenysége mintegy alapelve a később közösségi úton született alkotmányos államnak.<sup>19</sup> Ez a felfogás a német történelmi helyzetnek megfelelő leírást adott, ugyanis Németországban a városok képviselője a rendi gyűlésen egyrészt nem a meghívón, amelyet a király a polgármester és a tanács számára küldött, másrészt nem a polgárok adózási kötelezettségén alapult. Sem birodalmi, sem egyéb jogi rendelkezések nem szabályozták azt. A Gierke által kifejtett gondolatokhoz csatlakoztak Keutgen, Unwin, és Coornaret a céhekkel kapcsolatos kutatásaik során, majd azokat tovább fejlesztette Planitz (1954) és Ebel (1958).<sup>20</sup>

Smith említett felvetését, amely szerint a várost gazdasági helyzete alapján lenne célszerű meghatározni, nem követte történelmi elemzés, mert az angol közgazdaság tudomány a társadalomra vonatkozóan is nagyon hamar a természettudományos törvényeket próbálta meg alkalmazni. Csak akkor, amikor a 19. század közepe táján az iparosítás megindult, és a vele járó szociális nehézségek jelentkeztek, keletkezett Németországban egy nemzeti közgazdasági iskola, amely a felmerülő gondokat érzékelte. Schmoller készítette el először egy céh és egy középkori iparág gazdaságtörténetét.<sup>21</sup>

---

17 Georg Ludwig von MAURER

18 Georg von BELOW: Zur Entstehung der deutschen Stadtverfassung. In: Historische Zeitschrift 58. 1887. 193–244. o. és 59. 1888. 193–247. o.; Siegfried RIETSCHEL: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig, 1897.

19 Otto von GIERKE: Das deutsche Genossenschaftsrecht. Berlin, 1868.

20 Friedrich KEUTGEN: Ämter und Zünfte. Length. 1903.; George UNWIN: The Gilds and Companies of London. London, 1908.; Émile COORNAERT: Les corporations en France avant 1789. Paris, 1941.; Hans PLANITZ: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Graz, 1954.; Wilhelm EBEL: Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts. Weimar, 1958.

21 Gustav SCHMOLLER: Straßburger Tucher- und Weberzunft. Strassburg. 1879.

Bücher vezette be a városok demográfiai és társadalmi helyzetére vonatkozó statisztikai megfigyeléseket, és kifejlesztett egy olyan elméletet, amely nyomán egy meghatározott időszakra nézve az egyes házi gazdaságok és a város gazdasága közötti összefüggéseket vizsgálta, egyúttal elemezte a város és vidéke árukínálatának cseréjét a helyi piacon úgy, hogy ebbe az áruforgalomba nem illesztette be a hivatásos kereskedők tevékenységét. Az említett árucserét alapul véve mind a német, mind a déli (latin) országokra nézve megállapította, hogy sűrű városhálózattal rendelkeztek. Bücher tehát a városok piackörzetéről szóló elmélet alapjait fektette le.<sup>22</sup>

Sombart a városok kialakulásának olyan elméletet vázolta fel, amely során különbséget tett az elsődleges és másodlagos városalapítók között. Szerinte az elsők képesek voltak arra, hogy a várost környező vidék feleslegét a városba hozzák, a másodlagosak, nevezetesen az iparosok és kiskereskedők pedig szolgáltatásaikért, amelyeket teljesítettek, fizetséget kaptak. Tehát a nagykereskedőket tekintette elsődleges városalapítóknak, akik elegendő tőkével rendelkeztek ahhoz, hogy azt a kereskedelembe fektessék. A középkori kiskereskedőket pedig úgy szemlélte, mint éhenkórászokat, piaciátogatókat, teherhordókat és házalókat, akik tevékenységüket a kézművesekhez hasonlóan tőkeerő és nyereségvágy nélkül űzték, és csak később részesedtek a tőkéből, amelyet korábban a városalapítók a földjáradék felszaporodása által gyűjtöttek össze és halmoztak fel.<sup>23</sup>

Az efféle elméleti elgondolásokkal Pirenne fordult szembe. Felhívta a figyelmet a távolsági kereskedők, akiktől a kézművesek a kezdetektől fogva függtek, 10. század óta felemelkedő új rendjére, valamint a piacok és a városok jelentőségének növekedésében játszott szerepükre. A kialakuló középkori várost úgy határozta meg, mint a folyamatos távolsági kereskedelem központját, és ezzel döntő lépést tett abban az irányban, hogy a régi városok kialakulására vonatkozó alkotmányjogi eredetű elméleteket meghaladja. Az alkotmányjogi kérdéseket következetesen a gazdasági és társadalmi szempontoknak rendelte alá, és közöttük ok-okozati összefüggést látott, továbbá úgy vélte, hogy egész Európában a nemzeti jogrendszerektől függetlenül érvényesültek az említett szempontok.<sup>24</sup> Ez a felfogás hamarosan ismert lett, és elfogadták a tudóstársak. Az elmélet elterjedését az is elősegítette, hogy a nagyvárosok és a munkásosztály megoldásra váró kérdései olyan távol álltak már a történeti időktől, hogy a historizáló történetírás, mint politikai érv kimúlt, és a középkori város történetének kutatása teljesen a szaktudományok terevére lett.

Ma már láthatjuk, hogy a városi szabadságra és öngazgatásra törekvés mellett még milyen sok más motívum játszott szerepet a városok keletkezésénél, és azok esetről esetre különös módon keveredtek. Így tanulmányozhatjuk a különböző várostípusokat, egymástól megkülönböztetve őket, és így tudjuk megérteni a város

22 Karl BÜCHER: Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert I. Year. 1886. Uő. Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen. 1926.

23 Werner SOMBART: Der moderne Kapitalismus. I. Die Vorkapitalistische Wirtschaft. Leipzig, 1902. Kiegészítve és átdolgozva, 1916. 1928.

24 Henry PIRENNE: L' origine des constitutions urbaines au Moyen Age. In: Revue Historique 53. 1893. 52–83. o. 57. 1895. 57–98., 293–327. o.

fogalmát mint történeti fogalmat, ami azt jelenti, hogy a különböző korszakokban és országokban mindig a saját feltételrendszerükben kell értelmezni és a történelmi változásoknak megfelelően alakítani azt. Ezzel már Pirenn számára új kontinuitás problémák kerültek elő, mint például a késő ókori városok továbbélése a kora középkorban, amelyek mind települések rendszerint fennmaradtak, ha a római kori városi jogi kereteiket (városalkotmányukat) el is vesztették.

Weber egy halála után megjelent tanulmányában kifejtette, hogy a tudomány a politikai-igazgatási városfogalmon kívül, amely a kutatást a 19. században meghatározta, a város gazdasági fogalmát is mint településformát tekintette. Ő pedig hangsúlyozta, hogy a Nyugat csak egy városfogalmat ismert, a rentabilitás érdekében a kapitalista munkaszervezésre történt egyesülést a politikai szabadsággal, mint a kapitalizmushoz tartozó jogi formával.<sup>25</sup> Később Stoob és Haase végérvényesen tisztázták, hogy a városfogalom sokféle történelmi ismertetőjegyből formálódott ki.<sup>26</sup>

A városi életmód és az épített környezet összefüggéseire először Meier hívta fel a figyelmet.<sup>27</sup> Erre a megfigyelésre épült az a törekvés, hogy a városfejlődés és a város típusainak összefüggéseit térképeken, városatlaszokon mutassák be, amelyet ma az 1955-ben alakult Nemzetközi Várostörténeti Bizottság koordinál. A munkálatokba Szende Katalin fáradozása nyomán Magyarország is bekapcsolódott. Eddig két atlasz látott napvilágot: Sopron<sup>28</sup> és Sátoraljaújhely.<sup>29</sup>

Ugyancsak gyümölcsözőnek bizonyult a központi helyek fogalmának bevezetése a városról és vidékéről kialakult vitában, amely a földrajztudós Christaller<sup>30</sup> és Mitterauer<sup>31</sup> (1971) nevéhez fűződik. Nézetük szerint a centrális helyek a településhálón hierarchikus térbeli rendet képeznek. Major Jenő,<sup>32</sup> majd Kubinyi András<sup>33</sup> bizonyította az elmélet helyességét hazai vonatkozásban.

Mint ahogy a koldulórendek és az egyetemek születése óta a szellemi élet súlypontja a kolostorokból a középkori városokba helyeződött át, ami előmozdította, hogy az összes társadalom- és művelődéstörténeti jelenség a várostörténeti kutatás

25 Max WEBER: Die Stadt. In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 47. 1921. 621–772. o.

26 Heinz STOOB: Forschungen zum Städtewesen in Europa. Köln-Wien, 1970. Carl HAASE: Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen. Westfälische Forschungen. Mitteilungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde II. 1958, 16–32. o.

27 Paul Jonas MEIER: Der Grundriß der deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Bedeutung als geschichtliche Quelle. In: Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Geschichts- und Altertum Vereine. Berlin. 57. 1909. 105–121. o. 62. 1914. 222–242. o.

28 Sopron. Magyar Várostörténeti Atlasz 1. Összeállította: Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin, Dávid Ferenc, Goda Károly és Kiss Melinda Közreműködésével. Sopron, 2010.

29 Sátoraljaújhely Magyar Várostörténeti Atlasz 2. Összeállította: Tringli István. Sátoraljaújhely, 2012.

30 Walter CHRISTALLER: Die Zentraler Orte in Süd-Deutschland. Jena, 1933.

31 Michael MITTERAUER: Das problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsgabe. In: Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 58. 1971. 433–467. o.

32 MAJOR Jenő: A magyar városhálózatról. In: Településtudományi Közlemények 16. (1964–65.)

33 KUBINYI András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. In: Dél-Alföldi Évszázadok 14. Szeged, 2000.

körébe kerüljön. A kérdéskörrel hazánkban Fügedi Erik foglalkozott, a koldulórendek és a városfejlődés összefüggéseit vizsgálta, továbbá kitért az ispotályok és a városiasodás kapcsolatának bemutatására.<sup>34</sup>

A társadalomtörténeti változásoknak a Bücher és Pirenne által kezdeményezett kutatása a 20. század húszas éveitől maga után vonta, hogy a szerzők pontos statisztikai adatokra támaszkodjanak, amihez a késő középkori városigazgatás során keletkezett könyvsorozatok kezdetben mechanikus, majd elektronikus feldolgozással bázist, majd tudományos segédanyagként a kutatásban továbblépést biztosítottak. Ugyanekkor megindult a korai várostörténet kutatása, amelyet nagymértékben ösztönzött a középkori régészet. Ezekre példát adott a Jankuhn (1955) által vezetett ásatás, amelyet a már a 11. században elhagyott Haithabu-nál végzett.<sup>35</sup> 1945 után pedig a háborúban lerombolt városrészek újjáépítése során a városközpontok nagy területén is nyílt lehetőség régészeti feltárásokra. Miután Nagy-Britanniában, Skandináviában és Írországban az építkezések során kutathatók lettek a városközpontok, a korai városfejlődésre, valamint a hazai urbanizáció kutatására új ablakok nyíltak.<sup>36</sup>

Ma a történettudományban megfigyelhető szélsőséges specializálódással szemben feladatként jelölhetjük ki azt, hogy az összehasonlító elemzés alapján és segítségével az európai középkori városfejlődés összképére vonatkozó elképzeléseket megvalósítsuk (Ennen 1972.<sup>37</sup> Schulz<sup>38</sup> 1992. Dilcher<sup>39</sup>).

---

34 FÜGEDI Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. In: Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981.

35 Herbert JANKUHN: Haithabu. Neumünster, 1956.

36 Ernst PITZ 2173. o.

37 Edit ENNEN: Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1981.

38 Knut SCHULZ: "Denn sie lieben die Freiheit so sehr..." Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter. Darmstadt, 1992.

39 Gerhard DILCHER: Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter. Köln-Wien-Weimar, 1996.

**DR. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR  
1974–2012 KÖZÖTT MEGJELENT  
MUNKÁINAK JEGYZÉKE**

Dr. Iványosi-Szabó Tibor 2008. januári lezárással készített bibliográfiája alapján

**Önálló tanulmánykötetek**

1. 1985 Bács-Kiskun megye múltjából 7. Gazdaságtörténeti és demográfiai feldolgozások. [Szerk. Iványosi-Szabó Tibor]. Kecskemét. [Bács-Kiskun M. Lvt], 1985. 503 o.  
Tartalom:  
Bevezető. 5–8. o.  
Pénzforgalom és pénzürtékek Kecskeméten 1662–1711. 9–146. o.  
Gabonaürmértékek használata Kecskeméten a XVII–XVIII. században. 147–158. o.  
Az árak alakulása Kecskeméten 1662–1790. 159–320. o.  
A bérek alakulása Kecskeméten a hódoltság utolsó évtizedeiben. 321–387. o.  
A migráció Kecskeméten 1662–1711 között. 389–434. o.  
Nagykőrös népe és gazdálkodása az 1689-es nyilvántartások alapján. 435–494. o.
2. Délkelet–Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. Pécs. [Baranya M. Lvt.], 1985. 13–24. o. (Baranyai levéltári füzetek 57.)
3. 1990 Kecskemét 1848–49-ben. Kecskemét. Kecskeméti Lapok Kft. Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1990. 216 o. (Kecskeméti füzetek 1.)

4. 1991 Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 144 o., [1] t.fol.
5. 1994 Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1994. 320 o.
6. 1996 Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 8. Bács-Kiskun megye. Budapest. KSH, 1996. 207 o.
7. 2000 Kecskemétiiek a polgári társadalom és a nemzeti függetlenség védelmében 1848–49-ben. Kecskemét. Kecskeméti Lapok Kft., 2000. 41 o. (Jelenvaló-füzetek 2.)
8. 2006 A kecskeméti német kisebbség gyökerei. 18–19. század. [Szerk. Wicker Erika]. Kecskemét. Kecskeméti Német Helyi Kisebbségi Önkormányzat, 2006. 82, [2] o., 20 t. (A Kecskeméti Német Helyi Kisebbségi Önkormányzat kiadványai 1.)  
Párhuzamos cím: Wurzeln der Kecskeméiter Deutschen Minderheit. 18–19. Jahrhundert

### **Önálló forrásközlések**

9. 1975 Dokumentumok Kecskemét történetéből 1. 1944. október 31. – 1945. május 8. Kecskemét. Kecskemét Város Tanácsa V.B., 1975. 273 o., XXIII t.
10. 1991 Kecskeméti szabályrendeletek 1. 1659–1849. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 363, [1] o.
11. 1996 A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei 1. 1591–1711. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1996. 254, [1] o. (Forrásközlemények 1.)
12. 1998 A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei 2. 1712–1811. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1998. 487 o. (Forrásközlemények 2.)
13. 2002 Kecskeméti testamentumok 1. 1655–1767. [Szerk. Tóth Ágnes]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2002. 437. o. (Forrásközlemények 4.)

14. 2003 Kecskeméti testamentumok 2. 1768–1781. [Szerk. Szabó Attila]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2003. 478 o. (Forrásközlemények 5.)
15. 2004 Kecskeméti testamentumok 3. 1782–1820. [Szerk. Apró Erzsébet]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2004. 415 o. (Forrásközlemények 7.)
16. Kecskeméti testamentumok 4. 1821–1848. [Szerk. Apró Erzsébet]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2004. 367 o. (Forrásközlemények 8.)
17. 2008 Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból, 1633–1700. Összeáll., jegyzetekkel ell., a bev. tanulmányt írta, szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2008. 1-2. köt. (1010 o.). (Forrásközlemények 12.)

### **Tanulmányok, feldolgozások**

18. 1975 Az 1944–45-ös tanév Kecskeméten. = Művelődésügyünk. 1975. 24. sz. 78–99. o.
19. 1976 Kurucok és címisek. = Forrás. 8. évf. 1976. 3. sz. 4–8. o.
20. 1977 Az oktatásügy megindulása a felszabadult Kecskeméten (1944–1945). = Levéltári Szemle. 27. évf. 1977. 1. sz. 29–56. o.
21. 1978 A rézpenz forgalmának és értékváltozásának alakulása a Rákóczi-szabadságharc idején. = Numizmatikai Közlöny. 76/77. évf. 1977/1978. [95]–104. o.
22. 1979 Három katonai összeírás a Rákóczi-szabadságharcból. = Bács-Kiskun megye múltjából 2. A késői feudalizmus kora. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt. 1979. 287–342. o.
23. A tallér Kecskeméten (1626–1711). = Levéltári Közlemények. 50. évf. 1979. 2. sz. [201]–224. o.
24. 1980 Az aranyforint forgalma Kecskeméten 1662–1711. = Numizmatikai Közlöny. 78/79. évf. 1979/1980. 63–76. o.



25. 1980 Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között. = Századok. 114. évf. 1980. 1. sz. 71–99. o.
26. 1981 Baranyai–somogyi szökött jobbágyok Kecskeméten 1677-ben. = Baranyai helytörténetírás 1981. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs. Baranya M. Lvt. 1981. 107–113. o.
27. A „kongó” nevű pénz forgalma Kecskeméten. = Történelmi Szemle. 1981. 2. sz. [287]–295. o.
28. 1982 Az árak alakulása Kecskeméten a hódoltság utolsó évtizedeiben. = Agrártörténeti Szemle. 24. évf. 1982. 3/4. sz. [522]–566. o.
29. 1983 Helytörténetírás Bács-Kiskunban. = Bács-Kiskun Megyei Honismereti Közlemények. [Szerk. Bognár András]. Kecskemét. Bács-Kiskun Megye Tanácsa Művelődési Osztálya. Hazafias Népfront Bács-Kiskun Megyei Bizottsága, 1983. 19–26. o.
30. 1985 Adatok a Kecskeméten használatos fertály szó jelentéséhez. = Agrártörténeti Szemle. 27. évf. 1985. 1/2. sz. 240–246. o.
31. 1985 Egy alföldi mezőváros 1689-es adóösszeírása és dézsmajegyzéke. Kutatás-módszertani elemzés 1. = Levéltári Szemle. 35. évf. 1985. 3. sz. 35–43. o.
32. Egy alföldi mezőváros 1689-es adóösszeírása és dézsmajegyzéke. Kutatás-módszertani elemzés 2. = Levéltári Szemle. 35. évf. 1985. 4. sz. 27–34. o.
33. Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. = Baranyai helytörténetírás 1983/1984. Szerk. Szita László. 1985. 13–24. o.
34. 1986 Hazai és idegen pénzek forgalma Kecskeméten 1711–1790. = Levéltári Közlemények. 57. évf. 1986. 1. sz. [57]–86. o.
35. Nagykőrös társadalma az 1689-es összeírások tükrében. = Századok. 120. évf. 1986. 3. sz. [706]–755. o.
36. 1987 Kecskemét társadalma 1770 táján. = Levéltári Közlemények. 58. évf. 1987. 1/2. sz. [105]–139. o.

37. 1988 A bérek alakulása Kecskeméten a mezőgazdaságban 1686–1790 között. = Agrártörténeti Szemle. 30. évf. 1988. 3/4. sz. [366]–392. o.
38. A mai Bács-Kiskun megye a forradalom és a szabadságharc idején. = A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1988. 13–138. o.
39. 1989 A bérek alakulása Kecskeméten 1686–1790. = Bács-Kiskun megye múltjából 10. Gazdaság és társadalom. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1989. 59–131. o.
40. A kecskeméti Gazdasági Egyesület létrehozása (1844–1852). = Levéltári füzetek 4. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1989. 97–[116.] o.
41. Kecskemét közmunkaterhei 1664-ben. = Agrártörténeti Szemle. 31. évf. 1989. 1/4. sz. [148]–182. o.
42. Egy mezőváros társadalmi és gazdasági tagolódása a XVIII. századi adóösszeírások tükrében 1–3. rész. = Bács-Kiskun megye múltjából 10. Gazdaság és társadalom. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1989. 133–324. o.  
1707., 1757. és 1780. évi összeírások alapján
43. 1993 Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596–1850). = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1993. 7–55. o.
44. A növénytermesztés Kecskeméten 1700–1850. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1993. 75–145. o.
45. 1998 Óhajtásaim. Kecskemét és népe 1848 tavaszán. = Forrás. 30. évf. 1998. 3. sz. 45–57. o.
46. 1999 Jelentősebb közigazgatási változások a mai Bács-Kiskun megye területén 1848-ig. = Bács-Kiskun megye múltjából 14. [Szerk. Iványosi-Szabó Tibor, Tóth Ágnes]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1998 [1999]. 71–167. o.

47. 1999 A közigazgatás alakulása a mai Bács-Kiskun megye területén a polgári forradalom után. = Bács-Kiskun megye múltjából 15. [Szerk. Tóth Ágnes]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1999. 5–93. o.
48. 2001 Adatok a Homokhátság XVIII. századi állatjárdányaihoz. = Bács-Kiskun megye múltjából 17. [Szerk. Tóth Ágnes]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt. 2001. 185–229. o.
49. Állatjárdányok a Duna–Tisza közén a XVIII. században. = Agrártörténeti Szemle. 43. évf. 2001. 1/2. sz. [39]–85. o.
50. A szellemi élet csírái a középkori Kecskeméten. = Forrás. 33. évf. 2001. 5. sz. 90–96. o.
51. 2002 Az egészségügy kezdetei Kecskeméten (1660–1850). = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. Mészáros Kálmán. Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesti Történeti Múzeum, Hadtörténeti Intézet, 2002. 101–123. o.
52. Historiográfiai vázlat. Kecskemét 1686–1849 közötti időszakáról. = Forrás. 34. évf. 2002. 2. sz. 73–82. o.
53. Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849). = Kecskemét története 1849-ig. [Kötetszerk. Bárth János]. Kecskemét. Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. 229–731. o. (Kecskemét monográfiája 1.)
54. Kecskemét társadalma a késő feudalizmusban. = Agrártörténeti Szemle. 44. évf. 2002. 1/2. sz. [131]–177. o.
55. Kecskemét története 1541-ig. = Kecskemét története 1849-ig. [Kötetszerk. Bárth János]. Kecskemét. Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. 89–171. o. (Kecskemét monográfiája 1.)
56. 2003 Kecskemét polgárai és Kossuth Lajos kapcsolata 1848 szeptemberétől 1849 júliusáig. = Bács-Kiskun megye múltjából 18. [Szerk. Tóth Ágnes]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2003. 155–170. o.

57. 2004 Koháry István, Kecskemét potior földesura. = Bács-Kiskun megye múltjából 19. [Szerk. Szabó Attila]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2004. 5–33. o.
58. Solt megye vázlatos története. Adatok Fejér megye közigazgatásának történetéhez. = Laudatio et Salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára. [Szerk. Csurgai Horváth József, Demeter Zsófia, Vizi László Tamás]. Székesfehérvár. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, Kodolányi János Főiskola, 2004. [223]–235. o.
59. 2005 Egy parasztcsalád gazdasági és társadalmi emelkedése. A kecskeméti Ladányiak (1648–1853). = Bács-Kiskun megye múltjából 20. [Szerk. Szabó Attila]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2005. 7–116. o.
60. 2006 Növénytermesztés Kecskeméten a XVII. században. = Bács-Kiskun megye múltjából 21. [Szerk. Szabó Attila, Tánczos-Szabó Ágota]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2006. 7–106. o.
61. 2007 Állattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században. = Bács-Kiskun megye múltjából 22. [Szerk. Szabó Attila, Tánczos-Szabó Ágota]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2007. 7–128. o.
62. 2008 Kecskemét története. = Ifj. Gyergyádesz László – Iványosi-Szabó András – Iványosi-Szabó Tibor – Lovas Dániel: Kecskemét. Képes városkalauz. Kecskemét. Kecskeméti Lapok Kft., 2008. 21–42. o. (Magyar múzsa könyvek)
63. Egy mezővárosi família a rendi-feudális társadalom utolsó századaiban. = Agrártörténeti Szemle. 49. évf. 2008. 1/4. sz. [111]–152. o. [A kecskeméti Ladányi család]
64. 2009 XVII. századi népművészeti motívumok Kecskeméten. = Forrás. 41. évf. 2009. 4. sz. 104–108. o.
65. Ötödfél évszázad szellemi öröksége egy városközpontban. = Forrás. 41. évf. 2009. 9. sz. 102–108. o. [Kecskeméten]

66. 2009 A városi mészárszék üzemeltetése Kecskeméten a XVI–XVII. században. = Bács-Kiskun megye múltjából 23. [Szerk. Gyenesei József]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2009. 237–260. o.
67. 2010 „Már több század előtt nagy előhaladást tett”. A kecskeméti szőlőművelés kezdetei. = Forrás. 42. évf. 2010. 4. sz. 116–124. o.
68. A kocsmá szerepe egy hódoltsági mezővárosban. = Forrás. 42. évf. 2010. 12. sz. 29–62. o.
69. A mezővárosi autonómia formálódása Kecskeméten a XVI-XVII. században. = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének évkönyve 25. [Szerk. Bárány János]. Kecskemét. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2010. 5–140. o.
70. Nagyállattartásunk a Homokhátságon a 17. században. = Agrártörténeti Szemle. 51. évf. 2010. 1/4. sz. [63]–82. o.
71. 2011 Mártonffy (Mártonfi) Károly. = Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. A Jászkunság kutatása, 2009. [Konferencia Karcagon, az I. Kun Világtalálkozó alkalmából]. Szerk. Bartha Júlia. Szolnok. Kun Összefogás Konzorcium. Jász-Nagykun-Szolnok M. Múz. Ig., 2011. 552–553. o.
72. 2012 Kik voltak, mik voltak a kecskeméti tőzsérek? = Forrás. 44. évf. 2012. 3. sz. 44–61. o.

### **Gyűjteményes művekben megjelent forrásközlések**

73. 1979 Móricz-levelek a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban. = Forrás. 11. évf. 1979. 7. sz. 69–72. o.
74. 1980 Ismeretlen Veres Péter-levelek = Forrás. 12. évf. 1980. 10. sz. 44–50. o.
75. 1987 Kecskeméti statútumok I. (1659–1709). = Cumania. A Bács-Kiskun megyei múzeumok évkönyve 10. [Szerk. Bánszky Pál és Sztrinkó István]. Kecskemét. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. 69–117. o.

76. 1989 Kecskeméti statútumok II. (1711–1790). = Cumania. A Bács-Kiskun megyei múzeumok évkönyve 11. [Szerk. Bánszky Pál és Sztrinkó István]. Kecskemét. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1989. 207–290. o.
77. 1992 Adatok a reformkori Kecskemét társadalmi ellentéteihez. = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1992. 297–329. o.
78. 1995 Társadalmi ellentétek Kecskeméten 1822 táján. = Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1994 [!1995]. 151–195. o.
79. 2004 Koháry István, Kecskemét potior földesura. Bács-Kiskun megye múltjából 19. [Szerk. Szabó Attila]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2004. 5–33. o.
80. Vagyonbecslések és inventáriumok a reformkori Kecskemétről. = Bács-Kiskun megye múltjából 19. [Szerk. Szabó Attila]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2004. 35–84. o.
81. 2005 Kecskemét város szervezeti és működési szabályzata. = Bács-Kiskun megye múltjából 20. [Szerk. Szabó Attila]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2005. 133–155. o.
82. 2006 Kecskemét szerepe a Rákóczi-szabadságharcban. = Bács-Kiskun megye múltjából 21. [Szerk. Szabó Attila, Tanczos-Szabó Ágota]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2006. 107–148. o.
83. Probatio calami. Tollpróbák a XVII. századból. = Forrás. 38. évf. 2006. 4. sz. 90–112. o.
84. 2007 Duna–Tisza közti mezővárosok feudális kori végrendeletei, 1655–1848. [elektronikus dok.]. Baja, Dunapataj, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskunmajsa, Szabadszállás. Budapest. Arcanum. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 2007. 1 CD-ROM  
Tartalom: Kecskeméti testamentumok I–IV., 1655–1848. Összeáll., jegyzetekkel ell. és a bevezetőt írta Iványosi-Szabó Tibor. Duna–Tisza közti mezővárosi végrendeletek, 1738–1847. Összeáll., ... ford., szerk. Kemény János.

## Könyvismertetések, cikkek, egyéb írások

85. 1974 [Bevezetés]. = Kiállítás Kecskemét felszabadulásának 30. évfordulója tiszteletére a kecskeméti Katona József Múzeumban. 1974. október 27 – november 24. [Bev. Iványosi-Szabó Tibor]. [A kiállítást rendezte Nagy Ádám]. [Kecskemét]. [Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága], [1974]. [1.] o.
86. 1976 Bács-Kiskun Megyei Levéltár = Bács-Kiskun county Archives. = Guide to the archives of Hungary. [Edited by Péter Balázs]. Budapest. Archival Board of the Ministry of Culture, 1976. 69–73. o.
87. 1981 Válasz Buza János: Timon és tallér című vitacikkére. = Századok. 115. évf. 1981. 5. sz. [1041]–1045. o.
88. 1983 Bács-Kiskun Megyei Levéltár. = Magyarország levéltárai. Szerk. Balázs Péter. Budapest. Új Magyar Központi Levéltár, 1983. 82–91. o.
89. 1985 Molnár Erik. = Tudományos Szemle. A Bács-Kiskun Megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottságának kiadványa. [1. évf.]. 1985. 1. sz. 22–23. o.
90. 1986 [közrem.] Magyarország megyéi [13.]. Bács-Kiskun. [összeáll. Gera Sándor]. [Írta Banczik István et al.]. [Budapest]. Kossuth, 1986. 174 o., [32] t.
91. 1990 Hegyi Klára: Jászberény török levelei. Botka János: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI–XVII. századi történetéhez ... Szolnok, 1988. ... = Levéltári Szemle. 40. évf. 1990. 4. sz. 86–88. o.  
Könyvismertetés
92. 1993 A megyei önkormányzat és a levéltár Bács-Kiskun megyében. = Levéltári Szemle 43. évf. 1993. 3. sz. 99. o.
93. 1995 Blazovich László habilitációja a József Attila Tudományegyetemen. = Levéltári Szemle. 45. évf. 1995. 4. sz. 95–97. o.



94. 1996 Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. = Magyarország levéltárai. Szerk. Blazovich László, Müller Veronika. Budapest. Magyar Levéltárosok Egyesülete, 1996. 41–43. o.
95. Komitatsarchiv Bács-Kiskun. = Die Archive in Ungarn. Veröffentlichung von László Blazovich, Veronika Müller. Budapest. Verein der Ungarischen Archivare, 1996. 45–47. o.
96. 1999 Emlékezzünk! = Kecskeméti Lapok. 95. évf. 39. sz. (1999. okt. 7.). 5. o.  
Simonyi János (1784–1853)
97. Tóth László. Egy reneszánsz típusú ember századunkból. = Kecskeméti Lapok. 95. évf. 46. sz. (1999. nov. 25.). [4.] o.
98. 2002 Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. [... szerk. Pálmány Béla]. [A kötet szerzői Antall József ... Iványosi-Szabó Tibor et al.] Budapest. Magyar Országgyűlés, 2002. 1368. o.  
Ifj. Gózon Imre, Illésy János, Karika János, Mártonffy Károly, Papp Mór, Pethes József, Pompéry János, Simonyi János, Szabó Sándor, Szentkirályi Móric, Vörösmarty Mihály életrajza
99. Keserű sors. Katona József: Versek, tanulmányok, egyéb írások. = Forrás. 34. évf. 2002. 12. sz. 125–128. o.  
A 2002. évi kritikai kiad. ismertetése. Sajtó alá rend., jegyz. Orosz László
100. 2003 Kecskemét fennállásának 650. évfordulója. Ferdítések és tények városunk múltjából. = Kecskeméti Lapok. 99. évf. 11. sz. (2003. márc. 27.). [4.] o.
101. Bevezető. = Pásztorvilág gazdaszemmel. Gaál József intéző bugaci emlékei, 1928–1936. Munkatársak: Iványosi-Szabó András, Iványosi-Szabó Tibor. [Kecskemét]. Kiskunsági Nemzeti Park. Ig., 2003. 5–8. o.

102. 2005 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. század-  
ból. Szerk. ... összeáll. és bev. tanulmányt írta Égető Melinda. Bp.,  
2001. (Szőlőhegyek történetének forrásai, 1.) 246 p. ; Hegytörvé-  
nyek forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846). Szerk. ... jegyz.  
ellátta, s. a. r. Égető Melinda. Bp., 2002. (Szőlőhegyek történetének  
forrásai, 2.) 336 p. ; Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Győr és  
Sopron vármegyékből (1551–1843). Szerk. Égető Melinda. Összeáll.  
Égető Melinda, Dominkovits Péter. Bp., 2004. (Szőlőhegyek törté-  
netének forrásai, 3.) 260 p. = Levéltári Szemle. 55. évf. 2005. 1. sz.  
67–70. o.  
Könyvismertetés
103. 2009 Németek Kecskeméten a 19. század második felében. = Múzeumőr.  
7. évf. 2009. 4. sz. 147–148. o.  
Ismertető Péterné Fehér Mária 2008-ban megjelent könyvéről
104. 2012 Intelligens emberek voltak vezető pozíciókban. Az interjút Rigó Ró-  
bert készítette. = Forrás. 44. évf. 2012. 7/8. sz. 61–72. o.

### Szerkesztés

105. 1975 Bács-Kiskun megye múltjából 1. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt.,  
1975. 251 o.
106. 1979 Bács-Kiskun megye múltjából 2. A késői feudalizmus kora. Kec-  
skemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1979. 671 o.
107. 1981 Bács-Kiskun megye múltjából 3. A kapitalizmus kora. Kecskemét.  
Bács-Kiskun M. Lvt. 1981. 475 o.
108. 1982 Bács-Kiskun megye múltjából 4. Egészségügy. Kecskemét. Bács-  
Kiskun M. Lvt., 1982. 592 o.
109. Bács-Kiskun megye múltjából 6. Helytörténeti források és szemel-  
vények a XVIII–XIX. századból. [Ford. és jegyz. Szóts Rudolf].  
Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1982. 179 o.
110. 1983 Bács-Kiskun megye múltjából 5. Oktatás–nevelés. Kecskemét.  
Bács-Kiskun M. Lvt. 1983. 628 o.

111. 1983 Bács-Kiskun megye múltjából 8. A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei. Repertórium. [Összeáll.] Bálintné Mikes Katalin. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt. 1983. 155, [2] o.
112. 1985 Bács-Kiskun megye múltjából 7. Gazdaságtörténeti és demográfiai feldolgozások. Szerző Iványosi Szabó Tibor. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1985. 503. o.
113. Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Kecskemét [!Kiskunfélegyháza]. Kiskunfélegyháza Város Tanácsa, 1985. 634 o., [66] t.
114. 1987 Bács-Kiskun megye múltjából 9. Közművelődés. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1987. 423 o.
115. 1989 Holczer József: Adatok a kecskeméti Piarista Gimnázium színjátásához. Orosz László: Szokolay Hártó János várostörténete. Iványosi-Szabó Tibor: A kecskeméti Gazdasági Egyesület létrehozása (1844–1852). Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1989. 115, [2] o. (Levéltári füzetek 4.)
116. A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. [A bevezetőt írta Iványosi-Szabó Tibor]. [Az anyaggyűjtésben részt vett Bánkiné Molnár Erzsébet, Iványosi-Szabó Tibor, Kemény János, Keményné Pintér Ilona, Ö. Kovács József, Péterné Fehér Mária és Tóth Ágnes]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1988 [!1989]. 495 o.
117. 1990 Bács-Kiskun megye múltjából 10. Gazdaság és társadalom. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1989 [!1990]. 432, [1] o.
118. Hornyik János: A kecskeméti zsidók története. A szöveget gond., jegyzetekkel ell. és a bevezetőt írta Ö. Kovács József. Gyula [!Kecskemét]. Bács-Kiskun M. Lvt., 1988 [!1990]. 80 o. (Levéltári füzetek 2.)
119. Kisfaludy Katalin: Nemzeti bizottságok a mai Bács-Kiskun megye területén (1944–1949). Gyula [!Kecskemét]. Bács-Kiskun M. Lvt., 1989 [!1990]. 58 o. (Levéltári füzetek 3.)
120. Tóth Ágnes: Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1989 [!1990]. 98, [2] o. (Levéltári füzetek 5.)

121. 1991 Bláho Vince búcsúbeszéde Kecskeméten 1772-ben. A szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta Bánkúti Imre. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 67 o.
122. Bánkiné Molnár Erzsébet: A Jászkun kerület társadalma és önkormányzati igazgatása, 1745–1848. Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas feudális kori levéltára. Gyula [!Kecskemét]. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 184 o., [8] t., [1] t.fol. (Levéltári füzetek 1.)
123. A területi levéltárak fondjegyzékei 9. r. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár (volt Kecskeméti Állami Levéltár) fondjainak és állagainak jegyzéke. [Az anyag összeállításában részt vettek Bánki Horváth Mihályné, Kemény János, Ö. Kovács József, Papp Imréné, Péterné Fehér Mária és Tóth Ágnes]. Bőv., átd. kiad. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 151 o. (A magyar állami levéltárak fondjegyzéke 3.)
124. 1992 Bács-Kiskun megye múltjából 11. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1992. 491 o.
125. Illyés Bálint: [A Felső-Kiskunság a XVI–XVII. sz.-ban. Földvári Antal Naplója. Tasnádi Székelyék családi iratai]. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1992. 139 o. (Levéltári füzetek 7)
126. Helytörténeti részletek a Kecskeméti Ferences Rendház háztörténetéből (1644–1950). Ford., a válogatást végezte és jegyzetekkel ell. Szabó Attila. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1992. 151, [2] o. (Levéltári füzetek 6.)
127. Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Kecskemét város és környezete 1. Összeáll. és jegyzetekkel ell. Bánkúti Imre. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1992. IX, 301, [1] o.
128. Kisfaludy Katalin: Kecskemét önkormányzata. Közigazgatás és bíráskodás 1686–1848. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1992. 120, [2] o. (Levéltári füzetek 8.)
129. 1993 Bács-Kiskun megye múltjából 12. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1993. 448 o.
130. Juhász István: Fejezetek Kecskemét építészetének történetéből. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1993. 147 o. (Levéltári füzetek 9.)

131. 1993 Szilágyi Tibor: Szélsőségek Kecskemét időjárásában. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1993. 156 o. (Levéltári füzetek 10.)
132. 1994 Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Kecskemét város és környezete 2. Az anyagot gyűjt., jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette. Bánkúti Imre. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1994. 22, [1] o.
133. 1995 Bács-Kiskun megye múltjából 13. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt., 1994 [!1995]. 324, [1] o.
134. 1999 Bács-Kiskun megye múltjából 14. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Önkorm. Lvt. 1998 [!1999] 403 o.  
Tóth Ágnes társszerkesztő

#### Rövidítések

átd.	átdolgozott	kiad.	Kiadás
bev.	bevezető	közrem.	közreműködő
bőv.	bővített	KSH	Központi Statisztikai Hivatal
Bp.	Budapest	Lvt.	Levéltár
dok.	dokumentum	m., M.	megye, megyei
ell.	ellátta	Múz.	múzeum
et al.	et alii (és mások)	Önkorm.	Önkormányzat
évf.	évfolyam	összeáll.	összeállította
fol.	folio (a lap egyik oldala tartalmaz szöveget, illusztrációt)	p.	pagina (oldalszám)
		r.	rész
ford.	fordította	s. a. r.	sajtó alá rendezte
gond.	gondozta	sz.	szám, század
gyűjt.	gyűjtötte	szerk.	szerkesztő
lg.	Igazgatóság	t.	tábla
jegyz.	jegyzetekkel ellátta	V. B.	Végrehajtó Bizottság
Kft.	Kortlátolt Felelősségű Társaság		



## TARTALOM

	KÖSZÖNTŐ.....	5
	ELŐSZÓ.....	7
BÉKÉS JÓZSEF	KECSKEMÉT TÖRTÉNETÉNEK TÖRÖK FORRÁSAI HORNÝIK JÁNOS MONOGRÁFIÁJÁBAN.....	9
PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA	KÖZEL 50 ÉV KECSKEMÉT SZOLGÁLATÁBAN (Hornýik János hivatalnoki évei).....	15
BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET	ELTŰNT AUTONÓMIÁK A Jász kun kerület és Kővár-vidék.....	43
SZABÓ ATTILA	SOLTI JÁRÁS NÉPE A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KEZDETÉN.....	53
ROMSICS IGNÁC	A LEVÉLTÁRAK SZEREPE A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS SZAKSZERŰSÖDÉSÉBEN.....	73



GYENESEI JÓZSEF	A KECSKEMÉTI KÖZPONTI SZESZFŐZŐ VÁLLALAT 1936. ÉVI BELSŐ ELLENŐRZÉSE ..... 80
APRÓ ERZSÉBET	ADATOK AZ 1945–1948 KÖZÖTT MŰKÖDÖTT BÁCS-BODROG VÁRMEGYEI FÖLDMÍVESSZÖVETKEZETEK MEGALAKULÁSÁHOZ .....93
TÓTH ÁGNES	A HATALMI ÁTRENDEZŐDÉS ÉS A KÉNYSZERMIGRÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI MAGYARORSZÁGON (1944–1948) ..... 115
Ö. KOVÁCS JÓZSEF	MINDENNAPOK TÖRTÉNETE ÉS EGY MAGYAR–NÉMET JELENKORTÖRTÉNETI ÖSSZEHASONLÍTÁS KÉRDÉSEI ..... 127
BLAZOVICH LÁSZLÓ	AZ EURÓPAI VÁROSTÖRTÉNETI HISTORIOGRÁFIA VÁZLATA ..... 149
TERENYI ÉVA	DR. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR 1974–2012 KÖZÖTT MEGJELENT MUNKÁINAK JEGYZÉKE.....157

A kötet szerzői tartalmi rendben:  
*Békés József, Péterné Fehér Mária,  
Bánkiné Molnár Erzsébet, Szabó Attila, Romsics Ignác,  
Gyenesei József, Apró Erzsébet, Tóth Ágnes,  
Ö. Kovács József, Blazovich László, Terenyi Éva*

Szerkesztő:  
*dr. Gyenesei József*

Tipográfia és borítóterv:  
*Mudri Andor*

Kiadta:



ISBN 978-963-7236-73-0

Felelős kiadó:  
*Szabó Bence*  
*mb. levéltár-igazgató*

Nyomdai kivitelezés:



**ADRIA-PRINT**

---

6000 Kecskemét, Külső-Szegedi út 136.

Telefon: 76/482-190, 30/9559239

Email: [adriaprint@gmail.com](mailto:adriaprint@gmail.com)

Készült:

B5 formátumban, 300 példányban

